

Magyar Tudomány

MAGYAR KISEBBSÉEGK A KUTATÁSOK TÜKRÉBEN

Vendégszerkesztő: Szarka László

A magyar botanika gyökerei
155 éve hunyt el gróf Teleki József
Herman Ottó és a magyar halászat

2005 • 2

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA FOLYÓIRATA. ALAPÍTÁS ÉVE: 1840
CXI. kötet – Új folyam, L. kötet, 2005/2. szám

Főszerkesztő:

CSÁNYI VILMOS

Vezető szerkesztő:

ELEK LÁSZLÓ

Olvasószerkesztő:

MAJOROS KLÁRA

Szerkesztőbizottság:

ÁDÁM GYÖRGY, BENCZE GYULA, CZELNAI RUDOLF, CSÁSZÁR ÁKOS, ENYEDI GYÖRGY,
KOVÁCS FERENC, KÖPECZI BÉLA, LUDASSY MÁRIA, NIEDERHAUSER EMIL,
SOLYMOSSI FRIGYES, SPÁT ANDRÁS, SZENTES TAMÁS, VAMOS TIBOR

A lapot készítették:

CSAPÓ MÁRIA, GAZDAG KÁLMÁNNÉ, HALMOS TAMÁS, JÉKI LÁSZLÓ, MATSKÁSI ISTVÁN,
PERECZ LÁSZLÓ, SIPOS JÚLIA, SPERLÁGH SÁNDOR, SZABADOS LÁSZLÓ, F. TÓTH TIBOR

Lapterv, tipográfia:

MAKOVECZ BENJAMIN

Szerkesztőség:

1051 Budapest, Nádor utca 7. • Telefon/fax: 3179-524

matud@helka.iif.hu • www.matud.iif.hu

Kiadja az Akaprint Kft. • 1115 Bp., Bártfai u. 65.

Tel.: 2067-975 • akaprint@akaprint.axelero.net

Előfizethető a FOK-TA Bt. címén (1134 Budapest, Gidófalvy L. u. 21.);
a Posta hírlapüzleteiben, az MP Rt. Hírlapelőfizetési és Elektronikus
Posta Igazgatóságánál (HELP) 1846 Budapest, Pf. 863,
valamint a folyóirat kiadójánál: Akaprint Kft. 1115 Bp., Bártfai u. 65.

Előfizetési díj egy évre: 6048 Ft

Terjeszti a Magyar Posta és alternatív terjesztők

Kapható az ország igényes könyvesboltjaiban

Nyomdai munkák: Akaprint Kft. 26567

Felelős vezető: Freier László

Megjelent: 11,4 (A/5) ív terjedelemben

HU ISSN 0025 0325

TARTALOM

Magyar kisebbségek a kutatások tükrében

Vendégszerkesztő: Szarka László	
Szarka László: Bevezető	130
Gyurgyík László: A határon túli magyarok számának alakulása az 1990-es években	132
Ilyés Zoltán: Szórványkutatás, szórványértelmezés. Megjegyzések a Kárpát-medence szórványközösségeinek társadalomtudományi vizsgálatához	145
Kolláth Anna: Fejezetek a kisebbségi magyar nyelvhasználat összehasonlító vizsgálatáról	156
Dobos Ferenc: Kisebbségi státus, jogvédelem, nemzetépítés. Magyarországi és kisebbségi magyar értékorientációk	164
Szarka László: Alternatívák és irányzatok a magyar kisebbségpolitikában – közösségépítés, konzociáció, nemzeti integráció	188
Fábri István: A kisebbségi magyar közösségek kulturális intézményrendszere	200

Tanulmány

Nagy-Tóth Ferenc – Uray Zoltán: A magyar botanika gyökerei. A középkori magyar növényismeret	216
Körmendy Kinga – Mázi Béla: 1855. február 15-én hunyt el gróf Teleki József nyelvész-történész, a Magyar Tudományos Akadémia első elnöke	225
Bíró Péter: Herman Ottó és a magyar halászat	232
Gergely György: Megemlékezés Szigeti György akadémikus születésének századik évfordulójáról. Szigeti György életműve. A Szigeti-iskola	239

<i>Kitekintés (Jéki László – Gimes Júlia)</i>	244
---	-----

Könyvszemle

Palló Gábor: Zsenialitás és korszellem (<i>Beck Mihály</i>)	249
Gazsó Ferenc – Laki László: Fiatalok az újkapitalizmusban (<i>Szabó Andrea</i>)	250
Magyar Beck István: Érték és pedagógia (<i>Forgács Attila</i>)	253
A gödöllői kastély sorsfordulói (<i>Niederhauser Emil</i>)	254

Magyar kisebbségek a kutatások tükrében

BEVEZETŐ

Szarka László

a történettudományok kandidátusa, igazgató
MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet
szarka@mtaki.hu

Történeti közhelynek számít, hogy a kelet-közép- és délkelet-európai nemzetállamok 1918-ban jórészt megörökölték a Habsburg Monarchia etnikai, nyelvi, kulturális és vallási sokszínűségét. A 20. század végi, 21. század eleji népszámlálások eredményei viszont azt mutatják, hogy nyolc évtized alatt a két régió jellegadó sajátosságának számító soknyelvűség, multiethnicitás alaposan megkopott, a térség nemzetállamaiban az etnikai, nemzeti, vallási kisebbségek száma, s még inkább aránya – az albán és roma közösségek kivételével – radikálisan csökkent.

Önmagában az etnikai viszonyoknak ez a multikauzális folyamatként leírható átalakulása is elégséges feladatot adhatna a kisebbségi csoportokkal foglalkozó kutatásoknak. Hiszen a változások mögött olyan történeti tér- és társadalomformáló erők, gazdasági, politikai tényezők húzódtak meg, mint az impériumváltozások, háborúkhöz, nemzetállami programokhoz kötődő etnikai tisztogatások és kényszermigrációk. A szóban forgó régiók országaiiban pedig a szocialista iparosítás és urbanizáció, illetve a pártállami idők internacionalista jelszavakkal folytatott asszimilációs politikája, legújabbán pedig a

tömegessé váló munkaerő-migráció és a természetes szaporulat csökkenése okoz száz-
ezres nagyságrendű etnikai változásokat.

A magyar kisebbségi közösségek kutatása az elmúlt másfél-két évtized alatt korábban nem feltételezett mértékben intézményesült. Maguk a kisebbségi magyar közösségek egyre több és egyre jobban szervezett tudományos intézményt, tanszéket, intézetet, kutatócsoportot, egyesületet működtetnek. Ezek közül említsük meg például a legtöbb kiadványt kibocsátó, illetve legtöbb kutatást folytató intézményeket: a csíkszeredai Regionális és Antropológiai Kutatások Csíkszeredai Központját, az Erdélyi Múzeum Egyesületet kolozsvári kutatóintézetét, a több jeles kutatóműhely társulásával ugyancsak Kolozsvárott létrejött Egyetemi Magyar Tudományos Intézetet, a somorjai Fórum Intézetet, a szabadkai Magyarágkutató Tudományos Társaságot és az újvidéki Vajdasági Magyar Tudományos Társaságot.

A szomszéd országok többsége, azaz nem magyar nyelven folyó egyetemi és akadémiai kutatásaiban szintén mindenütt működnek a magyar kisebbséggel foglalkozó intézmények, csoportok. Közülük ismét csak pél-

daként említsük meg a ljubljanoi Kisebbségkutató Intézetet, a Szlovák Tudományos Akadémia kassai Társadalomtudományi Intézetét, a Szerb Tudományos Akadémia belgrádi Etnográfiai Osztályát vagy az újvidéki Multikulturális Központot.

Magyarországon hosszú szünet után az 1990-es években szinte valamennyi egyetemen, főiskolán szerveződtek olyan kutatócsoportok, dokumentációs részlegek, amelyek a határon túli magyarok kérdéseit vizsgálják. Példaként említhetjük az ELTE Néprajzi, Irodalomtörténeti és Művelődéstörténeti Tanszékein jóval a rendszerváltást megelőzően elkezdődött kutatásokat, az ELTE-UNESCO Kisebbség-szociológiai Tanszékét, a KLTE Néprajzi Tanszékét vagy a Szegedi Egyetem Társadalomelméleti és Kortörténeti Gyűjteményét. Emellett a Magyarságkutató Intézet, illetve az annak folytatásaként létrejött Teleki László Intézet, valamint az Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Közalapítvány jelenti az alapítványi háttérrel intézményesült kisebbségkutatás két legfontosabb magyarországi szervezeti egységét.

Az MTA valamennyi társadalomtudományi intézetében a nyolcvanas évektől kezdődően mindenütt rendszeres és mind több helyen kutatószervezetileg is elkülönülő kisebbségi magyar tárgyú kutatások folynak. Az Akadémia elnöksége 2000-ben döntést fogadott el arról, hogy Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet néven 2001. január 1-től önálló intézetet alapít, amelynek céljai közt a magyarországi nemzeti kisebbségek, a közép-európai roma etnikai csoportok mellett a kisebbségi magyar közösségekkel foglalkozó elméleti, alap- és alkalmazott kutatások kiemelt helyet foglalnak el.

Az akadémiai Kisebbségkutató Intézet kutatásaiban, rendezvényeinek megszervezésével igyekszik együttműködni a kisebbség-

ségkutatás többi szereplőjével. Ezzel többek közt az intézet alapító okiratában megjelölt kutatószervezeti feladatainak is eleget kíván tenni. 2001-től az Arany János Közalapítvány támogatásával sikerült létrehozni az MTA határon túli magyar nyelvészeti kutatóállomás-hálózatát, amelynek munkáját az első négy évben a Nyelvtudományi Intézetrel együttműködve a Kisebbségkutató Intézet koordinálta. Az intézet honlapján elérhető interetnikus kutatási adatbázis kialakításában, illetve a határon túli magyar kulturális és közművelődési szervezetek intézményszociológiai felmérésében az intézet szorosan együttműködött a kisebbségi magyar kutatóintézetekkel.

A kutatások diszciplináris hátterét a kisebbségi kérdések iránt hagyományosan érdeklődő néprajz, történetírás, nyelvészet, jogtudomány, demográfia, társadalomföldrajz mellett újabban egyre inkább a szociológia, politológia és a kulturális antropológia, valamint a regionális kutatás jelenti. Egyre gyakoribbak az olyan elemzések is, amelyekben az egyes tudományágak képviselői arra tesznek kísérletet, hogy módszereiket összehangolva valódi interdiszciplináris vizsgálatokra kerüljön sor.

Válogatásunkban olyan tanulmányokat adunk közre, amelyek a Magyarországgal szomszédos hét állam magyar kisebbségi közösségeinek demográfiai, identitás- és etnopolitikai helyzetével, a magyar anyanyelvnek az egyéni és közösségi kétnyelvűség körülményei közötti fejlődésével, valamint a kisebbségi magyar politikai pártok törekvéseivel foglalkoznak. Emellett az intézetben folyó szórványkutatások elméleti, módszertani megközelítéséről, illetve a kisebbségi magyar kulturális és közművelődési intézmények átfogó vizsgálatának elemzéséről ad képet egy-egy tanulmány.

A HATÁRON TÚLI MAGYAROK SZÁMÁNAK ALAKULÁSA AZ 1990-ES ÉVEKBEN¹

Gyurgyík László

tudományos főmunkatárs

Teleki László Intézet Közép-európai Tanulmányok Központja, Budapest

l.gyurgyik@tla.hu

Bevezetés

Az 1990-es években a határon túli magyar közösségek tudományos életében igen jelentős változásokra került sor: különösebb pátoasz nélkül megfogalmazható, hogy elkezdődött a határon túli magyar társadalomtudomány nagykorúsodása. Ennek több aspektusa tapintható ki. Az egyik leglényegesebb, hogy egyre több helyen történik meg a leszámolás az egyik legmakacsabb kisebbségi mítosszal, mely a konkrét (általában kedvezőtlen) társadalmi tények okainak vizsgálata helyett azok tényértékét megkérdőjelezve, struccpolitikát folytat, elveti az azokkal történő szembenézést, elodlázza a diagnózisok felállítását és a cselekvési stratégiák megfogalmazását. Természetesen itt nem a szükséges forráskritikáról van szó, hanem a nyilvánosságra hozott adatok *a priori* elutasításáról, s megálmódott, elképzelt „adatokkal” történő helyettesítéséről.

További meghatározó aspektus a korábbi időszak leíró, adatokat közlő megközelítései helyett az összefüggések feltárására koncentrált tanulmányok megjelenése, melyek immár releváns elméleti és módszertani apparátussal dolgoznak. Itt sincs szó a statisztikai

adatok értékének megkérdőjelezéséről, ezeknek tudományos jelentősége a rendszerváltás előtti időszakban kiemelkedő volt, mivel sokszor csak közvetett módon lehetett egyes országok bizonyos összetételű etnikai adataihoz hozzájutni, s adatok szintjén történő publikálásuk is kiemelkedő jelentőséggel bírt.

Egy további szempont, mely közvetve a határon túli magyar közösségek tudományos önreflexióját segíti, hogy a 90-es években országonként eltérő mértékben, de általában növekedett a nyilvánosságra hozott illetve hozzáférhető adatok terjedelme. Néhány környezetű országban ma már csak pénykérdés bizonyos típusú, potenciálisan rendelkezésre álló adatok feldolgoztatása, persze van, ahol még ma is tilalomfák, tabuk és a hivatalnokok félelme övezi a rendszerváltás utáni statisztikai hivatalok folyosóit.

A környezetű országok magyarsággutatasában bekövetkezett szemléletváltásra mindenképpen szükség volt ahhoz, hogy a 2000 körül megrendezett népszámlálások nemzetiségi vonatkozású adatait értékeljük és a végbement folyamatok okait vizsgáljuk.

Tanulmányunkban az egyes határon túli területeken élő magyarok demográfiai változásainak meghatározó jellemzőit hasonlítjuk össze a rendelkezésre álló adatok alapján.

Egy több ország területére kiterjedő vizsgálat, összehasonlító tanulmány elkészítése több aspektusból lehetséges. Ezek közül kettőt emelnék ki, az egyik lehetőség, hogy

¹ A tanulmány a Határon Túli Magyarok Hivatala által támogatott 2003-as demográfiai kutatás keretében készült. A kutatás a 2001/2002-es népszámlálások adatai alapján, az egész Kárpát-medencére kiterjedően vizsgálta a magyarság etnodemográfiai helyzetét.

területenként, országonként vesszük sorra a lezajlott folyamatokat. A második az egyes folyamatokat elemezné, vizsgálná, hasonlítani össze az egyes területeken. A leggyümölcsözőbbnek a második alternatíva tűnik, de első pillanattól kezdve számolnunk kell azzal, ami a legtöbb összehasonlító vizsgálat alapproblémája: össze kell hasonlítanunk azt, ami csak nagy nehézségek árán vehető össze. Eltérő módszerek, eltérő fogalmak, értelmezések nehezítik az összehasonlítás folyamatát. Ezzel párhuzamosan az egyes területekről igencsak eltérő összetételű adatok állnak rendelkezésre. Vannak olyan területek, ahol a vizsgált folyamatok inkább csak vázaltszerű ismertetése lehetséges, más területekről pedig részleteiben, összefüggéseiben gazdag képet rajzolhatunk.

Mielőtt rátéménk az egyes területeken végbement népesedési folyamatok elemzésére, vizsgáljuk meg, milyen összefüggéseket kell figyelembe vennünk ahhoz, hogy összevehetjük, értelmezhetjük az egyes területeken élő magyarok számának alakulását, változását.

I. Módszertani kérdések

II. Az összehasonlító vizsgálatok problémái

A több területen, eltérő kultúrkörökben lezajlott népszámlálások összehasonlításának két vetületét, belső és külső aspektusait különböztethetjük meg.

1. Belső tényezőkként vesszük tekintetbe az egyes vizsgált országokon belül az utolsó census szervezési kereteinek – az ezt megelőzőhöz viszonyított – változásait. Ezek sokrétűek lehetnek: ilyenek például, hogy egy-egy országon belül megváltozott a népszámlálás módszere (más kritériumok alapján határozzák meg a megkérdezettek körét), megváltozott az adatlapok összetétele, a kérdések megfogalmazása, azok definiálása, esetleg megváltozott az ország közigazgatási

beosztása. Meghatározó lehet az is, hogy a két census által behatárolt évtized mennyire volt „nyugodt” – esetleg háborús eseményekkel terhelten zajlott, vagy politikai változásokra került sor –, melyek – többek között – jelentősebb mechanikus népmozgásokat eredményez(het)tek, másrészt az éves népmozgalmi statisztika felvétele, regisztrálása, feldolgozása is problematikusá válhatott.

2. A külső szempontok alatt az egyes országok népszámlálási gyakorlata között kimutatható különbségeket értjük:

2.1. A kérdőívek kitöltése országonként eltérő: van, ahol önkitöltős technikával, másutt kérdezőbiztosok bevonásával történik.

2.2. Országonként eltérően értelmez(het)ik az egyes etnikai, település- és társadalomszerkezeti kategóriákat (nemzetiség, anyanyelv, települések, közigazgatási egységek, gazdasági ágazatok, társadalmi csoportok, iskolai végzettség stb.).

2.3. A 2000 körüli népszámlálásokra területenként eltérő időpontban került sor. Ennek jelentősége részben abban mutatkozik meg, hogy a népszámlálási adatok feldolgozása bizonyos időt igényel: ahol később került sor a lekérdezésre, ott általában az adatok feldolgozásának, közzétételének korábbi szakaszában tartanak, mint ahol ez korábban megtörtént. Egy összehasonlító vizsgálat elkészítésénél sincs mindig lehetőség megvárni a későbbiekben (esetleg) közzétételre kerülő adatokat. Ugyanúgy nem elhanyagolható az eltérés az egyes országok statisztikai hivatalainak humán és technikai felkészültségében sem: azaz mennyire képesek szakmailag és infrastrukturálisan egy censust megszervezni, s az adatokat feldolgozni. Az sem mellékes, hogy elegendő anyagi fedezet áll-e az egyes statisztikai hivatalok rendelkezésére. (Ukrajnában pénzhiány miatt csak a harmadik nekifutásra sikerült az utolsó censust lebonyolítani.)

2.4. Nem megkerülhető a kérdés, hogy területenként milyen hagyománya van az

etnikai adatok feldolgozásának, közzétételének. Vannak országok, ahol országos bontásban, van, ahol egyes közigazgatási egységek (megye, kerület, járás) szerint, s van, ahol települések szerint is hozzáférhetők az etnikai adatok. Az etnikai adatok közzététele, a megfelelő minőségű részletezésű nemzetiségi adatokhoz való hozzáférés lehetősége közvetve egy-egy államnak a nemzetiségi kérdések kezelésének technikáiról is látleletet nyújt. További szempont, hogy az egyes régiókban milyen mutatók segítségével mérik az etnikai kötődést. Az elmúlt évtizedekben a nemzetiségre mindenütt, az anyanyelvre csak egyes területeken és időpontokban kérdeztek rá. Eltérő e két mutató feldolgozottsága is. Az anyanyelvi adatok általában a nemzetiségi adatoknál csak nagyobb területi egységek szerinti bontásban kerülnek közzétételre.

Mielőtt az egyes területeken élő magyarok számának változásait elemeznénk, tekintünk át röviden, hogy milyen tényezők befolyásolják a nemzeti kisebbségekhez tartozók számának alakulását egy behatárolt időszakban.

1.1. A nemzetiségek számának alakulását meghatározó tényezők

Az egyes területeken élő nemzetiségek számának alakulását két aspektusból kell tekintetbe vennünk. Az első arra keresi a választ, hogy milyen tényezőgyűttesek hatására változott (ily módon) az egyes térségekben élő magyarság száma, illetve hogy milyen az ezt meghatározó tényezők súlya. A második aspektus azt igyekszik tisztázni, hogy milyen mérési hibával kell számolnunk, milyenek e „mérés” (esetünkben census, népmozgalmi adatfelvétel) körülményei.

1. A nemzeti kisebbségekhez tartozók számának alakulását meghatározó tényezőket három fő csoportba sorolhatjuk. E triáoszt (a természetes népmozgalmi események közül közvetve) természetes szaporodás és

fogyás, a migrációs folyamatok és az asszimilációs (nemzetváltási) folyamatok alkotják.² A három tényezőcsoport – elméleti szinten – elkülöníthető egymástól, a gyakorlatban több-kevesebb kölcsönhatás figyelhető meg közöttük. (Az egyes régiókban lefolytatott népszámlálások belső és külső eltéréseiről az előzőekben már szóltunk.)

1.1. A természetes szaporodást/fogyást, a vizsgált időszakban éves szinten kimutatott születések és halálozások száma közti különbség adja meg.

1.2. A migrációs folyamatok egy részét a népmozgalmi statisztika is rögzíti.³ Tekintetbe kell vennünk, hogy a nemzetközi vándorlási folyamatok jelentős része nem regisztrálható. Másképpen megfogalmazva, az országok népmozgalmi statisztikái nem képesek rögzíteni ezeket a „rejtett” vándorlásokat. A mechanikus népmozgalmi statisztika által nem rögzített „rejtett” vándorlók mindazok, akik külföldön tanulnak, dolgoznak, s egy részüknek külföldön ideiglenes, huzamos tartózkodási engedélyük van, vagy akár már le is telepedtek egy célországban, de a kibocsátó ország statisztikája ezt nem rögzíti. A rejtett migráció kategóriájába sorolhatók a háborús események elől menekülők, de a rendszerváltást megelőző időszakban emigráltak is, akikről jobbára a népmozgalmi statisztika közvetlenül nem vett tudomást. A két népszámlálás közti időszakban a rejtett migráció közvetlenül nem mutatható ki, utólag a további számított adatok és az utolsó népszámlálás adatának különbségeként – bizonyos hibahatárok között – jelentkezik.

1.3. A tágan értelmezett nemzetváltási (asszimilációs) folyamatoknak – analitikusan

² A természetes népmozgalmi események közé soroljuk a házasságkötéseket, válásokat, születéseket, halálozások számának alakulását. Amennyiben (éves szinten) a születések száma a magasabb, szaporodásról, ha a halálozásoké, fogyásról beszélünk.

³ Vizsgálatunkban a nemzetközi vándormozgalom alakulásával – a be-, illetve élvándorlók számának különbségével – foglalkozunk.

– két aspektusát különítjük el: a nemzetváltási folyamatokat és a nemzetváltási folyamatokat befolyásoló külső tényezőket.

1.3.1. A nemzetváltási folyamatokat két relációban vizsgáljuk:

1.3.1.1. A kisebbségi etnikum és a többségi domináns etnikum relációjában.

1.3.1.2. A vizsgált kisebbségi etnikum – és más kisebbségi, nem domináns etnikumok relációjában.

1.3.2. A nemzetváltási folyamatokat befolyásoló külső tényezőket szintén két csoportba sorolhatjuk:

1.3.2.1. Ezek közül általában meghatározónak tekinthetők a többségi társadalom kisebbségpolitikája, illetve annak változásai a vizsgált etnikum irányában. Ez a tényező tulajdonképpen a nemzetváltást meghatározó tényezők közé sorolható, s jelentősége akkor növekszik, ha a vizsgált időszakban változás következik be a többségi társadalom kisebbségpolitikájában. (Amennyiben nincs érzékelhető változás, akkor ez a tényező elhanyagolható.) Ily módon a korábbi évtizedek adatai alapján már többé-kevésbé ismert struktúrájú és mértékű asszimilációhoz egy további forrásból származó asszimilációs vagy disszimilációs (extra) veszteség vagy nyereség járul hozzá.

1.3.2.2. Az egyes kisebbségek „anyanemzetének” a határon túli „nemzetrészeihez” való viszonyulásában bekövetkezett változás jellege. Amennyiben ezt a viszonyulást mind a verbális, mind a konkrét cselekvési stratégiák szintjén a kisebbségek pozitívan értékelik, jelentős disszimilációt erősítő tényezővé válhat. E tényező súlya a 90-es években megnőtt.

A három tényezőcsoportnak külön-külön közvetlen hatása van az érintett populációra. A természetes reprodukciós folyamatok, a migráció, illetve a nemzetváltás irányuktól függően növelhetik vagy csökkenthetik az érintett populáció lélekszámát. Az egyes tényezők azonban egymásra is hatnak. Ezeket

a kölcsönhatásokat nem hanyagolhatjuk el. Ellenkező esetben meglehet, hogy nem ismerjük fel vagy félreismerjük az egyes tényezők súlyát. Ily módon a népességszám-változások magyarázatánál egyes tényezőket alul, másokat túlbecsültünk.

II. Népesedési folyamatok a határon túli területeken

II. I. Az egyes környező országok, határon túli területek összlakossága és az ott élő magyar nemzetiségűek népesedési folyamatai

Az utolsó két népszámlálást az egyes környező országokban eltérő időpontokban tartották meg. Az utolsó előtti népszámlálást legkorábban (az akkor még Szovjetunió részét alkotó Ukrajnához tartozó) Kárpátalján, 1989-ben rendezték meg. A legtöbb környező országban 1991-ben tartottak népszámlálást. Romániában erre egy évvel később került sor. A 2000 körüli népszámlálásokra az egyes területeken 2001-ben vagy 2002-ben került sor. Szlovákiában, Horvátországban, Ukrajnában és Ausztriában a korábbi, a többi területen a későbbi, 2002-es időpontban került sor népszámlálásra. Az ukrajnai népszámlálás megrendezése kissé rendhagyóan alakult, mivel csak harmadik nekifutásra sikeredett.

A környező országokban élő magyarok számának alakulását két vetületben vizsgáljuk meg: először a magyarok számának alakulását „politikai hazájuk” – azaz a környező országok – népességéhez viszonyítva tekintjük át, ezt követően az egyes országokon belül vizsgálatunkat egy-egy szűkebb történeti-földrajzi, magyarok által lakott területre korlátozzuk.

A magyarok száma az egyes környező országok többségében alig különbözik – általában néhány százalékkal kisebb – a történelmi magyarlakta területeken élő magyarok számától. Lényeges eltérés Ausztriá-

Ország	Népszámlálás időpontjai	1990 körül			2000 körül		
		Összesen	Ebből magyar	%	Összesen	Ebből magyar	%
Szlovákia	1991, 2001	5 274 335	567 296	10,8	5 379 455	520 528	9,7
Ukrajna	1989, 2001	51 452 034	163 111	0,3	48 416 000	156 600	0,3
Románia	1992, 2002	22 810 035	1 624 959	7,1	21 680 974	1 431 807	6,6
Szerbia	1991, 2002	9 778 991	343 942	3,5	7 498 001	293 299	3,9
Horvátország	1991, 2001	4 784 265	22 355	0,5	4 437 460	16 595	0,4
Szlovénia	1991, 2002	1 965 986	8503	0,4	1 964 036	6243	0,3
Ausztria	1991, 2001	7 795 786	33 459	0,4	8 032 926	40 583	0,5
Összesen	1991, 2001	103 861 432	2 763 625	2,7	97 408 852	2 465 655	2,5

1. táblázat • A magyarok számának és arányának alakulása a környező országokban

Terület	Népszámlálás időpontjai	1990 körül			2000 körül		
		Összesen	Ebből magyar	%	Összesen	Ebből magyar	%
Szlovákia	1991, 2001	5 274 335	567 296	10,8	5 379 455	520 528	9,7
Kárpátalja	1989, 2002	1 252 288	155 711	12,4	1 254 614	151 516	12,1
Erdély	1992, 2002	7 723 313	1 603 923	20,8	7 221 733	1 415 718	19,6
Vajdaság	1991, 2002	2 013 889	339 491	16,9	2 031 992	290 207	14,3
Horvátország	1991, 2001	4 784 265	22 355	0,5	4 437 460	16 595	0,4
Muravidék	1991, 2002	14 291	7243	50,7	12 698	5212	41,0
Burgenland	1991, 2001	270 880	6763	2,5	277 569	6641	2,4
Összesen	1991, 2001	21 333 261	27 02 782	12,7	20 615 521	2 406 417	11,7

2. táblázat • A magyarok számának és arányának alakulása az egyes határon túli területeken

ban mutatkozik, ahol a burgenlandi magyarok száma csak töredéke az országban élő magyarok számának. Valamennyi környező országban élő magyarok száma – kivéve Ausztriát – csökkent.⁴ A környező országok többségében élő magyarok demográfiai folyamatainak vizsgálata eredményesebb, ha vizsgálatunkat országonként azokra a szűkebb-tágabb történeti-földrajzi területekre korlátozzuk, ahol a magyar népesség évszázadok óta él. Ily módon a vizsgálatunkba bevont területek kiterjedése jelentősen csökken. A továbbiakban hét környező országból öt esetében az ország területénél kisebb területeken élő magyar népesség

⁴ Az ausztriai magyarok száma bevándorlás következtében növekedett.

számának változásait vizsgáljuk: Ukrajnából Kárpátaljára, Romániából Erdélyre, Szerbiából a Vajdaságra, Szlovéniából a Muravidékre, Ausztriából Burgenlandra, illetve az ezeken a területeken élő magyar népességre szűkítjük le további vizsgálódásainkat.

Az 1. és a 2. táblázat adatai jelentős mértékben eltérnek az egyes országok, illetve területek összlakosságának vonatkozásában. (A hét környező ország összlakossága a 2000 utáni években meghaladta a 97 millió főt, a továbbiakban vizsgálandó területeken élő népesség száma nem haladja meg a 21 millió főt.) A környező országokban illetve a kisebb területeken élő magyar népesség száma 2001-2002-ben nem sokban különbözik. A környező országokban 2,466 milliót, a 2. táb-

lázatban meghatározott területeken 2,406 millió magyart számoltak össze. A 60 ezer fős eltérés legnagyobb részét a fentiekben említett ausztriai és burgenlandi magyarok számának különbsége teszi ki.

1. Szlovákia lakosságának száma 1991 és 2001 között 5 274 335-ről 5 379 455-re, 105 120 fővel, aránya 2 %-kal tovább emelkedett. A népességszám növekedését a két népszámlálás közti időszakban elsősorban természetes népmozgalmi folyamatok biztosították, de ehhez nem elhanyagolható mértékű bevándorlási többlet is hozzájárult.

A szlovákiai magyarság száma az országos trendektől eltérő módon alakult: számuk 567 296-ról 520 528-ra, 46 768 fővel, 8,2%-kal csökkent. A magyarok aránya az országon belül 10,8%-ról 9,7%-ra apadt, s a szlovákiai magyarság történetében első alkalommal esett 10 % alá.

2. Kárpátalja lakosságának a száma 1989 és 2001 között alig változott, 1 252 288-ről 1 254 614-re, 2326 fővel, 0,2%-kal emelkedett. Az 1990-es évek végéig a születések száma magasabb volt, mint az elhalálozásoké. Az ezredforduló környékén váltotta fel fogyás a természetes szaporodást. A lakosság száma 1995 óta csökken, mivel a kivándorlási többlet magasabb a természetes szaporodás értékénél. A kárpátaljai magyarok száma kismértékben, 155 711-ről 151 516-ra, 4195 fővel, 2,7 %-kal csökkent. A magyarok aránya a megyén belül 12,5 %-ról 12,1 %-ra apadt.

3. Erdély lakosságának a száma 1992-ben 7 723 313 főről 7 221 733-ra, 501 580-nal csökkent. Ezáltal e terület lakossága 6,5 %-kal fogyatkozott. A fogyás a kedvezőtlen népmozgalmi folyamatoknak, a jelentős mértékű elvándorlásnak, de a népszámlálás során a lakosság számbavételi gyakorlatában bekövetkezett változásoknak is az eredménye. Az erdélyi magyarok száma 1 603 923 főről 1 415 718 főre, 188 205 fővel, 11,7%-kal csökkent. Ezáltal az erdélyi magyarok aránya

20,8 %-ról 19,6 %-ra apadt.

4. Vajdaság lakosságának a száma 1991-2002 között 2013 889-ről 2031 992-re, 18 103-mal, 0,9%-kal növekedett. A növekedés kizárólag a délszláv háborút követő bevándorlás következménye. (A 90-es években a szerbiai népmozgalmi mutatók igencsak kedvezőtlenül alakultak.) A vajdasági magyarok száma 339 491-ről 290 207-re, 49 284-gyel, 14,5 %-kal csökkent. A vajdasági magyarok aránya 16,9 %-ról 14,3 %-ra apadt.

5. Horvátország lakosainak a száma szintén jelentős mértékben megfogyatkozott. Az 1991-es 4 784 265-ről 4 437 460-ra, 346 805 fővel, 7,2 %-kal csökkent. A 2001-es és az 1991-es népszámlálás során a lakosság összeírása eltérő módon történt. De az igen nagy mértékű népességfogyatkozás a délszláv háborúval kapcsolatos migrációs hullám következménye. A horvátországi magyarok száma 22 355-ről 16 595-re, 5760 fővel, 25,8 %-kal csökkent.

6. A szlovéniai 2002-es és az 1991-es népszámlálás alkalmával a lakosságot eltérő módon írták össze. 2002-ben az ország területén állandó lakhellyel rendelkező, de külföldön élő személyeket nem írták össze. A szlovéniai magyarok döntő többsége Muravidék harmincegy településén él, itt lélekszámuk 7243-ról 5212-re, 2031 fővel, 28 %-kal csökkent. Muravidék lakossága is jelentős mértékben, 14 291-ről 12 698-ra apadt.

7. Burgenland lakosságának a száma 1991 és 2001 között kismértékben, 270 880-ről 277 569-re növekedett. A burgenlandi magyar nyelvcsoporthoz magját négy település lakói alkotják. A két utolsó népszámlálás közti időszakban a burgenlandi magyarok száma 6763-ról 6641-re, 1,8 %-kal csökkent.

Az egyes területeken az ezredforduló követő években a magyarok jelentős mértékben eltérő arányban élnek: Szlovákiában az összlakosság 9,7 %-át, Kárpátalján 12,1 %-át, Erdélyben 19,6 %-át, Vajdaságban 14,3 %-át, Horvátországban 0,4 %-át, Szlovénia

népességének 0,3 %-át (ezen belül a Muravidék népességének 41,0 %-át), Burgenlandnak 2,4 %-át tették ki a magyarok.

II. II. A határon túli területeken élő magyar nemzetiségűek számának alakulását meghatározó folyamatok

Az egyes területeken zajló magyarságfogyatkozásokat összehasonlító tanulmányunkban elsősorban a három fő tényezőre, a természetes szaporodás/fogyásra, a migrációs folyamatok változásaira és az asszimilációs folyamatok értékelésére helyezük a hangsúlyt. Vizsgálatunkat a négy nagyobb lélekszámú magyarlakta területre, illetve magyar közösségre, azaz a szlovákiai, kárpátaljai, erdélyi és vajdasági magyarok vizsgálatára korlátozzuk.

II. II. I. Népmozgalmi folyamatok

E három tényező közül általában legkönnyebb a természetes szaporodás/fogyás nagyságát becsülni. Mivel nem állnak mindenütt rendelkezésre nemzetiségi bontású népmozgalmi adatok, az országos és egyes közigazgatási egységekre lebontott népmozgalmi adatok összevetéséből még viszonylag jól becsülhető a magyarok születési és halálozási mutatóinak alakulása.

A 3. táblázatból látható, hogy milyen mértékű veszteség származott a magyar természetes fogyás felgyorsulásából.

A termékenység csökkenése több tényezőre vezethető vissza. (A legtöbb környező országban folyamatosan csökkent a születések száma, ezzel párhuzamosan fokozatos öregedés volt megfigyelhető, aminek következtében emelkedett a lakosság átlagéletkora.) Elsősorban a bizonytalan szociális-gazdasági helyzet, de a különböző alternatív életstílusváltozások is a házasságkötések számának csökkenéséhez, illetve ezek időpontjának kitolódásához vezettek, ez pedig a termékenység csökkenését eredményezte. Másrészt kimutatható, hogy a magyar nők etnikai reprodukciója alacsonyabb a magyar

nők biológiai reprodukciójánál.⁵ Azaz a kimutatott népmozgalmi adatokban az intergenerációs asszimiláció egyik vetülete látenszen benne foglaltatik. Általánosságban elmondható, hogy annál nagyobb a biológiai és az etnikai reprodukció közti különbség, minél magasabb a vizsgált etnikumok körében a vegyes házasságok aránya. Mivel a vegyes házasságokból született gyermekek döntő többsége a többségi nemzethez, és csak egy kisebb része tartozik a kisebbségihez. (Szlovákiában a vegyes házasságokból született gyermekek 20 %-a, Erdélyben egyharmada, Vajdaságban mintegy 20-30 %-a magyar nemzetiségű. (Kárpátaljára vonatkozólag nem rendelkezünk a vegyes házasságokból született gyermekek nemzetiségi megoszlásának adataival.)) (Gyurgyík, 2002, Szilágyi, 2002) Az elmúlt évtizedekben valamennyi környező országban élő magyar közösségen belül a természetes szaporodást felváltotta a fogyás. A szlovákiai és az erdélyi magyarság természetes szaporodásáról/fogyásáról rendelkezünk éves bontású országos népmozgalmi statisztikai adatokkal, a többi területre vonatkozó adat részben becsült.

1. Szlovákiában 1991 és 2000 között 6707-ről 4498-ra, egyharmaddal a csökkent a magyar születések száma. A magyar halálozások száma 6270-ről 5554-re, 11 %-kal apadt.

A szlovákiai magyar népesség körében ennek következtében az 1990-es évek közepétől, 1994-től váltott át a természetes szaporodás fogyásba. 1990-ben még több mint nyolcszázal volt magasabb a magyar születések száma a halálozottaknál, 2000-ben pedig már több mint ezerrel volt magasabb az elhaltak száma a születetteknél. A két utolsó census,

⁵ Ennek megvilágítására meg kell különböztetnünk két fogalmat: a (magyar) nők biológiai és a (magyar) nők etnikai reprodukcióját. Az első esetében a valamennyi magyar nő által szült gyermekek számát értjük, a második esetben csak a magyar nemzetiségűként anyakönyvezett gyerekeket. A hivatalos népmozgalmi statisztika nemzetiségi bontásban csak a másodikikat tartalmazza. (Szilágyi, 2002, 77-78.).

1991 és 2001 között összességében mintegy kétezer főre tehető a magyar természetes fogyás, arányszáma pedig, +1,5 %-ról 1,9 %-re csökkent.

2. A kárpátaljai magyarság népesedési folyamatait csak becsléni tudjuk. A megyében még 2000 körül váltott át a természetes szaporodás fogyásba, az itt élő magyarok esetében erre már sokkal korábban, valószínűleg még 1990 előtt sor került. A két népszámlálás közti teljes időszakban a magyar népesség körében magasabb volt az elhalálozottak száma a születéseknél. A természetes fogyás becslt éves átlaga 3 % körül mozgott, s mintegy ötezer fős csökkenést eredményezett.

3. Erdélyben a magyar születések száma 1992 és 2002 között 14 616-ról 10 615-re, mintegy 27 %-kal csökkent, az elhalálozottak száma pedig 23 906-ról 20 944-re, 12,3 %-kal apadt. Ily módon a természetes fogyás 1992 és 2002 között évente 8-11,5 ezer főt tett ki. A vizsgált tizenegy év során 107 437 fővel haltak meg többen, mint ahányan születtek.

4. A vajdasági adatok nem teljes egészükben állnak rendelkezésünkre. A becslésekhez elfogadható támpontot jelent az éves bontású országos népmozgalmi adatok mellett egy-egy év magyar népmozgalmi adatának ismerete is. A háborús fejlemények következtében a vajdasági népmozgalmi adatsoraink hiányosak. A négy általunk vizsgált nagy magyarlakta terület közül itt a legmagasabb a természetes fogyás – a két népszámlálás közti időszakban 10-11 % körüli értékre tehető –, s az ebből fakadó fogyatkozás is mintegy 30 ezer fő lehetett 1991 és 2002 között.

II. II. II. Migrációs folyamatok.

A migrációs folyamatok vizsgálata az előzőnél is összetettebb feladat. Már szoltunk róla, hogy a nemzetközi vándorlás „regisztrált” összetevőjét tartalmazzák az egyes országok népmozgalmi statisztikái. A probléma abból adódik, hogy a nem regisztrált, „rejtett”

migráció esetenként nagyságrendekkel nagyobb a kimutatott mozgásoknál. Két népszámlálás közti időszakban zajló „rejtett” migrációs folyamatok közvetlenül nem ragadhatók meg, utólag a továbbszámított adatok és az utolsó népszámlálás adatának különbözeteként jelentkeznek. Részleges információt kaphatunk a rejtett migráció nagyságáról az egyes célországok idegenrendészeti adatainak elemzése alapján is.

A migrációs folyamatok nagyságának becslésénél számításba kell vennünk a népszámlálás két időpontjában a számba vett népesség eltérő meghatározásából adódó eltéréseket. A rendelkezésünkre álló adatokból látható, hogy igencsak tág határok között változik az egyes területeken élő magyarok elvándorlásának, pontosabban vándorlási különbözetének becslt nagysága. Ez több tényezőből fakad. Egyrészt az azonos területre vonatkozó becslések is különböző megközelítésből indulnak ki. Egyesek csak a más országokban letelepedetteket, más becslések pedig a már külföldön tanulókat, dolgozókat is eltávozottaknak minősítik. Külön problémát jelent a jugoszláviai háborús események következtében menekülő tömegeire vonatkozó adatok értelmezése. A határon túli magyar közösségek esetében meg kell különböztetnünk a Magyarországra és az „egyéb” területekre irányuló elvándorlást. Elmondható, hogy a Magyarországra irányuló vándorlás teszi ki általában az elvándorlók nagyobb részét.

1. A szlovákiai magyarok körében a vándorlási veszteség becslt nagysága 1991 és 2001 között kétezer fő körül mozoghat. (Ehhez az értékhez a népszámlálási és a népmozgalmi adatok egybevetéséből jutottunk.) De a magyarországi bevándorlási adatok is a különböző jogcímen itt tartózkodó szlovák állampolgárok viszonylag alacsony számát erősítik meg. A szlovákiai magyarok alacsony vándorlási vesztesége abból adódik, hogy a szlovákiai magyar munkavállalók jelentős

része naponta ingázik magyarországi, esetleg ausztriai munkahelyére. Ezzel is összefüggésbe hozható, hogy alacsony azoknak a száma, akik a magyarországi letelepedés mellett döntenek. Egyrészt a külföldi munkavállalást ösztönző gazdasági kényszer – a négy vizsgált terület közül – itt a legkisebb, másrészt a szlovákiai magyarság településszerkezete lehetővé teszi a Magyarországon munkát vállalók egy része számára a napi vagy heti ingázás lehetőségét is. A szlovákiai lakóhely és a magyarországi munkahely közötti gyakori ingázás pedig inkább egyfajta kettős kötődés kialakulását s nem az áttelepülést segíti elő. Ehhez a típushoz általában nem a legfiatalabb munkavállalók tartoznak. Ettől a típustól jelentősen eltér az itt tanuló, ezt követően itt munkát vállaló, partnerkapcsolatot, majd családot alapító fiatalok „új hulláma”. Esetükben már az áttelepülés váltja fel a kettős életformát, a kettős kötődést.

2. A kárpátaljai magyar elvándorlás becsült alsó és felső határa igen tág keretek között mozog. A Magyarországon letelepedettek számát az 1990-es években egyes becslések ötezer főre becsülik. Más források 25-30 ezer magyar áttelepültől tudnak. Az utóbbi adat inkább a Magyarországon munkavállalási engedéllyel (vagy anélkül) dolgozók és a tanulmányaikat folytatók számát jelentheti.

3. Romániában a 2002-es népszámlálás során a Román Statisztikai Hivatal több mint félmillió népességfogyatkozással nem tudott elszámolni. Ehhez nagymértékben hozzájárult, hogy az 1992-es népszámlálás alkalmával valamennyi külföldön tartózkodót összeírták, 2002-ben pedig csak az egy évnél rövidebb ideje külföldön tartózkodókat vették számba. Ez a módszertani különbség természetesen az erdélyi magyarok lélekszámcsökkenéséhez is jelentős mértékben hozzájárult. 1992 és 2002 között mintegy százezer magyar hagyta el Erdélyt, és él életszerűen külföldön, közülük mintegy

nyolcvanezer lehet azoknak a száma, akik Magyarországon élnek.

4. A vajdasági magyarok migrációját legnagyobb mértékben a délszláv háborús események határozták meg. A 90-es években mintegy hatvanezer vajdasági magyar menekült el, húszezer telepedett le külföldön, de nem tudjuk, hogy mennyien tértek közülük vissza. Más kérdés, hogy a népszámláláskor nem kisszámú otthon nem tartózkodó magyart is összeszámoltak, akik huzamosan már külföldön élnek, és vélhetőleg nem is térnek haza.

II. II. III. Nemzetváltási, asszimilációs folyamatok

A harmadik meghatározó tényezőt, amely jelentős mértékben hozzájárult az egyes régiókban élő magyarok számának csökkenéséhez, asszimilációként tüntettük fel. Valójában helyesebb lenne nemzet, illetve nemzetiségváltásról beszélni, mivel az asszimiláció egy komplex többdimenziós folyamat, mi pedig a nemzeti hovatartozás változását egy változóval, a magukat magyaroknak vallók számával, illetve azok változásával mérjük. Az asszimiláció belső és külső tényezőit több vonatkozásban ismerjük, s ez lehetőséget ad a népszámlálási adatok megfelelőbb értelmezésére. Az asszimiláció mértéke közvetlenül – a népszámlálási és népmozgalmi adatokból – vagy nem, vagy csak nagy nehézségekkel becsülhető, a mérlegkészítés során általában úgy határozzák meg, hogy a lakosság számának változásából kivonják a természetes szaporodást és a vándorlási különbözetet. Ez azonban komoly fejtörést okozhat akkor, ha a képletbe bevont összetevők vagy azok egy része bizonytalan becsléseken alapulnak, esetleg túl tág keretek között változnak, mint a legtöbb vizsgált magyarlakta területen a migrációs veszteség. Egy másik probléma abból adódik, hogy a (magyar) népesség számát meghatározó három tényezőcsoportot nem lehet mechanikusan elválasztani egymástól. A népmozgal-

mi folyamatokat, elsősorban a születések számának alakulását, jelentős mértékben befolyásolják az intergenerációs (nemzedékek között zajló) nemzetváltási folyamatok. Már utaltunk rá, a magyar anyáktól – elsősorban vegyes házasságokból – született gyermekek országonként eltérő mértékben nem magyar nemzetiségűek lesznek. Gyakran formális nemzetiségváltásokra is sor kerül, ezenkívül a valós asszimilációs trendek is gyakran rejtve maradnak. Az egyes területeken végbemenő nemzetváltási folyamatok intenzitása több tényezőre vezethető vissza.⁶ A nemzetváltási folyamatok vizsgálatához a népszámlálási és a népmozgalmi adatok több szempontból is különböző adalékokat, támpontokat nyújthatnak. A nemzetközi szakirodalom egy-egy nemzetiség vonatkozásában a vegyes házasságban élők arányát tekinti az asszimiláció egyfajta fokmérőjének. (A migráció vizsgálata mellett a nemzetváltási folyamatok vizsgálatánál is kiemelkedő jelentőségük van a kérdőíves vizsgálatoknak.) Egy-egy terület magyar népességének asszimilációs vesztesége nem az adott időszakban bekövetkezett teljes nemzetváltásból adódó veszteséget jelenti. A magyar etnikai (kimutatott) és biológiai reprodukció különbözőete a természetes fogyáson belül jelenik meg. Ebből adódik, hogy az asszimiláció értéke a legtöbb területen magasabb a táblázatban feltüntetett értékeknél. Elmondható, hogy a három vizsgált tényezőcsoport közül a nemzetváltás vonatkozásában rendelkezünk a legheterogénebb adatokkal. A szlovákiai folyamatok viszonylag széleskörű ismerete

⁶ Úgy is fogalmazhatunk, hogy a magyar népesség asszimilációja az egyes területeken élő magyar közösség és többségi nemzet közti társadalmi távolsággal fordítottan arányos. Azaz minél hasonlóbbak az egyes környező országokban élő magyarok és a többséget alkotó nemzetek táján értelmezett társadalom- és településszerkezeti mutatói, értékei, normái, életmódja, annál kevesebb akadályba ütköznek a hasonulási folyamatok. Egyes területeken a felekezeti hovatartozás különbsége is meghatározó.

mellett a kárpátaljai folyamatokról alig tudunk valamit.

1. Szlovákiában a magyarok körében zajló nemzetváltási folyamatok két aspektusát különíthetjük el: a szlovák nemzetiség irányába zajló hasonulás mellett nem hanyagolható el a romák irányába kimutatható feltehetőleg statisztikai nemzetváltás. A szlovákiai magyarság körében zajló asszimilációs folyamatok belső dimenzióinak nagyságát, súlyát is ismerjük. Kimutattuk, hogy a modellbe bevont négy dimenzió közül legnagyobb szerepe a származásnak, a legkisebb pedig a házastárs nemzetiségének van az egyén nemzeti hovatartozásának alakulására. A kettő között helyezkedik el az iskoláztatás nyelvének és a magyar nyelvtudásnak a súlya. Mindezt persze a településeken élő magyarok aránya, neme, kora is befolyásolja.⁷

2. Kárpátalján – a népszámlálási adatok alapján – disszimilációs nyereség mutatható ki a magyarok irányába. Ez azonban elsősorban nem az ukrán-magyar relációban bekövetkezett esetleges változásokra utal, hanem arra, hogy, feltehetőleg a kedvezménytörvény hatására, 2001-ben a korábban cigány, ukrán és szlovák nemzetiségűként összeírtak egy része is magát magyarnak vallotta. A kérdés az, hogy ez a többé-kevésbé formális hovatartozás-váltás – „statisztikai nemzetváltás” – tartósan növeli a magyar nemzeti közösséghez tartozók számát, vagy egy egyszeri adminisztratív aktusnak

⁷ A szlovákiai nemzetváltási folyamatok jellegének illusztrálására néhány adatot ismertetnék: A homogén magyar származásúak 95 %-a minősítette magát magyar nemzetiségűnek, a vegyes (magyar-szlovák) származásúak közül 20 % vallotta magát magyarnak. A többi dimenziót is tekintetbe véve azt tapasztaltuk, hogy a homogén magyar származású, magyar anyanyelvű általános iskolát látogató, a legjobban magyar nyelven beszélő, nemzetiségileg homogén (magyar) házasságban élő megkérdezettek 99 %-a magát magyar nemzetiségűként határozta meg. Amennyiben a homogén magyar származásúak nem magyar tanítási nyelvvű alapiskolát látogatnak, 33 %-uk szlováknak vallja magát. (Gyurgyik 2004, 66-71.)

tekinthető. Másrészt feltételezhető, hogy a magyar-ukrán/ruszin vegyes házasságokból származók Kárpátalján is nagyobb arányban a többségi nemzetiséget gazdagítják.

3. Az erdélyi magyarság körében az asszimiláció a magyarságfogyást meghatározó tényezők közül a legkisebbnek tűnik. Az 1990-es években Erdélyben a házasságot kötő magyarok 18-19 %-a kötött vegyes házasságot, szemben a szlovákiai magyarokkal, ahol ez az érték 25-28 % körül mozoghatott. Erdélyben a homogén magyar származásúaknak mindössze 2 %-a vallotta magát románnak. (Csepeli, 2002, 122.) Az asszimilációból, nemzetváltásból származó veszteség mintegy 30 ezer főre tehető.

4. A vajdasági magyarok esetében egy másfajta disszimiláció jelentkezik, ahol éppen a többnemzetiségű területeken vegyes párú házasságokban élők körében volt magas korábban az ún. jugoszláv nemzetiségűek aránya. Jugoszlávia megszűnése után ezek egy része (újra) magyarnak vallotta magát. Ebből adódóan kimutatatható egyfajta formális etnikai visszatérés, azonban ettől a magyar-szerb interetnikai kapcsolatok jellege nem változik, s a magas arányú vegyes házasodás is jelentős mértékű magyarságfogyást eredményez. Az, hogy a magyar származású jugoszláv nemzetiségűek egy része 2002-ben magyarnak vallja magát, s esetleg valójában egy évtizeddel ezelőtt is a magyar közösséghez tartozott, ez igazából csak azt jelenti, hogy ennyivel kellene a 91-ben kimutatott magyarok számát növelni, s ily módon a 90-es évek fogyása a kimutatottnál nagyobb lenne.

A négy régióban kimutatott népességfogyatkozást meghatározó tényezőket vizsgálva látható, hogy területenként változó az egyes tényezők súlya. Még azonos sorrend esetében is teljesen eltérő háttérű események következményeiről van szó.

A vizsgált területekre lebontott adatok egybevetéséből az is látható, hogy egyes

területeken a kimutatott fogyás nagyobb, másutt kisebb, mint a három tényezőcsoport adatainak összege. Ez részben abból adódik, hogy az egyes tényezőcsoportok mechanikusan nem választhatók szét, s csak nehezen vagy egyáltalán nem dönthető el, hogy egy-egy esetben hol jelentkezik az egyik hatása egy másik folyamat leple alatt. (Például a biológiai és az etnikai reprodukció különözete mint természetes fogyást növelő tényező.) Továbbá az egyes népszámlálások módszertani sajátosságainak hatása – melyet a népszámlálások egyfajta „mérési hibájának” tekinthetünk – is hozzájárul a három tényezőcsoport adatainak összege és a kimutatott fogyás közt kimutatott különbséghez. A következő részben tömören áttekintjük ezeket a „mérési hibára” utaló jellegűeket.

II.III. A határon túli területeken élő magyar nemzetiségűek számának alakulását meghatározó népszámlálási, módszertani tényezők

A népszámlálási módszertani tényezők hatását egyes országok, területek szerinti bontásban vizsgáljuk meg. Ezek értékét, hatásának nagyságát csak becslésekre hagyatkozva vizsgálhatjuk.

1. Szlovákiában a két népszámlálás közti időszakban a „statisztikai” magyarságfogyás mértéke feltehetőleg 10 %-kal magasabb a ténylegesnél. Ez az összlakosságnak – ezen belül a magyar népességnek is – a népszámláláshoz való viszonyulásában bekövetkezett változásra vezethető vissza. A meg nem válaszolt kérdések száma többszörösére emelkedett a korábbi népszámláláshoz viszonyítva. A Szlovákiában alkalmazott önkítöltős módszer alkalmazása igen tág teret biztosít a kérdések meg nem válaszolásának.

2. Kárpátalján a két utolsó népszámlálás alkalmával eltérő volt a nemzetiségi adatok felvételének gyakorlata. A korábbi népszámlálás alkalmával, még a néhai Szovjetunió keretében – a nemzeti hovartartozás bevallása

Terület	Fogyás	Természetes	Vándorlási szaporodás/fogyás	Asszimiláció különbözet
Szlovákia	47 000	-2000	-2000	-38 000
Kárpátalja	4000	-5000	-5000 -30 000	5000
Erdély	193 000	-10 0000	-100 000	-30 000
Vajdaság	50 000	-30 000	-40 000 – 60 000	-20 000

3. táblázat • A magyarság lélekszámát meghatározó tényezők becsült nagysága négy határon túli területen az 1990-es években

(elvben) nem volt szabadon választható. A személyi okmányokban feltüntetett nemzetiséget kellett a népszámlálási adatlapra is feltüntetni. Feltételezhető, hogy a 2002-es népszámlálás alkalmával nem elhanyagolható számban magyarnak vallották magukat azok is, akiknek korábban erre nem volt módjuk.

3. Romániában csak azokat a külföldön tartózkodókat írták össze a 2001-es népszámlálás alkalmával, akik egy évnél rövidebb ideje tartózkodtak külföldön. A korábbi népszámlálás alkalmával a hosszabb ideje külföldön tartózkodókat is összeírták. Ily módon az igen magas magyarságfogyás egy nem elhanyagolható része csak „statisztikai” értelemben vett csökkenés, mivel a korábbi népszámlálás a valószínűleg magasabb értékben állapította meg az összlakosság és az erdélyi magyarság számát is.

4. Vajdaság esetében a romániai gyakorlat ellentétes előjelű változata figyelhető meg: 2002-ben jelentős számban azokat is össze számolták, akik hosszabb ideje külföldön tartózkodtak, s nagy valószínűséggel nem is térnek haza. Hasonló módon részben ide sorolható a jugoszláv nemzetiségi kategória „kiüresedése”, melynek következtében szintén nem elhanyagolható számban nőtt a vajdasági magyarok száma.

Összegzésül elmondható, hogy a két utolsó census között területenként eltérő mértékben tért el egymástól a statisztikai és tényleges magyarságcsökkenés. Szlovákiában ez utóbbi mintegy 4-5 ezer fővel alacsonyabb a statisztikainál, Kárpátalján a

tényleges csökkenés mértéke feltehetőleg magasabb lenne a korábbi szovjetunióbeli gyakorlat alkalmazása esetén. Erdélyben több tízezer fővel kisebb, Vajdaságban pedig több tízezerrel nagyobb is lehet a magyar népesség tényleges csökkenése a statisztikainál a két utolsó census közti időszakban.

Összegzés

A magyar közösségek lélekszámát meghatározó folyamatok, tényezők értékelése óvatosságot igényel az egyes tényezők értékének becsülésénél. Az egyes tényezők súlya területenként igen változatos.

Szlovákiában egyértelműen a nemzetváltási, asszimilációs folyamatok következménye a magyarságfogyás illetően történő alakulása. Kárpátalja az egyetlen terület, ahol a formális nemzetváltás iránya a magyarok számát gyarapítja, s ezáltal csökkenti a migrációból és a negatív természetes szaporodásból adódó veszteséget. Erdélyben a migrációból és az alacsony termékenységből adódó magas veszteség mellett viszonylag alacsony (jelenleg) a nemzetváltásból adódó veszteség. Vajdaságban a migrációs veszteség mellett (után) a jelentős természetes fogyás és az asszimiláció együtt okozta a nagy magyarságfogyást.

Kitekintés

Az 1990-es években a Magyarországgal szomszédos országokban, illetve ezek egyes területein a magyar lakosság száma 2,7 millióról 2,4 millióra, mintegy 300 ezer fővel fogyatkozott. Ebben a csökkenésben

meghatározó szerepet játszó folyamatok súlya területenként különböző.

Egyfajta becslésként megfogalmazható, hogy a 21. század első évtizedében az 1990-es évekhez hasonló vagy esetleg ennél nagyobb mértékű magyarságfogyás várható.

Tényezőcsoportonként vizsgálva nagy valószínűséggel megállapítható, hogy a termékenységi mutatók javulása nem várható. Ezzel szemben feltételezhető, hogy a természetes fogyás valamennyi területen növekedni fog. A nemzetváltási folyamatok erősödése a hasonulási folyamatok belső összetevői, dimenziói struktúrájának változásából adó-

dóan valószínűsíthető.⁸ Leginkább kérdésesnek a migrációs folyamatok alakulása mutatkozik, mely csak tágabb gazdasági, politikai, társadalmi, regionális kontextusban vizsgálható. E feltételezések abban az esetben valószínűsíthetők, ha a tágabb régió társadalmi, gazdasági, politikai változásai nem valamilyen „váratlan” forgatókönyv szerint alakulnak.

⁸ Erre lehet következtetni többek között a vegyes házasságok (és vegyes házasságkötések) arányának növekedéséből, illetve a magyarok lakta településeken élő magyarok arányának csökkenéséből is.

IRODALOM

- Csata Zsombor – Horváth István – Kiss Tamás (2004): *A romániai magyar népességet érintő demográfiai folyamatok 1992–2002.* (kézirat)
- Csepeli György – Örkény Antal – Székelyi Mária (2002): *Nemzetek egymás tükrében. Interetnikus viszonyok a Kárpát-medencében.* Balassi, Budapest
- Gyurgyik László (2003): A szlovákiai magyarság létszámcsökkenésének okai. In: Gyurgyik László – Sebők László (szerk.): *Népszámlálási körkép Közép-Európából 1989–2002.* Teleki László Alapítvány, Budapest
- Gyurgyik László (1994): *Magyar mérleg – A szlovákiai magyarság a népszámlálási és a népmozgalmi adatok tükrében.* Kalligram, Pozsony
- Gyurgyik László – Sebők László (2003): *Népszámlálási körkép Közép-Európából 1989–2002.* Teleki László Alapítvány, Budapest
- Gyurgyik László (2004): Asszimilációs folyamatok a szlovákiai magyarok körében. Kalligram, Pozsony
- Horváth István (2004): *Vándormozgalmi folyamatok az erdélyi magyarság körében* (kézirat)

- Kiss Tamás (2004): *Természetes népmozgalmi folyamatok Erdélyben 1992–2002* (kézirat)
- Kocsis Károly – Kocsisné Hodos Eszter (1991): *Magyarok a határainkon túl, a Kárpát-medencében.* Tankönyvkiadó, Budapest
- Kovács Attila (2004): *A szlovéniai magyarság számának változása a 90-es években* (kézirat)
- Mirmics Károly (1998): Asszimilációs tényezők és asszimilációs politika Jugoszláviában (Vajdaságban). *Regio.* 2, 41–63.
- Molnár József – Molnár D. István (2004): *Kárpátalja népessége és magyarsága a népszámlálási és népmozgalmi adatok tükrében* (kézirat)
- Sebők László (2004): *A horvátországi magyarok 20. századi fejlődéstörténete.* (kézirat)
- Szilágyi N. Sándor (2002): Észrevételek a romániai magyar népesség fogyásáról, különös tekintettel az asszimilációra. *Magyar Kisebbség* 4.
- Varga E. Árpád (1992): *Népszámlálások a jelenkori Erdély területén című kötetében.* *Regio* könyvek. Budapest
- Varga Árpád (1998): *Fejezetek a jelenkori Erdély népeseletörténetéről.* Püski, Budapest

SZÓRVÁNYKUTATÁS, SZÓRVÁNYÉRTELMEZÉS. MEGJEGYZÉSEK A KÁRPÁT-MEDENCE SZÓRVÁNYKÖZÖSSÉGEINEK TÁRSADALOMTU- DOMÁNYI VIZSGÁLATÁHOZ

Ilyés Zoltán

PhD, tudományos kutató

MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet – ilyesz@freemail.hu

Bevezetés

Áttekintésünkben nem vállalkozunk a szórvány/diaszpóra fogalom etimológiájának, használatörténetének bemutatására.¹ Elfogadjuk, hogy a szórvány kifejezésnek/fogalomnak kialakult egy sajátosan Kárpát-medencei magyar használati kultúrája, amely a Trianon-traumától és az általa előhívott nemzetpolitikai, kisebbségpolitikai törekvésektől éppúgy nem függetleníthető, mint a herderi indíttatású nyelvnemzet/kultúrnemzet megőrző, defenzív tudománykultúrájától. A tanulmány célja inkább az, hogy néhány tipológiai szemponttal differenciálja a Kárpát-medencei magyar (és nem magyar) szórványokat, és dichotomikus ellentétpárok segítségével mutassa be asszimilációs-integrációs útjaik, nyelv- és nemzetváltási (vagy választási) folyamataik eltéréseit, végül néhány módszertani, szemléleti ajánlást tegyen a különféle helyzetű és dinamikájú szórványközösségek a kisebbségkutatás keretében történő interdiszciplináris vizsgálatára.

A szórványok pontos kvantitatív behatárolásai, asszimilációelméleti meghatározásai

¹ Megtették ezt az MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet által 2003. december 12-én szervezett *A Kárpát-medencei szórványkutatás diszciplináris háttere és aktuális irányai a XXI. század első évtizedében* című szimpózium előadói, tanulmányaikat az intézet a közeljövőben jelenteti meg.

és társadalomtudományos körülírásai ellenére a Kárpát-medencei összmagyar diskurzusban, a tudományos, politikai és laikus nyilvánosságban valamiféle hallgatóságos közmegegyezés szerint minden szórvány, ami nem a tömbmagyarsághoz tartozik, amelyet bizonyos diszperzió, térbeli keveredettséggel – érzelmesebben megfogalmazva –, magárahagyatottság jellemz. Ez a besorolás nem reflektálja a szórvány/diaszpóra fogalomhoz szorosan kötődő „szétszórás”, a migráció momentumát, hiszen a szórvány-diskurzus referenciális bázisát adó Kárpát-medencei szórványok többsége, regressziós szórvány, azaz egy vélelmezett etnikai tömb mint eredeti állapot szétöredezésével, pusztulásával alakult ki. A több szerző által is meghatározott kvantitatív kritériumok érvényesítése is igen egyedi és változatos. A különféle megközelítésekben szórványként definiálódik a közel ezerfős lápos-völgyi Domokos éppúgy, mint Bukarest több tízezer fős magyarsága vagy a reformátusok egy mezőszéki faluban lakó két-három fős maradéka.

Tipológiai közelítések

Allochton - autochton

A kortárs szórványtipológia egy lehetséges szempontja lehet az *allochton-autochton* szórványközösségek megkülönböztetése. Itt formális korszakhatárként használhatónak

tűnik, hogy a török Magyarországról való kiűzése nyomán bekövetkező telepítési és migrációs hullám nyomán keletkezett szórványokat allochtonoknak tekintjük. A migráció momentumán túl jelentős tartalmi komponensnek érezzük, hogy az allochton szórványok nem saját táji csoportjuk körében, kulturális, nyelvi közegében telepedtek le. Ebben az értelemben akár a palóc kirajzás alföldi telepei is allochton szórványoknak tekinthetők, hiszen nem saját néprajzi/etno-kulturális csoportjuk körében került sor a meglepedésre, igaz, a későbbi kulturális hasonulás következtében elhalványuló diszkontinuitásokat csak avatott etnográfiai vagy nyelvészeti kutatás tárhatja fel. Az allochton-autochton megkülönböztetés sokkal termékenyebb módjának tűnik a közösségek eredethagyományukhoz/eredetükhöz való saját viszonyulásának elemzése. Ebből a perspektívából allochtonnak tekinthetünk minden olyan szórványközösséget, amely kulturális emlékezetében, történeti narratíváiban még őrzi az eltérő etnikus és kulturális közegbe való telepítés vagy letelepülés tényét, körülményeit. Autochton ezzel szemben az a szórványközösség, amely emlékezetében, identitásnarratíváiban az elsőbbség, törzsokegység konstrukcióit forgalmazza.

Az allochton szórványközösségek sajátos, kevésbé vizsgált típusát képviselik az ún. *iparos szórványok* (Nagy, 1991). Ezek a nagy újkori telepítéspolitikák (lásd Bánát), a kárpáti hegységkeret montánipari perifériáinak használatba vétele (például Bereg, Máramaros) és a későbbi kapitalista, majd szocialista iparosodás/iparosítás következtében lezajlott migrációk során kerültek foglalkozásában, szakmai kultúrájában, vallásában eltérő vagy más etnikumú és nyelvű csoportokba, közösségekbe. Az allochton-autochton dichotómiát két lápos-völgyi (volt Szolnok-Doboka vármegye, ma Máramaros megye) magyar szórványközösség – Domokos és Gereblye – példáján mutatjuk be.

Gereblyét az 1847-ben az Oláhlápos (Lapus) melletti Rójahidán beinduló állami vasolvasztó és öntöde faszén szükségletének fedezésére telepítik a román többségű Tőkés (Grosi) mellé, a Cibles kincstári erdeinek peremére. A személynevek és a családtörténeti hagyományok alapján megállapítható, hogy a mesteremberek etnikai rekrutációja széles volt: magyar, szlovák-morva, német és román (Kós, 1978). A származási terület jórészt a Felvidék keleti német (cipszer, gründler) és szlovák, ruszin-szlovák nyelvterületét jelentette. A római katolikus vallás és pasztoráció, a közös munkanyelv szükségessége okán és a magyar adminisztratív nyelv hatására a vegyes eredetű közösség belső „koinéjévé” a magyar nyelv vált, anélkül hogy mélyebb és tartósabb kötődés alakult volna ki a magyar nemzeti szimbólumok irányában. Joggal feltételezhetjük, hogy a letelepült szakiparos népesség egy részének otthonról örökölt, magával hozott *hungarustudata* is hozzájárult a nyelvi egységesüléshez, magyarosodáshoz. A hétköznapi életben és ünnepeken nem jelentkezett karakteres nemzeti identifikáció és hagyománykonstruálás, részben továbbéltek (és máig hallhatók) a szlovák és német eredet család-történeti identitáselemei. E helyett a római katolikus vallás és a specialista szerep, a szakmai kultúra tartotta fenn a különbség tudatát és gyakorlatát. A 19. század végére kialakult gereblyei magyarnyelvűséget és magyar szórványvá válást egy közel fél évszázados és részleteiben még fel nem tárt akkulturációs, nivellálódási folyamat előzte meg. Kádár József a századfordulón megjelent Szolnok-Doboka vármegyei monográfiájában már a telepések nyelvfelejtéséről írt (Kádár et al., 1905). Ennek ellenére a közösséggé szerveződés és a nyelvi-etnikai öntudatosodás jeleit lehet regisztrálni az 1910-es évektől. A közel kétszáz fős római katolikus szórványközösség 1910-ben kőtemplomot épít, 1925-ben létesítik az iskolát, 1958-ban a művelődési házat (Kós, 1978).

Hangsúlyozni szeretnénk – és ez egyfajta kulcsot kínál a maroknyi közösség fennmaradásának megértéséhez –, hogy Gereblye esetében nemcsak idegen nyelv- és felekezeti területen, hanem idegen életforma-területen történt a megtelepedés. A máig fennmaradt gereblyei magyarnyelvűséget kettős értelemben is a szórványhelyzet formálta. Egyrészt, a meghatározó román tömb közepén élő közösség létszáma a hivatalos népszámlálások szerint sohasem érte el a háromszáz főt. Másrészt, a századfordulótól mindennaposá váló munkamigrációk során a közösség alkalmilag szerveződött töredékei otthonuktól több száz kilométeres távolságban, többnyire román kulturális közegben dolgoztak. A mesterség megkövetelte kooperáció és munkaszervezet, a római katolikus vallás elegendő disztantív, határkonstruáló faktorként hatott. A magyar nyelv, a mesterség és a vallás mint identitáshordozók és identitásjelek erodálódása fokozottabban az 1960-as évektől következett be, amikor a közösség alkalmazkodott az országosan jellemző gazdasági trendekhez. A hagyományos szénégető mesterség vesztett jelentőségéből, gyakoribbá, egyszersmind rendszertelenebbé, a kisközség és a családok által kontrollálatlaná váltak azok „kulturális találkozási helyzetek”, melyekben szituációfüggően és individuálisan képviselnek sajátuk tartott kulturális, etnikai elemeket (Ilyés, 2000).

Domokos (Dâmăcuseni) autochton szórványközösségét a magyarnyelvűség, a református felekezet, a földbirtoklás és mezőgazdaság primátusa, a mobilitás még a környező román falvaknál is alacsonyabb foka és egészen a közelmúltig a románságtól való mentális és szimbolikus elhatárolódás jellemezte. Mára a földhöz való viszony intenzitása generációfüggő lett, a falut elhagyó fiatalabbak földjeinek egy része adminisztratív, demográfiai és mentalitásbeli okok miatt fokozatosan a környező román községek

lakosainak tulajdonába megy át, így az egyik legfontosabb identitáskomponens, a közösség korábbi *sensus communis*-a számolódik fel (Biczó, 2000a).

A lápos-völgyi példához hasonlóan az öt egykori máramarosi koronaváros középkori – nem minden esetben magyar – eredetű népességének vallása, etnikus tudata és reprezentációi, asszimilációs útja nem identikus az e településekre vagy környékükre a 18-19. században települt sváb parasztnépesség vagy a vegyes származású szakiparos népesség magyarságtudatával. Visk, Técső és Máramarossziget autochton, református magyarsága és a huszti, hosszúmezői sváb eredetű magyarok vagy a részben cipszer eredetű rahóiak, a felvidéki szlovák, német eredetű kerekhegyiek vagy gyertyánligetiek a felekezeti különbségeken túl, eltérő gazdasági mentalitással, házassági preferenciákkal, társadalmi kapcsolatrendszerrel, mobilitási pályákkal és eltérő nemzetudattal rendelkeztek.

Rurális - urbánus

Másik közkeletű kategorizálási mód a *falu-si(as)* és *városi(as)*, *rurális* és *urbánus* szórványközösségek megkülönböztetése. A városi szórványoknál jelentőséggel bír a szórványközösség kora, illetve annak esetleges többszöri „újratöltődése”. Ebben az esetben az allochton-autochton megkülönböztetés irreleváns lehet. A dél-erdélyi száz városokba és bányászati központokba viszonylag későn (a 19. században) nyílt lehetőség a magyarok tömeges betelepülésére, amely nem szervezeten, hanem a munkaerőpiaci kínálat függvényében spontán módon és rapszodikusan folyt. Medgyes, Brassó, Nagyszeben vagy éppen a Zsil-völgy magyar lakosságának nemcsak betelepülési kora, hanem területi, vallási rekrutációja is igen vegyes. Ez nemcsak a közösséggé válást és a szórványközösség összefogását, gondozását nehezíti meg, hanem a kutató számára is

olykor megoldhatatlannak tűnő feladatokat jelent. Az urbánus szórványok nehezebben kutathatók és átláthatók, a kultúra bizonyos szegmenseiben nem nyilvánvaló és nyilvános, nehezebben mutatkozik meg. Az egyletek, kulturális egyesületek, rendezvények és a városi értelmiség vizsgálatával ugyanakkor diakronikus hosszmeteszben képet kaphatunk a városi szórványközösségek konstitutív folyamatairól.

A településhierarchia szintjei vagy a települések korábbi jogállása szerint további finomítások lehetségesek, amelyek reflektálnak a helyi hatalmi viszonyokra éppúgy, mint a települések textúrája által predesztinált kapcsolati hálókra.

A székely falusi közbirtokosságok területén létrejött határszéli, részben román eredetű ún. telepítvényes falvak és a székelyföldi falvakba betelepített román zsellérétegek akkulturációs útjában, századfordulós nemzetválasztási gyakorlatában éppen a település típusa és jogi helyzete által meghatározott szimbolikus hatalomgyakorlási és érdekérvényesítési minta és az etnikus kontroll intenzitáskülönbsége eredményezett eltéréseket. A székely községekben lakó román eredetű – a fogalom klasszikus értelmében szórványhelyzetű – görög katolikusok már a 19. század közepétől növekvő hajlandóságot mutatnak a római katolikusokkal való vegyes házasságra, nem törekszenek etnikus diszkontinuitás megjelenítésére. Elfogadják és adoptálják a székely életmódmintát, mentalitást. A századfordulótól jelentkezik a törekvés az egyedüli „etnikus bélyegként” megmaradt „keleti rítus” megváltoztatására, amely találkozik a vármegyei elit hol nyílt, hol burkolt helyesléssel és ösztönzésével. A Csíki-havasok telepítvényes községeiben a vegyes házasságok, a környező települések magyar nyelvű lakosságával való kapcsolattartás miatt, a magyar adminisztráció és az állami iskolák hatására a századfordulóra magyar nyelvűvé vagy kétnyelvűvé vált a

népesség. Ennek ellenére nem adják fel, részben a székely többség elhatárolódási gyakorlatai miatt nem adhatják fel román identitásszimbólumaikat, számon tartják eredetüket, településenként változó erősséggel igyekeznek a hasonló kulturális háttérűekhez kapcsolódni. Összességében inkább passzív elviselői, mint tudatosan identitást választó vagy cserélő résztvevői a hozzájuk is begyűrűző politikai-társadalmi-kulturális folyamatoknak, ami nyilván összefügg minimális földrajzi-társadalmi mobilizációjukkal (Ilyés, 1999).

A települési textúra és a kulturális kapcsolati hálók, a szimbolikus értékközvetítés összefüggéseire egy kevésbé ismert szlovákiai példát idéznénk. Míg a német lakosságú bars-megyei Pálosnagymező (Hochwies, Velke Pole) és Dóczyfűrész (Polisch, Pila) környéki hegyi tanyák (*Staudenek*) lakossága élénken tartotta a kapcsolatot a kibocsátó településekkel, addig a Madaras-hegység távoli hegyi tanyáira, szlovák környezetbe kiköltöző német családjaiknál erős akkulturációs folyamatok zajlottak. Itt az emberek egymás között az 1930-as években már szlovákul beszéltek, német öntudatuk ennek ellenére megmaradt, szívesen csatlakoztak a korabeli népi mozgalmakhoz (Ilyés, 1998).

Ahogy városi közösségekben is találunk rurális mentalitású vagy életmódú szórványokat,² a rurális szórványközösségek életformája, mentalitása sem minden esetben agrárjellegű. A falusias küllemű kárpátaljai Gyertyánliget (Kabolapolyán, Kobilecka Poljana)³ a vasipar virágzó időszakában a lakosság nagy része számára „kváziurbánus” körülményeket kínált a szomszédos ruszin falvakhoz viszonyítva. Ugyanakkor a gazda-

² A kolozsvári *hóstátiak* közössége ebben a tekintetben autochton, városi, rurális életformájú és mentalitású közösség (volt).

³ A kárpátaljai kutatás az MTA Etnikai-nemzeti Kutatóintézet szórványkutatói programja keretében zajlott.

sági depresszió, a hagyományosan primátust élvező vasipar leépülése „elparasztosodási”, ruralizálódási folyamatot indított el, a szomszédos ruszin mezőgazdálkodás vált kényszerűen mértékadó, legitim megélhetési normává, ami együtt járt a munkaképes fiatalabb korosztályok gazdasági migrációjával. A történetileg, hagyományosan érvényes vasiparos szakmunkás – paraszt vagy nem ruszin – ruszin dichotómia az elkülönülő legfőbb színterének (vasgyár) az ötvenes évektől bekövetkező „felhígulásával”,⁴ majd a 90-es évekbeli dekomponálódásával vesztett érvényességéből, feloldódott. Több egyéb ok miatt is a fiatalabb generációk nem törekszenek etnikus/kulturális különbség megjelenítésére, számukra már nem releváns az idősebb korosztályok erősen a szakmához kapcsolódó magyar (esetlegesen szlovák és német) identifikációja és emlékezetkultúrája.⁵ A telephelyek kimerülésével, a gazdasági átrendeződéssel, a technológiai váltással, a modern gyáripar konkurenciájával számos bányász-iparos szórványközösség kényszerült hasonló adaptációs formákat kialakítani.

Aszintén kárpátaljai Kerekhegy (Okruhla) jórészt német eredetű (Melika, 1994), az 1780 körül telepített falu sóbányászati telephely volt, ahonnan a sóbányák beszakadása és felhagyása miatt már a 19. század elején megindult a katolikus népesség átvándorlása a környező jelentősebb bányász- és ipari központokba. Legtöbben Aknaszlatinára (Szolotvina) költöztek. Még a két világháború

⁴ A gyertyánligeti vasgyár 20. századi fénykorában – a szovjet időkben – itt ezerkétszáz ember dolgozott, különbuszok szállították a munkásokat a szomszédos Apsáról, Lonkáról, Bocskórol és Kaszó-Polyánáról. Ez meglátszik a község épített környezetén (több helyen épültek jellegzetes „blokkok”) és a környező falvakhoz képest nagyobb lélekszámán is.

⁵ Ennek egyik a község emlékezetében még nyomokban képviselt példája az „öbetelemes” játék, amely a magyaron kívül német és szlovák nyelvű betéteket, dalokat is tartalmaz, utalva az iparos közösség egykori többnyelvűségére, vegyes eredetére.

között is ingáztak a szlatinai sóbányába, többen lakást vásároltak, és végleg ott maradtak. Az ukrán elmúlt évtizedekben történt folyamatos beköltözése az idősebb „őslakos” magyarság szemében negatív jelenség, ami nem (csak) a hagyományos bányász/iparos – földműves megkülönböztetésből következik, hanem abból a közkeletű vélekedésből, hogy a szomszédos településekről beköltözők egy része eredeti közösségében a helyi társadalom pereméről szakadt ki.

A bányászati, ipari funkciók megszűnésével sok, egykor virulens iparos-bányász szórvány elnéptelenedik, megindul a specialisták átvándorlása a számukra perspektívát kínáló közepes vagy nagyobb ipari központokba. Így válik Resica, Otelu Rosu, Vajdahunyad, Gyalár és Kalán a kisebb bánáti, hunyadi montán-ipari telepek szakembereinek befogadjává. Ózd és Miskolc-Diósgyőr az Alsó-Szepesség gründler specialistái és a gömöri munkásság számára kínált munkalehetőséget: a 19. század végétől a bányászat, a hámoripar korábbi felvidéki központjaiból (Gölnic-völgy – „Hungertal”, Rozsnyó környéke) indul meg a szakiparos népesség beáramlása. Ózdon a szlovák és német származású vasmunkások még az 1930-as években is egymás között saját nyelvjárukat beszéltek (Paládi-Kovács, 2000). Rudabányára a gömöri német bányászvároskából, Dobsináról buléner bányászok költöztek a 19. század utolsó évtizedeiben, fokozatosan elmagyarosodtak, a 20. század közepére már csak evangélikus vallásuk emlékeztetett eredetükre.

A településhierarchia szerinti szórványbesorolás mellett a klasszikus centrum-periféria felosztás is magyarázó erővel bír a szórványdinamika reflektálásakor. A periférikus, depressziós térségek társadalmi-gazdasági mozdulatlansága, hagyományrendje konzerváló, megtartó hatású lehet, míg a városi, városközeli vagy a határközeli helyzet folytonos etnikus határátlépésekre ösztönöz.

Jelenleg – éppen a hagyományos térségekben – felerősödő örökségesítési diskurzusok, a terciarizálódás és a turizmus kínálnak a szórványkutatás számára releváns témát.

Végül a szórványközösségek belső és a más kultúrájú környezetükhöz, a tömbmagyarsághoz viszonyított térbelisége is kínál – ugyan vitatható – hármass besorolási lehetőséget. A *szigethelyzetű* szórványok közel homogének, bizonyos belső normarendszerrel, belső világgal, saját igazodási szempontokkal rendelkeznek (például Domokos, Szék, Magyardécs). A *díszperz helyzeti* szórványoknál a többségi etnikum számban (de nem feltétlenül szimbolikusan felértékelt helyekben és szimbólumtermelésben) meghatározó. A szórványnépességnek minősülő csoport olykor elenyésző kisebbséget alkot egy-egy településen (például a Mezőségen Komlód, Oroszfája), ezek legtöbbször a Vetési László által maradványfalvaknak, maradék közösségeknek nevezett autochton magyarságú települések (Vetési, 2000). A *tömb-peremi helyzet* a kisebbségi diskurzusokban sajátos *frontier*-helyzetként értelmeződik: a Székelyföld peremén megfigyelhető leszakadásra, fragmentálódásra figyelmeztetve (például Gyergyóholló, Gyergyótölgyes, Székpataka) sokan az elkerülhetetlen szórványsors vízióját vetítik ki az egész erdélyi magyarságra.

Epifánikus és rejtőzködő közösségek

A szórványok egyben narratív és emlékezetközösségek, az emlékezetkultúra fontos konstitutív eleme, a szórványidentitás kialakításának. Keszeg Vilmos kolozsvári folklor-kutató azt vizsgálta, hogy milyen súlya van a szórványban élők narratív gyakorlatában a szórványsorsról való beszélésnek, mennyire válik a szórványsors egy életpálya illetve életforma metaforájává (Keszeg, 2000). Az *epifánikus* (önfelmutató, önreprezentáló) szórványok egyben nyilvánosan is *emlékező* szórványok. Etnikus tudatuk, nemzeti

kötődésük és sérelmeik nemcsak a szűk körű, családi enkulturáció és elbeszélés-kultúra révén hagyományozódnak, hanem nyilvánosan is megjelenítik, ritualizálják múltjukat, hagyományait: emlékműveket emelnek, ünnepelnek, templomot újítanak. Nem elhanyagolható hatása van ebben a lelkeseknek, akik a szórványban élők számára sokszor egyedül közvetítik és reprezentálják a nemzeti kultúrát és közösséget (Keszeg, 2000). A helyi és a nemzeti hagyományok ápolása egyben hagyományok teremtését, konstruálását is jelenti: a múlt kitalálását, megszerkesztését és felépítését. Az epifánikus szórványközösségek a múltból, az épített és természeti környezet kulisszáiból szelektíven, bizonyos belső és kollektív nemzeti konvencióknak és intencióknak való megfelelés jegyében örökségesítenek. Egyfelől a nagy nemzeti narratíváknak a lokális történelembe illeszthető epizódjait emelik ki, stilizálják, virtuálisan beemelve magukat a nemzet nagy közös múltjába, másfelől a lokális, belső használatú történeteket is megörökítik. A Beszterce-Naszód megyei Cegőtelke közössége a közeli – a történeti Magyarország határvidék menti templomaiban sok helyen megörökített – kerlési csatának (Szt. László-legenda) állított emlékművet. Buziásfürdő magyar közössége (Temes megye) az itt szívesen tartózkodó Deák Ferenc rendszer-váltás körül eltűnt kőpadját készítette el a „haza bölcsé” tiszteletére.

A szlovákiai Mecenzéf megfogyatkozott német közösségének többrétegű emlékezet- és ünnepkultúrájában a szlovák nemzeti felkelésről való megemlékezés éppúgy megfér, mint a korábbi hungarustudat emlékeként megmaradt kétnyelvű millenniumi emlékmű gondozása. A közösségnek ezen túl vannak saját belső identitás erősítő ünnepei: így a nyelvjárási hagyományt képviselő Peter Gallus római katolikus lelkész és dialektusban író költő rappi (Rapovce – Losonc mellett) sírjánál való rendszeres meg-

emlékezés és szimbolikus sírjának mecenzéfi felavatása (Ilyés, 2003).

Több felvidéki város példázza a 19. és a 20. század fordulóján a nemzeti nyilvánosság felé magyar többséget kommunikáló népeség egyfajta „mimikrimagatartását”. Keményfi Róbert a felvidéki Jolsva kapcsán a közösség „etnikai kaméleon” magatartásáról tudósít. A kisváros a csehszlovák népszámlálásokkor szlovák, a magyar népszámlálásokkor magyar többséget mutatott (Keményfi, 1998). A közösség – nemritkán csak deklarativan – hasonul a környezetéhez vagy az állam-nemzet által kínált, elvart vagy rákényszerített nemzeti mintákhoz, anélkül hogy saját etnikus repertoárjában, kommunikációs formáiban, annak többnyelvű, kulturális és nyelvi kódváltásokkal sűrűn átszőtt mindennapi gyakorlatában gyökeres váltás történne. Ezért lehet nagy különbség a különféle főhatalmak alatt végzett egymás utáni népszámlálások etnikai, nemzeti, sőt anyanyelvi statisztikái között. A látszólagos, mímelt hasonulást előhívó kényszerek nem ismeretlenek a kelet-közép-európai nemzetállamok 20. századi történetében. Az egyének, családok, kisközösségek legitím – a Kárpát-medencei kisebbségi diskurzusokban azonban többnyire megbélyegzett – túlélési technikája ez. Tanulságos Peéry Rezső felvidéki magyar publicista visszaemlékezése, amelyben köpönyegforgató, a magyar, illetve a csehszlovák nemzetiségi elnyomást egyaránt kiszolgáló, kisenemesi származású, hivatalnok nagybátyját idézi:

„Csak semmi neheztelés kedveseim. Megváltozták a viszonyok, ahogy felénk mondják Nyitrában. Most a kenyér a fontos, a szent kenyér, és nekünk az államnál nem könnyű a dolgunk. Mi nem vagyunk szabadpályán, mint te, lieber Herr Schwager. Alkalmazkodnunk kell, kénelek szépen. És lehet-e alkalmazkodni másképpen, mint egészen... Nem akarok vagonlakó lenni ötven esztendővel... Tisza Pista hat uns verspielt, ki

hitte volna. Fájdalmas dolog, nehéz dolog. És a fele úton nem lehet megállni. Wenn schon, denn schon, kéne alássan. Mit tehettem volna – megoldottam a kérdést, lieber Herr Schwager, po nyitrianszki... A demokrácia szép dolog, és ha egy kicsit tóul kell beszélni hozzá, hát ezért hehehe nem megyünk a szomszédba. Nem lehet másként odafönn a Nyitrá milá Nyitrában... Mann muss gute Miene machen, proszim ponyzisenye. Ők győzték, ahogy nálunk mondják. Új idők, új emberek... Minekünk államiaknak mindig alkalmazkodnunk kellett, kérlek alássan. Wir waren grossmütig in Ungarn, addig nyomtunk el a szlovákokcákát, amíg szépen ők lettek az urak felettünk. Teraz szu onyi pányi, und wir müssen uns fügen... Mindenben új módi járja, kedveseim. Node este a Zoboron tovább táncoljuk a csárdást, kénelek szépen... És mi is történt? Nem nagy dolog. Azelőtt a konyhán beszélünk tóul, a hivatalban magyarul. Most fordítva van. A hivatalban povedálunk szlovákul. Odahaza pedig magyarul, ennyi az egész, kérem alássan.” (Peéry, 1993: 36-37.)

A pragmatizmus, a mimikri ilyen markáns jelenségeivel természetesen leggyakrabban az első generációs kisebbségeknél találkozunk, a további generációknál teret nyernek a végleges beolvadási, hasonulási tendenciák. A társadalmi mobilitásra való késztettség, a falusi vagy városi környezet, a korábbi kétnyelvűség, a kisebbségjogi helyzet mind változatos alkalmazkodásokat, kompromisszumokat, mimikrieket alakított ki.

Az asszimilálódott közösségek emlékezetében vagy környezetük elkülönöződési hagyományában rendszerint megőrződik és munkál az eltérő származás, etnikai eredet tudata. Az „etnonnemonikus” szórványokban a politikai változások és a migrációk, életmódváltások előhívhatják és mobilizálhatják egykori etnikus identitásuk reminiscenciáit. Ezt az *atavizmust* a többségtől eltérő felekezet, a személynevek csengése

vagy akár az eltérő foglalkozási hagyomány tartja fenn, és ez beindíthat azonosítási, illetve azonosulási folyamatokat. A leggyakrabban idézett példa a moldvai katolikusok esete, akiket definitív nyelvi asszimilációjuk után több évtizeddel is a szomszédos ortodox románok magyaroknak (unguri) tekintenek. A fentiek magyarázzák a Vetési László által *szakrállis kétnyelvűségnek* nevezett jelenséget, amikor a közösség – bár már alig érti – ragaszkodik eredeti templomnyelvéhez, függetlenül saját etnikus tudatától, nemzeti önbesorolásától, közösségi vezetői vagy a lelkész esetleges intencióitól. A pasztorációs szempontok, a lelkigondozás eredményességének igénye azonban nemritkán éppen a lelkészek felől indítja meg a templomi nyelvi normák átalakítását.

Gyertyánliget és Kerekhegy filiális katolikus közösségeiben a liturgia nyelve magyar, de az evangéliumot és a szentbeszédet egyre gyakrabban ukránul (is el)mondják, ezzel igazodnak a hívek nyelvállapotához. A gyermekek, ha mondják is magyarul a templomban a Miatyánkot, már nem értik. Ennek a folyamatnak a következő állomása, amikor a magyar oktatási intézményekben nem beszélnek magyarul, sem a foglalkozásokon, sem a szünetekben. Gyertyánligeten, Nagybocksón és Aknaszlatinán az 1990-es évek végén a Karitás és több magyarországi alapítvány támogatásával magyar egyházi óvodákat alapítottak. Gyertyánligeten és Nagybocksón ezek az óvodák – a nem elhanyagolható magyar állami és alapítványi támogatás ellenére – nem magyar és nem katolikus óvodák. A szülők többsége ukrán, a magyar szülők gyermekeikkel otthon nem vagy alig beszélnek magyarul. Az óvodák nyelve így ukrán, az óvónők a magyarul tudó gyermekekkel ugyan elkülönítve próbálnak foglalkozni, ünnepekkor egy-két verset betanítani, többnyire azonban ezek a gyerekek is ukránul beszélnek egymással és a társaikkal. Ma Gyertyánligeten csak négy-öt olyan

óvodáskorú gyermek van, akikkel magyarul (is) lehet beszélni. Az ilyen intézményekben egyedi interkulturális programok, az adott kultúrára, kisközösségre és befogadói korcsoportra szabott speciális nyelv-, ének- és kultúratanítási módszerek jelentenek a megoldást. Ha lehet mégis haszna ezeknek az intézményeknek, az pontosan az említett jó értelemben vett „etnikus atavizmus” kialakítása és fenntartása.

A szórványosodás „késő modern” útjai

A korábbi statikus, „szesszilis” népeiséget feltételező szórványfogalom a „világfalu”, a felgyorsult kommunikáció, a peregrinus életfomák és a migráció terjedése korában hovatovább tarthatatlanná válik. A „modern nomádok” kulturális mobilitásukkal, áramlásukkal, permanens továbbvándorlásukkal olyan szimbolikus eszközöket és gyakorlatokat birtokolnak, amelyek maguk is hozzájárulnak a globális világ megteremtéséhez (Nieder Müller, 1999). Érdemes felfigyelni korunk elit- és szubkulturális szórványainak létrejöttére a szomszédos többségi nemzetek nagyvárosaiban. Ezek a csoportok mozgékonyak, speciális szakismeretekkel, érdekérvényesítéssel, jelentős szimbolikus tőkével rendelkeznek, és a többségi nemzethez változatos formális és informális kapcsolatokkal kötődnek. Bukarest, Prága, Kijev, Pozsony és újabban Brüsszel kortárs magyar (kisebbség)politikai, kulturális, művészi, tudományos és gazdasági elitcsoportjai rendkívül adaptív és mobilis közösségek, nemcsak az anyanyemzettel és a többségi nemzetekkel tartanak kapcsolatot, hanem a nemzetközi porondon is jelentős mozgástérrel, kapcsolati potenciállal és kommunikációs rutinnal rendelkeznek.

A Nyugat-Európában és Amerikában „újra- és újratemelő” magyar elitértelmiség tekintélyes része a „peregrinus szórványok” kategóriájába sorolható. A globalizációval ezek transznacionális jellege erősödik: szinte

életformává válik a fiatal kutatók rendszeres pályázása, munkahely- és (befogadó)-kultúra-váltása.

A gazdasági rendszerváltás nyomán lehetővé vált egy szűk réteg számára külföldi nyaralók, apartmanok vagy üdülőbérletek, üdülési jogok vásárlása akár távoli, egzotikus helyeken is (Florida, spanyol tengerpart). A *szabadidős, rekreációs szórványok* jórészt efemer, statisztikai eszközökkel nehezen megragadható, folyton cserélődő populációk, melyek a turizmus jelenségkörébe is utalhatók. A horvátországi (és korábban a vajdasági) magyarok közül nagy számban vettek üdülőket a horvát tengerparton, melyeket jelentős részben turisztikailag is hasznosítanak. Bár a horvátországi magyarság demográfiai súlypontja még nem tevődött át Dalmáciába, a folyamat figyelemreméltó, és további erősödése várható.

A mobilitás és diaszpóráképződés másik formáját a vendégmunkások, menekültek és emigránsok képviselik, akik társadalmi, gazdasági és kulturális marginalizáltságukat, stigmatizáltságukat kívánják felszámolni (Niedermüller, 1999). A külföldi munkavállalással, a vendégmunkával, a kereskedelmi célú utazásokkal folytonosan fluktuáló, *efemer munkavállaló csoportok* jönnek létre az ipar, a mezőgazdaság és a szolgáltatások különböző területein dolgozók köréből. A közösségi összetartás legnyilvánvalóbb jeleit az olaszországi és izraeli moldvai csángó vendégmunkás-diaszpóra mutatja, amelyre már a moldvai katolikus egyház is felfigyelt, és papokat küld a közösségek lelkipáncsára.

Továbbgondolandó Sík Endre és Tóth Pál Péter felvetése, miszerint tekinthetjük-e *diaszpórának* az erdélyiek vagy a vajdasági magyarországi csoportjait? Sík Endre a határon túlról Magyarországra érkező magyarokat szociológiai jellemzőik és a migráció ténye mint konszenzuálisan elfogadott *differentia specifica* alapján

egyértelműen diaszpórának tekinti, és ebben Tóth Pál Péter is egyetérteni látszik (Tóth, 2000; Sík, 2000). A problémafelvetés nyomán szisztematikus átgondolást érdemelne, hogy a diaszpóra hagyományos vallási/nyelvi/etnikai/nemzeti értelmezéseit nem szükséges-e kibővíteni, újragondolni: a kulturális értelemben vett diaszpóra anyanyelve, nemzeti identifikációja, vallása lehet közös a befogadó nemzettel, mégis eltérő társadalmi tapasztalatok és megítélés, kilépési és vándorlási gyakorlatok, más mentalitás, valóságértelmezés és kulturális alkalmazkodások jellemzik. Néhány fenti „posztmodern” szórványtípushoz hasonlóan azonban ezek a csoportok a közösség-szerveződés nagyon esetleges példáit mutatják. Nem vagy csak korlátozottan működnek körükben olyan közösségformáló mechanizmusok, civil kezdeményezések, szimbolikus elkülönítődések, amelyekkel markánsan fogalmazzák meg magukat a „többségi magyarsággal” szemben. Elsődleges céljuk az előzőekkel szemben éppen a megöröklött különbségek leküzdése, a többségi társadalomhoz való hasonulás, az integráció, a hozott kulturális minták, nyelvjárási jellegzetességek stb. felfüggesztése, felszámolása.

Összegzés: a kvalitatív és reflexív fordulat szükségessége a szórványkutatásban

A többség/befogadó közösség/helyiek és a kisebbség/betelepedők/idegenek között performatív kommunikációs helyzetek, „találkozási kontextusok”, „beszédeseemények” vizsgálata csak a kutatói jelenlétre támaszkodó és arra reflektáló, tudatosan végigvitt résztvevő megfigyeléses módszerrel lehet sikeres. Biró A. Zoltán találkozási helyzetekhez kötődő etnicitás-konstrukciókról és az „etnikai határok” felmutatásáról, újratemeléséről ír (Biró, 1996). Ezek során a kulturális és egyéni adottságok és az aktuális viselkedésformák közül állandóan kiválasztódnak, újrapendeződnek

az etnikai jegyek. A résztvevők ezekben a kommunikációs helyzetekben idegen és saját etnikai jegyeket termelnek, és újradefiniálják a *saját* és az *idegen* közti viszonyt.

Fontosnak tartjuk, hogy a kutatói attitűdöt és interpretációt – a gyakran lehangoló tapasztalatok ellenére – ne uralják el az egyoldalú veszteségolvasatok. Biczó Gábor rámutat, hogy az asszimiláció depravációs olvasatában a társadalmi élet olyan létmód, amely alapvetően etnikai meghatározottságú, és ezt a nemzet eszméjének ideológusai moralizáló életérzéssé fokozták (Biczó, 2000b). A kutatói feladat – minden érzelmi érintettség ellenére – alapvetően a *fordítás*, azaz a vizsgált közösség identitáskategóriáit, belső nyelvét, mindennapi átjárási technikáit, alkalmazkodási gyakorlatait, szimbolikus határtermelő és/vagy felfüggesztő aktivitását kell bemutatni és kontextualizálni (Hajnal, 2003). Nehezebbnek tűnő kérdés, hogy a szórványkutatás – általában a kisebbségkutatás – mivel járulhat hozzá a szórványgondozáshoz, az oly sürgető feladatként megfogalmazott szórványmentéshez. Vetési László a tudományos kutatás társadalmi improduktivitását és a szórványgondozói munka reflektálatlanságát egyaránt nehezményezi (Vetési, 2000). A történet- és társadalomtudományok, az egyházak és a nemzetpolitika szórványprobléma-érzékenységének és -repciójának a diskurzusanalízis szempontjait érvényesítő elemzése és kritikai bemutatása a további társadalomtudományos vizsgálatok számára gyümölcsöző lehetne.

A szórványkérdés konzekvens összekapcsolása regionális, kistérségi, térségfejlesztési, ökológiai kérdésekkel, az örökségésítés és a (falusi, öko-, agro- örökség-, etno-, folklor-) turizmus kihívásai új perspektívát és egyben megoldási lehetőségeket kínálnak. A korábban meghaladni, illetve megszüntetni kívánt és bizonyos etnopolitikai/gazdasági erőterben hátrányosnak tűnő kulturális, nyelvi, vallási különbözőség fontos lokális és

regionális erőforrás lehet. Ehhez elengedhetetlen – etnikumoktól függetlenül – meghonosítani, illetve újratanítani a civil társadalmi cselekvési kultúrát, a kistérségi gondolkodást és kisközösségi önszerveződést.

A szórványmentés, szórványgondozás nem történhet a megmentendő közösség akarata ellenére vagy saját lokális kultúráját, többes kötődéseit felülíró beavatkozásokkal. A „rehungarizációs” diskurzus sem a történetileg érzékeny nemzetállamok, sem az európai kisebbségvédelmi szervezetek, fórumok részéről nem elfogadható. A kutatás feladata megvizsgálni, hogy a szórványgondozás mint affirmatív, roboráló szándékú intervenció milyen hatással van a szórványközösségekre. Hogyan fogadja és értelmezi a szórványközösség és a többségi környezet a szórványgondozás, az odaforulás gesztusát és gyakorlatát?

A szórványban élő magyarság nemzet- és integritásképzete nem konvenál sem az anyaországi magyarság érdektagoltságából, eltérő orientációs preferenciáiból következő polifonikus, „lány nemzetképével”, sem a kisebbségben élő tömbmagyarság(ok) kontúrosan határtermelő, „kis-Magyarországokat” teremtő gyakorlatával. A Magyarországról érkező támogatások egyfelől létfontosságú infúzióként járulnak hozzá a kisebbségi intézményrendszer fenntartásához, a kulturális identitás ápolásához, másfelől paralizálnak: gátolhatják a belső romániai, szlovákiai stb. modernizációs minták elfogadását és a modernizációs adaptációkat. A modernizációs kompetenciák etnikus alapú elvetése, szelektálása a kisebbség további gazdasági-társadalmi periferezálódásához vezethet. Bodó Barna a toleráns Bánátba költözött székelyek nyelvi beolvadásáról és pragmatikus versenytudatáról adott érzékeny és keserű elemzése (Bodó, 2000) nyomán felmerülhet a kérdés: a beolvadó szórványok saját értelmezésükben, a (tömb)magyarság mentális bezárkózása-

sával, önkéntes „bantusztanizálódásával” szemben vajon nem képviselnek-e sikeres integrálódási (ellen)mintát, érvényesüléstörténeteket?

IRODALOM

- Biczó Gábor (2000a): Asszimiláció- és identitásváltás küszöbén: Egy észak-erdélyi református magyar szórvány, Domokos esete. Erdélyi Múzeum. **62**, 3–4. 139–146.
- Biczó Gábor (2000b): Megjegyzések Vetési László „Szórványstratégia-Nemzetstratégia” c. tanulmányához. Magyar Kisebbség **6**. internetes forrás: <http://www.hhrf.org/magyarkisebbsseg/0003/m000301.html>
- Biró A. Zoltán (1996): A megmutatkozás kényszere és módszertana. In: Gagy József (szerk.): *Egy-más mellett élés...* Helyzet Könyvek. Pro Print, Csíkszereda, 247–283.
- Bodó Barna (2000): Szórványok kutatása. Erdélyi Múzeum **62**, 3–4. 312–316.
- Hajnal Virág (2003): Egy szerémségi magyar szórványközösség világa. In: Kovács Nóra – Szarka László (szerk.): *Tér és Terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből II.* Az MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézetének Évkönyve II. Akadémiai, Budapest, 23–42.
- Ilyés Zoltán (1998): Életmód, tájhasználat, kulturális mintakövetés a bars-megyei németeknél. In: Frisnyák Sándor (szerk.): *A Felvidék történeti földrajza.* Nyíregyháza, 321–332.
- Ilyés Zoltán (1999): „Magyarul beszélünk” Etnikai identitás, akkulturációs stratégiák a csíkszépvízi görög katolikus egyházközség hívei körében a 19. század közepétől 1948-ig. In: Borbély Éva - Czégényi Dóra (szerk.): *Változó társadalom.* 6–21. Kriza Könyvek I. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 6–21.
- Ilyés Zoltán (2000): A specializált háziipari tevékenység és a vallás szerepe egy allochton szórványközösség fennmaradásában. Erdélyi Múzeum **62**, 3–4. 128–138.
- Ilyés Zoltán (2003): A nemzeti identitás és az etnikus tradíciók változásai és ezek szimbolikus megjelenítése egy szlovákiai német közösségben. In: Kovács Nóra – Szarka László (szerk.): *Tér és Terep. Tanul-*

Kulcsszavak: *szórvány, diaszpóra, asszimiláció, akkulturáció, nemzet, etnikus identitás, etnikus atavizmus, kulturális emlékezet, többes kötődés, mimikri*

- mányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből II.* Az MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézetének Évkönyve II. Akadémiai, Budapest, 61–75.
- Kádár József–Réthy László–Tagányi Károly (1900–1905): *Szolnok-Doboka vármegye monographiája I–VII.* Dész
- Keményfi Róbert (1998): *A történeti Gömör és Kis-Hont vármegye etnikai rajza. A vegyes etnicitás és az etnikai határ kérdése.* Gömör Népajra L. Kossuth L. Tudományegyetem, Néprajzi Tanszék, Debrecen
- Keszeg Vilmos (2000): Szórványsors történetekben. Erdélyi Múzeum **63**, 3–4. 159–163.
- Melika, Georg (1994): Deutsch-ruthenische Wechselwirkungen in Kultur und Alltag in den Waldkarpaten. Jahrbuch der Ostdeutschen Volkskunde. **37**, 194–219.
- Nagy Ödön (1991) [1938]: Szórvány és beolvadás. In: Záhony Éva (szerk.): *Hitel Kolozsvár 1935–1944 II.* kötet Tanulmányok, repertórium. Bethlen Gábor, Budapest, 145–162.
- Niedemüller Péter (1999): Etnicitás és politika a késő modern nagyvárosokban. Replika. **10**, 38, 105–121.
- Paládi-Kovács Attila (2000): Az ipari munkásság. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz VIII. – Társadalom.* Akadémiai, Budapest, 239–308.
- Peéry Rezső (1993): *Requiem egy országgrészért.* Pannónia Kiskönyvtár, Pozsony
- Sik Endre (2000): Kezdetleges gondolatok a diaszpóra fogalmáról és hevenyészett megfigyelések a diaszpórakoncepció magyar nézőpontból való alkalmazhatóságáról. In: Sik Endre – Tóth Judit (szerk.): *Diskurzusok a vándorlásról.* MTA PTI – Migrációs Kutatóközpont, Budapest, 157–184.
- Tóth Pál Péter (2000): A magyar és a vegyes (magyar–román, román–magyar) családok szociológiai-demográfiai helyzete Észak-Erdélyben 1942–1944 között. Erdélyi Múzeum. **62**, 3–4. 251–258.
- Vetési László (2000): A könyv, és ami azután következik. Erdélyi Múzeum. **62**, 3–4. 302–311.

FEJEZETEK A KISEBBSÉGI MAGYAR NYELVHASZNÁLAT ÖSSZEHA- SONLÍTÓ VIZSGÁLATÁBÓL

Kolláth Anna

PhD, egyetemi docens, tanszékvezető

Maribori Egyetem Pedagógiai Kar Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék, Maribor, Szlovénia

anna.kollath@uni-mb.si

Határtalanítás: előzmények és eredmények – szándék és megvalósulás¹

A Magyar Tudományos Akadémia szlovákiai (Gamma Nyelvi Iroda, Dunaszerdahely), kárpátaljai (az MTA Ukrajnai Kutatóállomása, Beregszász), erdélyi (Szabó T. Attila Nyelvi Intézet, Kolozsvár), vajdasági (Magyarságkutató Tudományos Társaság, Szabadka; Vajdasági Magyar Nyelvi Korpusz, Kanizsa) *kutatóállomásai* 2001-ben alakultak meg a kisebbségi magyar közösségek magyar nyelvhasználatának, a magyar nyelv kontaktusváltozatainak, a határon túli magyar nyelvhasználati színtereinek kutatására (Lanstyák, 2002/b: 203; www.mtaki.hu/kutatoallomasok/). Ezek a *nyelvi irodák* 2003-ban, az illyefalvi műhelytalálkozó megállapodásai értelmében kiegészültek az ausztriai, horvátországi és szlovéniai magyar kistérségek ún. egyéni *kutatóhelyeivel*. Így teljessé vált a határon túli magyar nyelvészeti kutatóműhelyek virtuális hálózata. A közös kutatási programokat az MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete, valamint az MTA Nyelvtudományi Intézete koordinálja. Az említett régiók egyetemi magyar tanszékeinek, az ottani intézetekben tizenöt éve folynak hasonló

¹ Köszönöm Kontra Miklósnak, Lanstyák Istvánnak, Mártonfi Attilának, Tolcsvai Nagy Gábornak, hogy a szöveg elkészítésében tanácsaikkal önzetlenül segítettek.

célú és tematikájú kutatások a Nyelvtudományi Intézet Élőnyelvi Osztályának összefogó irányításával. Az eredmények nemcsak az *Élőnyelvi Konferenciák* köteteiben mérhetők le, hanem többek között a Kontra Miklós szerkesztette *A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén* című sorozatban, amelynek eddig megjelent három kötete az adott határon túli állami változat több szempontú leírását adja. (A vajdasági, a kárpátaljai és a felvidéki kötet adatai megtalálhatók a bibliográfiában.)

A nyelvi irodák által végzett nyelvészeti kutatásokat hármas célszerűségi irányítja. Dokumentációs célú kutatásaik egyrészt a *nyelvi rendszer egészére* irányulnak, eredményük *szövegközlésekben, szövegyűjteményekben*, illetve *írott és beszélt nyelvi korpuszokban* realizálódik;² másrészt a *szókincsre* irányulnak, ennek eredményei a *szójegyzékek és a szótárak* (a *Magyar értelmező kéziszótár* megújított kiadása, rövidítve: ÉKsz.²; Laczkó – Mártonfi, 2004, azaz az *Osiris Helyesírás*, Lanstyák István 2004b.: *Idegen szavak*

² Az MTA Nyelvtudományi Intézetének Korpusznyelviszeti Osztályán, Várad Tamás vezetésével működő Magyar Nemzeti Szövegtár keretében 2002 óta készül a határon túli magyar élőnyelvi anyag. <http://www.nytud.hu/oszt/korpusz/index.html> Az erdélyi, szlovákiai, vajdasági, kárpátaljai írott és beszélt magyar nyelvi szövegek összegyűjtése, lejegyzése, digitalizálása és feldolgozása az MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézetében folyó NKFP kutatási program részeként, Bartha Csilla irányításával folyik. <http://corpus.nytud.hu/mnsworkshop/links.html>. Lásd még: Pintér, 2003.

szótárába ajánlott határon túli lexikális elemek című szójegyzék, azaz a *ht-lista* – ezekről a későbbiekben részletesebben); harmadsorban a nyelvi elemek *nyelvjárási összefüggéseit* vizsgálják, eredményük pedig a *nyelvatlaszok* lehetnek (például egy Kárpát-medencei élőnyelvi atlasz).

Az elméleti célú kutatásokból szakcikkek, tanulmányok és monográfiák születnek. Ennek első eredménye a Nádor Orsolya és Szarka László szerkesztette *Nyelvi jogok, kisebbségek, nyelvpolitika Kelet-Közép-Európában* című kötet, amely az adott térség nyelvi jogi körképén kívül kilenc ország tanulmányban mutatja be a magyar nemzeti kisebbségi közösségek jogi helyzetét, azokat az egyéni és közösségi jogokat, amelyek hatással lehetnek az egyes kisebbségek közösségi létére, nyelvhasználatára és életminőségére (Szépe, 2003).

Az alkalmazott nyelvészeti kutatások elsősorban a *nyelvtervezés, nyelvi tanácsadás, nyelvi ismeretterjesztés, nyelvoktatásterületeit* ölelik fel.

A kutatóállomások dokumentációs tevékenységének típusait a 2003. július 18-i illyefalvi tanácskozáson határozták meg az irodák képviselői. Elsőként az egy-egy irodában készült *önálló munkákat* kell megemlíteni. Ezek az adott állami változat leírására vállalkoznak a szókincs egy-egy rétegét tartalmazó szótárak, nyelvjárási leírások formájában. A másik, a határon túli *állami változatok* sajátosságainak beépítése az egyetemes magyar nyelv szótáraiba és kézikönyveibe, ez a folyamat a *határtalanítás*,³ mely súlyánál és jelentőségénél fogva csak a koncepciók összehangolásával, a kutatóállomások közös munkájával valósítható meg.

³ A szónak ebben az értelemben nincs múltja, de rövid története már van: a publicisztikából származik. Gál Sándor szlovákiai író és publicista beszélt először nyelvünk *trianonizációjáról* (Szabad Újság, 1998. jan. 28. 1. p.). Ebből alkotta meg Lanstyák István előbb a *detrianonizációt*, majd az idegen szóban rejlő esetleges irredecenta felhangok elkerülése érdekében a *határtalanítást*, jelölendő az illető folyamat visszaalakítását.

A határtalanításnak az a célja, hogy a magyar nyelv szótárai és kézikönyvei, amelyek Trianon óta, de elsősorban 1945 után inkább csak a magyarországi magyar nyelvről szóltak, váljanak egyetemes léptékűvé, összmagyarrá. Az államhatárokhoz igazított magyar nyelvtudomány diszciplínái között elsősorban a magyar dialektológia említendő kivételként. A *Magyar Nyelvjárási Atlasza* (1968–1974) a magyar nyelvterület egészéről közöl adatokat. Az *Új Magyar Tájszótár* is tartalmazza a határon túli nyelvjárási tájszavait, s az átfogó nyelvjárási monográfiák, nyelvjárási leírások szintén kitérnek a magyar államhatáron túli nyelvjárásiakra. Ugyanakkor az is köztudomású, hogy a korábbi magyar helyesírási kiadványokban ugyancsak akadtak elenyésző számban „határon túli” magyar szavak.

Az egyetemes magyar nyelvre irányuló kutatások határtalanításának, a magyar nyelv szótárai és kézikönyvei egyetemes léptékűvé válásának hármass jelentősége van (Péntek, 2004). *Szimbolikus* okokból azért fontos, mert aláhúzza a nemzetállam – kulturális nemzet változás lényegét. Arra utal, hogy a magyar nyelvterület határai nem esnek egybe a jelenlegi országhatárokkal, hogy a magyar nyelvi és kulturális nemzet nem azonos a magyarországi magyarok közösségével. A többnyire csak az egyes határon túli régiókban használatos lexikai egységek, azaz a határon túli régiók magyar nyelvváltozatainak, az állami változatoknak a szavai, kifejezései tehát a mai magyar nyelv teljes jogú elemei. A folyamat *gyakorlati* jelentősége abban áll, hogy javítja a magyar-magyar kommunikáció minőségét, hiszen nem kirekesztő, hanem befogadó szemléletével elősegíti a nyelvi egységesülés folyamatát, csökkenti a magyarországi sztenderd és a kontaktusváltozatok közti szókészleti különbségeket. A gyakorlatban ez úgy valósulhat meg, hogy egyrészt a magyarországiak megismerhetik a határon túli nyelvváltozatok legjellemzőbb

sajátosságait, másrészt viszont a határon túliak is megtudhatják, hogy az általuk nemegyszer szinte kizárólagosan használt sajátos szókészleti elemeknek melyek a magyarországi megfelelőik. S mivel a határon túli szavak rögzítése a nyelvleírás része, van a folyamatnak *elméleti* jelentősége is, amennyiben serkenti a magyar szókészlet differenciálódásával kapcsolatos vizsgálatokat, ezeket újabb dimenziókkal gazdagíthatja (az eddig is vizsgált regiszterbeli, stilisztikai és nyelvjárási differenciálódáson túl).

A történet valójában Pete Istvánnak az 1983. évi szombathelyi nyelvészkonferen-szuson elhangzott előadásával kezdődött (Pete, 1988, 789).

Pete a magyar sztenderd szétfejlődését, az állami változatok kialakulását természetes nyelvi folyamatnak tekintette. Éppen ezért azt javasolta, hogy az egynyelvű szemlélet-től eddig inkább megbélyegzett kontaktus-jelenségeket a szótárkészítők természetes nyelvi képződményként vegyék figyelembe. A második lépésnek az 1994-es egri nyelv-észkonferen-szusz tekinthető. Itt Lanstyák István és Szabómihály Gizella előadásában arra tett javaslatot, hogy váljék a készülő Magyar értelmező kéziszótár az egyetemes magyar nyelv kéziszótárává. Számos olyan példát mutattak be a szlovákiai magyar nyelv szókészletéből, amelyeknek ott a helyük a készülő értelmező szótárban (Lanstyák – Szabómihály, 1994/1998, 216.). Pusztai Ferenc, az értelmező szótár munkálatainak vezetője – a fent említett előadástól függetlenül – az 1992-es nyelv-művelő konferen-cia norma-vitáira visszautalva elismerte, hogy „értelmező szótárainknak is a teljes magyar nyelvterület léptékében kell elkészülniük” (Pusztai, 1994, 418). Ugyanakkor hangsú-lyozta, hogy „amiként az említett nyelvjárási mesterművek sem szippantották magukba a nyelvjárási beszélők élő nyelvhasználatának kevert nyelvi elemeit, úgy kell ezeket egy magyar értelmező szótárból is kihagyni” (i.

h.). Indokoltnak tartotta viszont a nyelvi regionalizmusok bemutatását, de a kisebbségi magyar nyelv-változatok sajátos szókincse kutatottságának tényleges hiányára teljesen jogosan hivatkozva elvetette az állami változatok sajátosságainak szótárba kerülését (vö. Lanstyák, 2002a., 116.; Pusztai, i. h.). A határtalanítás sorsa tehát nem Egerben dőlt el. Az ott elhangzott javaslatok alapos mérle-gelése után a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete átértékelte az értelmező kéziszótár új kiadásának koncepcióját. Kontra Miklós meggyőző munkájának köszönhetően a négy nagyregió nyelvészei: Péntek János és Szilágyi N. Sándor, Lanstyák István, Csemicskó István, Ágoston Mihály mégis felkérést kaptak a szótár határon túli anyagának összeállítására (Lanstyák 2002a., 116-117).

A magyar nyelvészet határtalanításának megvalósulása az ún. *szótárprogramban* követhető nyomon. A továbbiakban csak erről lesz szó. Eddig két szakaszt különíthetünk el. Mindkettőben tudománytörténeti jelentőségű munkák kerültek a magyar (s nem csupán magyarországi) nyelvtudomány asztalára.

Az első, a nyelvi irodák előtti szakasz, amelynek legfontosabb jellemzője az egyes kutatók, tanszékek, tudományos műhelyek saját kutatásai, viszonylag elszigetelten, kevés összehangoltsággal. Mégis innen datálható az első konkrétum: a Pusztai Ferenc szerkesztette *Magyar értelmező kéziszótár* (ÉKsz.²). A szótár nem új, hanem az 1972-ben megjelent ÉKsz. átdolgozott, bővített változata. 1995-ben indultak a munkálatok az irányelvek kidolgozásával, a kötet 2003 nyarán jelent meg. Úttörésre vállalkozott, hiszen a fent említett, határon túli nyelvészek közreműködésével mintaanyag került a szótárba a három nagy régió regionális elterjedtségű szókészleti elemeiből. (A vajdasági anyag az akkori ottani nehéz körülmények miatt nem készült el.)

A munkát több tényező is nehezítette. Ezek közül talán a legfontosabb az, hogy a határon túli szóanyagot egy olyan szótárba kellett beilleszteni, amelynek eredeti koncepciója nem számolt a magyar nyelv állami változatai sajátosságainak fölvételével. Az a törekvés vezette munkájukban a kollégákat, hogy a szótárba kerülő szókészleti elemek, alakváltozatok, vonzatok, jelentések, jelentésárnyalatok és stílusértékek viszonylag hű képet adjanak a magyar nyelv szlovákiai, kárpátaljai és erdélyi szókincsének sajátosságairól – a jelenlegi ismereteknek megfelelően (Lanstyák, 2004a.). Az *ÉKsz.*² előszavából is kiderül, hogy a szótár készítői a határon túli szóanyag beépítésének inkább szimbolikus, mintsem elméleti vagy gyakorlati jelentőséget tulajdonítottak. A feladatnak nem a megoldására adtak mintát, hanem szándékuk és reményeik szerint a folytatásra kívántak ösztönözni (*ÉKsz.*²: VI).

A nyelvi irodák 2003. évi *Állásfoglalás*-ukban (kézirat) levonták a tanulságokat, a koncepciók és a munkálatok összehangolására tették a hangsúlyt a következő szótártani munkálatok kivitelezésében (Péntek, 2004). Ezeknek a munkáknak az egyik legfontosabb következményét abban jelölhetjük meg, hogy ösztönzőleg hatnak a műhelyek-irodák kontaktusnyelvészeti kutatásaira.

A második szakaszt a nyelvi irodák megalkulásától számítjuk. Napjaink szótártani határtalanító programját az a *határon túli lista (ht-lista)* fémjelzi, amely egyrészt Tolcsvai Nagy Gábor *A magyar nyelv kézikönyvtára* címmel készülő sorozatának egyes kötetei, másrészt Kiss Gábor *Képes diákszótára*, illetve Prószéky Gábor *Word helyesírás-ellenőrző programja* számára rögzít meghatározott szempontú határon túli anyagot. Ez a tevékenység már a teljes virtuális nyelvi hálózat összehangolt tevékenységére épül, koordinátora, szíve-lelke Lanstyák István.

A továbbiakban Tolcsvai Nagy Gábor „magyar Dudennek” is nevezett sorozatáról lesz

szó, mégpedig három ok miatt: egyrészt azért, mert rendkívül rokonszenves koncepciója pontosan megfogalmazza a határtalanítás lényegét is (Tolcsvai Nagy Gábor, kézirat), ezért ebben a munkában részt venni és vehetni nemcsak megtiszteltetés, de *jó és örömteljes feladat*. Másrészt azért, mert első darabja, Laczkó Krisztina és Mártonfi Attila *Helyesírás* című munkája 2004 augusztusában – minden nyelvhasználó nagy örömeire – az Osiris Könyvkiadó gondozásában megjelent. Harmadsorban a sorozat második kötete, az *Idegen szavak szótára* számára készült el a ht-lista, amely alapjául szolgál minden más munkálatnak, kiegészíthető, bővíthető és bővíendő a mindenkor nyelvi helyzetnek, valamint az objektív lehetőségeknek megfelelően.

A magyar nyelv kézikönyvtára című sorozat nyelvtudományi indokoltsága és felépítése a következőkben foglalható össze vázlatosan. Jelszava: *Anyanyelvünkben érezzük otthon magunkat, hisz beszélni jó, beszélni öröm*. Célja a magyar nyelv különböző tematikájú bemutatása

a.) a legkülönbözőbb *kommunikációs helyzetekben* (elsősorban a mindennapi életben, továbbá a művészettől a hivatalig, a tudománytól az iskoláig);

b.) a *különböző nyelvi „színteken”* (a sorozat nem kizárólag a szavakra összpontosít – bár ezt sugallná a hagyomány –, hanem igyekszik valóban kommunikációs szempontokat érvényesíteni);

c.) a *(magyar) kultúra részeként*, tehát a nyelvet nem mint magában álló elvont rendszert részletezi, hanem mint a kultúra részeként élő (és más nyelvekkel, kultúrákkal kapcsolatban álló), színes, változó világot;

d.) a *beszélő/hallgató szemszögéből*. A beszélő embert nem passzív befogadóként szemléli a sorozat, akinek meg kell „tanítani” a magyar nyelvet, hanem olyan valakinek, aki sokat tud anyanyelvéről, de még többet megtudhat, illetve több ismeretet tudatosíthat

önmaga, közössége és kultúrája jobb megismerése és a hatékonyabb kommunikáció érdekében.

Fontos szellemi összetevője a *presztízs*. A sorozatjelleg önmagában is tekintélyadó. Ez a presztízs vonatkozik a) a magyar nyelvre mint értékre; b.) a magyar nyelvet magába foglaló kultúrára; c.) a magyar nyelv változataira és e változatok értékrendjére.

Ezek a tényezők a kommunikációs és műveltségi szempontok mellett hozzájárulnak a magyar nyelvi és kulturális identitáshoz mind csoport-, mind nemzeti/társadalmi szinten (erősíthetik például az adott közösségben való aktív részvételi készséget, a nyelvi lojalitást). Ennek megfelelően a sorozat alapállása nem egyetlen zártan rögzített kánon (norma, szabályrendszer) propagálása (tehát nem előíró nyelvművelés), hanem a nyelvi sokféleség funkcionalitásának bemutatása, mégpedig a beszélők szocioregionális származása, szövegük célja, a beszédhelyzet és a szöveg típusa szerinti változatosságban. Ez azt jelenti, hogy a presztízs – stigma értékskála presztízsoladálán nemcsak a sztenderd grammatikával megalkotott nyelvi produktumok, hanem a beszédhelyzetnek megfelelő, illetve kifinomult, érdekes nyelvi formák állnak, míg a másik oldalon a durva, leegyszerűsítő, a helyzetnek meg nem felelő stb. nyelvi formák (Tolcsvai Nagy, kézirat).

A tervezett kötetek: 1. Helyesírás 2. Idegen szavak szótára 3. Nyelvtan 4. Nyelvtörténet 5. Nyelvhelyesség 6. Szólások és közmondások 7. Szövegalkotás, stílus 8. Nyelvváltozatok 9. Szinonimaszótár. 10. Értelmező szótár.

A sorozat első köteteként megjelent, s a köztudatba *Osiris Helyesírásként* bevonulni látszó, minden szempontból felhasználóbarát kézikönyv az 1984-ben kiadott és jelenleg is érvényes akadémiai helyesírási szabályzat részletező kifejtése, valamint szó-tári bemutatása. Olyan átfogó, rendszeres helyesírási kézikönyv, amely a teljes rendszert

szem előtt tartva az alapoktól ismerteti és magyarázza a szabályokat, valamint számba veszi azokat az újabb vagy eddig szabályozatlan helyesírási jelenségeket, amelyekre az érvényben levő szabályzat nem ad eligazítást. Konceptiójával nagymértékben hozzájárulhat a magyar írásgyakorlat egységének erősödéséhez.

Az 1540 oldalas kötet két nagy egységből áll: a szabálymagyarázó, tanácsadó első részt – itt a szabályok kifejtése a szabályok alkalmazhatóságára összpontosít – egy minden eddiginél nagyobb, a megváltozott társadalom igényeihez szabott szóanyagot tartalmazó szótár követi. Ez a rész 47 186 szócikkben 213 974 szót, szóalakot, kifejezést, tulajdonnevet tartalmaz. Ehhez járul 13 559 elválasztási és 4789 kiejtési minta, ill. 101 689 utaló. A kötetet bibliográfia, glosszárrium és tárgymutató teszi teljessé.

A szótár határon túli anyagát az egyes kutatóállomások és kutatóhelyek készítették, ebből közös lista nem készült. Néhány száz szó, szókapcsolat, köztük sok földrajzi név és intézménynév került a kézikönyvbe (ez a szerzők rendelkezésére bocsátott anyagnak kb. ötven százaléké). Ez a szám természetesen a megfelelő kontextusban értelmezendő, hiszen egy-egy szó több listán is előfordult (lásd: közös szócikkek a ht-listán), illetve nem minden szóról derül ki, hogy határon túli, s magától értetődően az sem, hogy az egyes határon túli régiókban más jelentésben (is), s a magyar sztenderdtől eltérő használati gyakorisággal él a nyelvhasználatban (ennek megjelenítése ugyanis nem a helyesírási szótár kompetenciája).

A muravidéki helyesírási lista 112 címszavának néhány példájával szeretném érzékelteni, miben látom a megvalósulás gyakorlati jelentőségét. Az intézménynevek közül csak egyet emelek ki: a *Munkaiügyi, Szociális és Családügyi Minisztérium* nem csupán helyesírási ismereteket közöl, hanem javaslatot tesz a szlovén minisztérium (*Ministrstvo za*

delo, družino in socialne zadeve) nevének a magyar nyelvű írásbeliségben való használatára az eddig megszokott, tükörfordítással megoldott (*Munka-, Család- és Szociálügyi Minisztérium*) változat helyett. A köznevek közül az államnyelvi eredetű kölcsönszavakat többek között a *namaz* (kenyérre kenhető hidegkonyhai készítmény), a *gibanica* (százeztű béles, azaz dióval, almával, túróval, mákkal, lekvárral gazdagon töltött sütemény) vagy a *tréma* (lámpaláz) képviseli.

E szavak a magyarországi beszélők számára idegenek, ismeretlenek, számukra az *Idegen szavak szótárá*-ba vagy az *Értelmező szótár*-ba való bekerülésük jelenthet igazán gazdagodást. Ugyanez a helyzet a jelentésbeli és/vagy stilisztikai kölcsönszókkal is: a *dolgozik* (működik), *egyezik* (egyetért), *elesik* (megbukik például a vizsgán), *feltesz* (levelet felad), *kimegy* (szórakozik) közvetett kontaktusjelenségekről csak az ottani jelentés ismeretében tudjuk, hogy nem magyarországiak. Éppen ezért jó, hogy megindultak az összmagyará válás útján, hiszen többletjelentésükkel csak gazdagíthatják a nyelvet.

Végezetül a *blokk* szó szócikkén keresztül – benne van az *Osiris Helyesírás*ban, az *ÉKsz.*²-ban, és rajta van a *ht-listán* – röviden próbálók rámutatni arra, milyen információkat kapunk – a szótár természeténél fogva – az egyes címszóadatokból, mennyiben segítik, hogyan egészítik ki egymást az információk, hol és miért hasznosak.

Osiris Helyesírás:

blokk blokkot, blokkok, blokkja, blokkal
 | | blokkalakítás {blokk-a-la-kí-tás}, blokkdiagram, blokkház, blokkhengerosor, blokk-kapcsolás, blokk-kondenzátor, blokk-könyv, **blokklakás**, **blokknegyed**, blokkrendszer, blokkszisztema, blokkvázlat | blokkos építés
 | | → adat, cement, falazó, fogaskerék, fűró, jegyzet, kormány, motor, novokain, párt, reklám, tantárgy, vizes | háborús, keleti, pénztári OH, 525.

A szócikk összefoglalja a címszó helyesírási tudnivalóit a legalapvetőbbektől a legizgalmasabbakig (például *blokkal*, de: *blokk-kapcsolás*), valamint gazdag utalásaival kíváncsivá tesz bennünket: fellapozzuk az *ÉKsz.*²-ban a számunkra ismeretlen szavakat, szókapcsolatokat. Csak zárójeles megjegyzésnek tűnik – de nem teszem zárójelbe, mert nem annak tartom –, hogy a helyesírás-ellenőrző a *blokknegyed* még aláhúzza, hiszen lexikai negatívum a magyarországi magyarban (helyette van a *lakótelep*). Az általam félkövéren szedett (összetett) szók a *ht-listáról* valók.

Az *ÉKsz.*²-ban már konkrét utalás történik a határon túli jelentésre, ezeket kiemeltem.

blokk 2 fn 1. Jegyzetömb. 2. *Ker* Üzletben a vásárolt áru(k) fizetendő árát feltüntető cédula. 3. *Posta* Bélyeggyűjtőknek készült, díszes lap közepére nyomott bélyeg(ek). Bélyegsorozat. Azonos címletű bélyegekből álló perforált ív. 4. *ritk*Háztömb. <**Az erd. és a szl. m-ban:**> **lakótelepi panelház; tömbház.** 5. *Pol*Tömb. 6. *Műsz* Vhol vminek az áthaladását megakadályozó v. tiltó szerkezet. *Vasút* A jelző- v. váltószerkezet helyzetét biztosító berendezés. 7. *Ép* Falazóblokk. 8. <**A kárp. m-ban:**> **(tíz doboz) cigarettát tartalmazó csomag; karton.** 9. <Rádió v. televízió műsorában v. újságban, folyóiratban> egy témakörhöz tartozó (előzetesen összeállított) szerkezeti egység. 10. *Inf* Jeleknek egységként kódolt és továbbított csoportja. ... ~**lakás 5 fn** <**Az erd. és a szl. m-ban** :> **lakótelepi lakás. ~negyed 5 fn** <**Az erd. m-ban** :> **(panelház) lakótelep.** *ÉKsz.*² 137.

A *ht-lista* – amely a nyelvi irodák és kutatóhelyek első, valóban közös, összehangolt munkájának eredménye – államnyelvi eredetű kölcsönszavakat tartalmaz mind a hét határon túli régióból. Olyanokat, amelyek közül soknak elvileg ott lenne a helye a készülő *Idegen szavak szótárában*. A valógatás, a szótár koncepciójába való beillesztés

Tolcsvai Nagy Gábor feladata. Nem kész mű tehát, nem jelent meg nyomtatásban, nem is ez a célja egyelőre. A szótárba kerülés lehetőségén kívül – vagy éppen ezzel összhangban – fontos forrása lesz a Gramma Nyelvi Iroda kezdeményezésére másutt is készülő köznyelvi adatbázisoknak; egyben mintául is szolgál más, hasonló célú és rendeltetésű határon túli szójegyzékek létrehozásának.

A *ht-listán* külön címszóként szerepel mindhárom lexéma:

blokk 1. (köz) Er Fv Va Hv Mv [blok; blokk, blokkok] Őv (lakótelepi) panelház; tömbház; 2. Ka (köz) karton (cigaretta); 3. (köz) Va Hv agyagból égetett üreges építőelem

blokkalakás (köz) Er Fv Őv panelházban, tömbházban lévő lakás

blokknegyed Er (köz) (panelházas) lakótelep

A szócikkek felépítése egyszerű: nincs etimológia, hiszen jelentésbeli kölcsönszóról van szó; a közömbös stílusminősítés azt jelenti, hogy a szó írásban is használatos (a bizalmas beszállt nyelvi használatra utalna). A felségjelzések változtak az *ÉKsz.*² -éihoz képest. A jelzéseket nem követi példamondat. A szócikkek legfontosabb információja az adott szó aktuális jelentésének pontos lokációja. Ennek alapján illeszthetők be a magyar nyelv egyetemes léptékű szótáiraiba.

A határtalanítás megosztotta és mind a mai napig megosztja a magyar közvéleményt: nyelvészek és nem nyelvészek vallanak előnyeiről, jogosultságáról, hátrányairól,

örömök és félelmek, eufória és aggodás fogalmazódik meg a magyar nyelv további sorsát illetően. Magyarországiaként kisebbségi magyar tanszéken dolgozva tapasztalásból is tudom, hogy a kétnyelvűségben csak és kizárólag kétnyelvűségi szemlélettel lehet közelíteni minden nyelvi tényhez és jelenséghez.

A magyar nyelv állami változatai közötti különbségeket nem szabad tragédiaként értékelnünk (Csemicskó-interjú, 2004, 11.). A magyar nyelvnek Trianon után országonként egymástól eltérő, a megváltozott körülményekhez is alkalmazkodó változatai kialakulásában semmiképpen sem a nyelv pusztulásának előjelét, hanem éppen életképességének bizonyosságát kell látnunk (Szilágyi, 2002). A sokak által szétfejlődésként vagy különfejlődésként értelmezett nyelvi folyamat „visszarendeződését” jelentené a határtalanítással is elősegített egységesülés, amelynek célja, hogy a nemzet legalább nyelviileg valóban egyesüljön, ha már más módon ez – több ok miatt – nem lehetséges. Ehhez a folyamathoz járul hozzá határtalanító szótárprogramjával, a Nemzeti Szövegtár keretei közt folyó korpuszépítő munkájával a Magyar Tudományos Akadémia koordinálásában tevékenykedő nyelvi iroda és kutatóhely-hálózat.

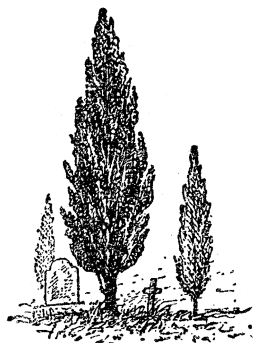
Kulcsszavak: *állami változat, határtalanítás, ht-lista, kétnyelvűség, kontaktusjelenség, magyar Duden, nyelvi irodák, szlovéniai magyarok, szociolingvisztika, szótárprogram*

IRODALOM

- Csemicskó István (1998): A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalfán). Osiris-MTA Kisebbségkutató Műhely, Bp.
- Csemicskó István (2004): „Nyelvi detrianonizálás”, avagy határtalanítás a magyar nyelvben. Az egységes, de változatos magyar nyelvért. Interjú Csemicskó Istvánnal. Kárpátalja. 2004. aug. 20. IV, 34, 11.
- ÉKsz.² Pusztai Ferenc (főszerk.) (2003): *Magyar értelmező kéziszótár*. Második, átdolgozott kiadás. Akadémiai, Budapest

- Göncz Lajos (1999): *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban)*. Osiris-Forum-MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest-Újvidék
- Kiss Jenő (2004): Egy régi-új nyelvi sikerkiadvány: a Magyar értelmező kéziszótár. Magyar Tudomány. 5. www.matud.iif.hu/04maj/21.html#kiss
- Kontra Miklós (2003): *Élőnyelvi kutatások határainkon belül és kívül*. Magyar Tudomány. 4. www.matud.iif.hu/03apr/kontra.html

- Laczkó Krisztina–Mártonfi Attila (2004): *Helyesírás*. Osiris, Budapest
- Lanstyák István (2000): *A Magyar nyelv Szlovákiában*. Osiris–Kalligram–MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest–Pozsony
- Lanstyák István (2002a.): A Magyar értelmező kéziszótár új kiadása és a magyar nyelv szlovákiai változatainak szókinccse. Fórum Társadalomtudományi Szemle. 3. 115–128.
- Lanstyák István (2002b.): Magyar nyelvészeti kutatások Szlovákiában és a Gramma Nyelvi Iroda. in: Lanstyák István és Simon Szabolcs (szerk.): *Tanulmányok a kétnyelvűségről*. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony. 201–219.
- Lanstyák István (2004a.): *Szlovákiai magyar vonatkozású szócikkek a Magyar értelmező kéziszótár átdolgozott kiadásában*. www.gramma.sk
- Lanstyák István (2004b.): *Idegen szavak szótárába ajánlott határon túli lexikális elemek (2004. december 31-i állapot)*. Kézirat.
- Péntek János (2004): A magyar nyelv szótárai, nyelvtanai, kézikönyvei és a határon túli magyar nyelvváltozatok. Az MTA határon túli kutatóállomásainak feladatait is ellátó nyelvi irodák állásfoglalása. Magyar Tudomány. 7. www.matud.iif.hu/04jul/008.html
- Pete István (1988): A magyar nyelv állami változatai (Kárpátukrán változat). In: Kiss Jenő – Szűts László (szerk.): *A magyar nyelv rétegződése*. Akadémiai, Budapest, 779–789.
- Pintér Tibor (2003): Amit a modern nemzeti korpuszokról tudni kell. Fórum Társadalomtudományi Szemle. 3, 71–84.
- Pusztai Ferenc (1994): Leíró lexikográfiánk változó és változatlan feladatai. Magyar Nyelv. XC, 413–421.
- Szépe György (2003): Bevezető gondolatok a kelet-közép-európai nyelvi jogok vizsgálata elé. in: Nádor Orsolya és Szarka László (szerk.): *Nyelvi jogok, kisebbségek, nyelvpolitika Kelet-Közép-Európában*. Akadémiai, Budapest. 7–12.
- Szilágyi N. Sándor (2002): *A magyar nyelv a Magyarországgal szomszédos országokban. Előadás a Magyar Tudományos Akadémia 2002. évi közgyűlésén*.
- Tolcsvai Nagy Gábor (sorozatszerk.): *Tervezet egy általános magyar nyelvi ismereteket összefoglaló sorozatról*. Kézirat.

KISEBBSÉGI STÁTUS, JOGVÉDELEM, NEMZETÉPÍTÉS. MAGYARORSZÁGI ÉS KISEBBSÉGI MAGYAR ÉRTÉKORIENTÁCIÓK¹

Dobos Ferenc

PhD, kutatásvezető, Balázs Ferenc Intézet
bfdobos@mail.datanet.hu

A határon túli magyar kisebbségi léthelyzet megítélése

A Balázs Ferenc Intézet immáron évtizedes múltja visszatekintő határon túli magyar kutatássorozata során többnyire olyan adatokat regisztráltunk, melyek vagy a kisebbségi magyarok helyzetének romlásáról, vagy annak egy döntően negatív szinten való stabilizálódásáról tanúskodtak. A legutoljára 2000-ben és 2001-ben elvégzett szociológiai felmérést úgyszintén eredetileg megcélzott kutatási régióinkban, Erdély, Felvidék, Kárpátalja és Vajdaság magyarlakta településein végeztük

el.² Elsőként mind a két alkalommal azt a kérdést vizsgáltuk, hogy a vizsgált időszak az érintettek szerint hozott-e elmozdulást a többségi nemzetek (román, szlovák stb.) és a kisebbségi magyarok együttélése terén. A megkérdezettek válaszaival a kilencvenes évek kutatási tapasztalataival szemben – egyetlen régiót kivéve – *első ízben jeleztek figyelmet érdemlő pozitív elmozdulást: a többségi nemzetek tagjaihoz való viszony javulásáról: az Erdélyben, Kárpátalján és a Vajdaságban élők 10-15 %-kal többen számoltak be, mint egy évvel ezelőtt.*

¹ Jelen tanulmány egy bővebb kutatási dokumentáció alfejezetének része, amely a határon túli magyarok és a magyarországi felnőtt korú lakosság értékrendjének különböző aspektusait vizsgálta az úgynevezett státustörvény előkészítésének időszakában. Az elemzés leíró jelleggel kíván számot adni eme, a nemzeti reintegráció szempontjából fontos időszak társadalmi háttéréről. Az alábbi, empirikus adatokon nyugvó kordokumentum jelentőségét a bemutatásra kerülő tendenciák ismertetésén túl az adja, hogy hasonló volumenű, reprezentatív mintákon megvalósított összehasonlító vizsgálat azóta nem készült a határon túli magyarság körében.

² Az adatfelvételekre mind a négy határon túli régióban azonos időszakban, 2000 januárjában (kutatási pontok száma – 291, esetszám – 2075) illetve 2001 áprilisában (kutatási pontok száma – 369, esetszám – 2588) került sor, úgynevezett kvótás mintavétel alapján. Az alkalmazott módszer biztosítja, hogy a vizsgált határon túli magyar közösségek felnőtt korú tagjainak csaknem

100 %-os esélyük legyen a megkérdezettek körébe való bekerülésre, a regisztrált adatok pedig személyi változók szerint reprezentatívnak minősüljenek.

A magyarországi adatfelvételekre 2000 augusztusában (kutatási pontok száma – 160, esetszám – 1000) illetve 2001 novemberében (kutatási pontok száma – 161, esetszám – 1006) került sor, véletlen kezdőpontú szisztematikus (léptékes) mintavétel alapján. A mintasokaságok nemek, korcsoportok és településtípusok szerint reprezentatívak, a közzölt adatok statisztikai hibahatára a válaszadók számától és a válaszok szóródásától függően legfeljebb 2-3 % lehet.

A tanulmány alapjául szolgáló adatbázisok összességében tehát 4663 határon túli magyar, illetve 2006 felnőtt korú magyar állampolgár – együttesen 6669 válaszadó – nézeteit képviselik a határon túli magyarság kisebbségi létének alapproblémáiról és értékrendjéről, valamint a magyarországi népesség illetve a határon túli magyarság egymáshoz való viszonyáról.

	Év	Javult	Nem változott	Romlott
Erdély	2000	23,2	59,8	5,9
	2001	32,3	53,5	5,0
Felvidék	2000	27,3	62,1	5,5
	2001	21,9	57,5	11,9
Kárpátalja	2000	14,0	69,1	12,9
	2001	21,1	57,7	10,1
Vajdaság	2000	4,5	55,3	35,7
	2001	17,6	68,1	9,7

1. táblázat • Ismeretségi körében hogyan alakult a többségi nemzethez tartozók és a kisebbségi magyarok közötti együttélés? (százalékban; a „nem tudja” és „nem érintkezik ukránokkal, szerbekkel stb.” válaszok nélkül)

A helyzet pozitív értékelése a vajdasági magyarok esetén a legszembeszökőbb: amíg 2000 elején csupán elenyésző, 4,5 %-uk tapasztalt némi javulást a szerbekkel való együttélés terén, ugyanez az arány jelenleg 17,6 %-ot tesz ki.³ Az idézett, *három területen is általános (pozitív) tendenciával ellentétes folyamatról a felvidéki válaszadók számoltak be*. Szerintük a szlovákokhoz való viszony környezetükben a két adatfelvétel közötti időszakban egyértelműen romlott: a tárgyalt időszakban javulást érzékelők részaránya egyedül ebben a régióban mutat csökkenő tendenciát, az együttélés terén a helyzet romlásáról beszámoló felvidéki magyarok aránya pedig megkétszereződött (5,5-ről mintegy 12 %-ra).⁴

Az érintettek által közvetlen környezetükben érzékelt idézett mértékű pozitív

fejlemények országos vonatkozásban már kevésbé tükröződnek: *a megkérdezettek mindegyik régióban mintegy 20-25 %-ban értékelték negatívan a vizsgált időszak alatt tapasztalt együttélési viszonyok módosulását*. Közöttük is leginkább a felvidékiek, akik 2000-ben még csupán 5,5 %-ban érzékelték országos szinten romló tendenciát a szlovákokkal való együttélés terén, egy évvel később azonban már ötször többen (26,2 %) voltak ezen a véleményen. Az ellenpólust ez esetben is a vajdaságiak véleményei képviselik, akik ugyan közel hasonló mértékben találták a szerbek és magyarok országos szintű együttélését „romlónak”, ám pozitív szemléletváltásukat egyértelműen jelzi, hogy 2000-ben még elsöprő arányban (74,8 %) vélekedtek ekképpen.

A többségi nemzetekkel való együttélésre vonatkozó idézett adatok a pozitív tendenciák mellett további két szempontból érdemelnek figyelmet. Egyfelől a tárgyalt adatsorokkal kapcsolatban bebizonyosodott, hogy a megkérdezettek a személyes tapasztalatok alapján kialakított valós állapothoz képest helyzetüket országosan negatívabban ítélik meg.⁵ Mindez elsősorban a vizsgált közösségek önismeretével kapcsolatos masszív információhiány meglétére, emellett pedig a határon túli magyarság helyzetével

³ A nagyságrendi növekedés okai között bizonyosan szerepet játszanak a Milosevic-rezsim 2000 őszi bekövetkezett bukása utáni új belpolitikai helyzettel kapcsolatos kisebbségi remények is, ám önmagában mindez aligha magyarázza a helyzetüket mindenkor józan távolságtartással és kritikával értékelő vajdasági magyarok kiugróan pozitív irányú szemléletváltását.

⁴ Regisztrált adataink több vonatkozásban is bizonyítják, hogy a felvidéki magyarok politikai-közéleti értékrendje egyre jelentősebb ellentmondásokkal terhelt. Figyelembe kell venni például azt a tényt, hogy a Vladimír Meciar utáni időszakhoz fűzött jogvédelmi remények annak ellenére nem teljesültek az elvárt mértékben, hogy a Magyar Koalíció Pártja 1998 óta kormányzati pozíciókkal rendelkezett.

⁵ Hasonló véleménykülönbségeket kutatásorozatunk során egyéb vonatkozásban is regisztráltunk.

foglalkozó tömegtájékoztató strukturális és tartalmi hiányosságaira utal.⁶

A bemutatott adatok másfelől arra engednek következtetni, hogy a státustörvény már előkészítésének időszakában „kézzelfogható” hatással volt a határon túli magyarok önröpciójára, jövőbeli kilátásaik megítélésére, amit a következő kérdéscsoportra érkezett vélemények is alátámasztanak.

A határon túli magyarság kisebbségi létének alakulását meghatározó konkrét társadalmi-politikai feltételekhez való viszony további indirekt fokmérője *az asszimilációs érintettségéről alkotott önkép*, melyet úgyszintén kutatássorozatunk kezdete óta követünk nyomon.⁷

A 2. táblázat adatsorai a mindennapi együttélés kapcsolatban kifejtett érdemi ártrendeződéshez hasonló tendenciáról adnak számot. Eszerint: *amíg a vizsgált időszakban a beolvadás veszélyét ugyan aggasztónak, ám még visszafordíthatónak ítélték részaránya növekedett,⁸ a folyamatot visszafordíthatatlannak tartóké csökkent.* Miután hasonló, a legtöbb vizsgált régióban azonos irányban elmozduló tendenciát korábban a kérdéskörrel kapcsolatban nem tapasztaltunk, ebben valószínűleg nemcsak belpolitikai okok játszottak szerepet. Elképzelhetőnek tartjuk, hogy *az eredeti önazonosság megtartása, az anyanyelv és kulturális hagyományok megőrzése terén mutatkozó elmozdulás szociológiai háttér-okai között a státustörvényben foglalt kedvez-*

mények iránti elvárások – és az ezekhez fűződő remények – is szerepet játszottak.

Fentiekre tekintettel elmondható, hogy a táblázat adatai egyértelmű tendenciaként jelzik: *a státustörvény már meghozatala előtt számottevő pozitív hatással volt mind a határon túli magyarok, mind az anyaországi népesség értékrendjére és az asszimilációs kilátások megítélésére.* Láthattuk, hogy míg a törvény előkészítési fázisát megelőző időszakban (években) a legpesszimistább opcióval (visszafordíthatatlan, bekövetkezik a teljes beolvadás) való egyetértés mértéke folyamatosan növekedett, *a 2001 tavaszán regisztrált értékek e téren mindegyik vizsgált régióban egyértelmű csökkenést mutatnak.* Különösen igaz mindez a kárpátaljai és a vajdasági megkérdezettek esetében: az előbbiek immáron 7 %-kal kevesebben tartották beolvadásukat visszafordíthatatlannak, utóbbiak között pedig – noha az előző évben még csaknem minden második vajdasági magyar tartott a végleges beolvadástól – 2001-ben csupán minden harmadik válaszadó tartotta ezt valószínűnek.

A problematikával kapcsolatban a magyar állampolgárok véleményei is közel hasonló tendenciát tükröznek: a vizsgált egyéves periódus során kerek 10 %-kal csökkent azon megkérdezettek aránya, akik attól tartanak, hogy a határon túli magyar közösséghez tartozók asszimilációja visszafordíthatatlan. Mindez azt jelenti, hogy *amíg az asszimilációs érintettség leginkább negatív következményeivel 2000-ben még minden harmadik anyaországi megkérdezett értett egyet, 2001 végén már csupán alig több mint minden ötödik osztotta ezt a véleményt.* Miután az érintett országokban a két időpont között a státustörvény meghozatalán kívül a határon túli magyarság életét befolyásoló egyéb érdemi politikai változás nem történt, *nagy a valószínűsége, hogy a magyarországi optimistább vélemények is a törvény várható kedvező hatásában való bizalomra vezethetők vissza.*

⁶ A kérdés kiemelt fontossága miatt összehasonlító kutatásokat terveztünk a határon túl és Magyarországon a kisebbségi helyzet, valamint a nemzeti identitás és a tömegtájékoztató, illetve fogyasztói kultúra kölcsönhatásainak empirikus vizsgálatáról.

⁷ 2000-ben indult magyarországi kutatásaink során a válaszadók úgyszintén a határon túl alkalmazott skála szerint értékelték a kisebbségi magyarság asszimilációs érintettségének feltételezett mértékét.

⁸ A kivételt ez esetben is a felvidéki vélekedések jelentik, ahol az asszimilációs folyamat visszafordíthatóságában 14 %-kal hisznek kevesebben, mint a 2000-ben realizált adatfelvételkor.

	Év	Kismértékű/ nem jelentős	Aggasztó, ám visszafordítható	Visszafordít- hatatlan	Nem tudja
<i>Erdély</i>	1996	50,2	24,3	8,5	17,0
	1997	39,7	30,7	18,7	10,9
	1999	43,7	23,6	28,6	4,1
	2000	40,9	26,0	24,9	8,2
	2001	19,5	33,9	21,9	14,7
<i>Felvidék</i>	1996	28,3	43,4	12,6	15,7
	1997	35,0	31,6	28,2	5,2
	1999	31,9	34,7	22,9	10,5
	2000	22,6	43,4	27,7	6,3
	2001	29,2	29,4	24,2	17,2
<i>Kárpátalja</i>	1996	50,2	27,3	7,8	14,7
	1997	44,5	25,6	23,0	6,9
	1999	37,2	20,2	26,0	16,6
	2000	42,9	20,3	27,7	9,1
	2001	34,3	23,6	20,1	22,0
<i>Vajdaság</i>	1996	27,1	32,7	26,7	13,5
	1997	29,2	22,5	41,2	7,1
	1999	22,5	17,5	47,9	12,1
	2000	15,5	25,9	48,5	10,1
	2001	22,1	30,1	34,2	13,6
Magyarorsz.	2000	26,5	24,4	33,4	15,7
	2001	33,1	20,5	23,4	20,0

2. táblázat • Mennyire súlyos kérdés a határon túli magyar közösségekhez tartozók asszimilációja? (százalékban)

A többségi nemzetek tagjaival való együttélés és az asszimiláció alakulásáról alkotott véleményekkel kapcsolatban regisztrált – s a 2000 előtti állapotokhoz képest atipikusnak mondható – tendenciák összességében azt valószínűsítik, hogy a vizsgált magyar közösségek értékrendjének változására, illetve a kisebbségi helyzet perspektíváinak megítélésére a belpolitikai változások/vonatkozások mellett az adatfelvételek idején előkészítési fázisban lévő státustörvény „tematizálása” is hatással – méghozzá egyértelműen pozitív

hatással – volt. Következésképpen elmondható, hogy a vizsgált időszakban a határon túli magyarok társadalmi viszonyainak egyik fontos szelete – a többségi nemzetek tagjaihoz fűződő „státus” – tekintetében kedvező tendenciák meglétét regisztráltuk.⁹

A határon túli magyarság értékrendbeli „érettségének” további fontos mutatója a közéletben való részvétel terén tapasztalható aktivitás mértéke. A vizsgált időszakban a potenciális választási részvétel¹⁰ alakulása terén az előzőekben kifejtett tendenciák

⁹ Mindez akkor is igaz, ha – amint a kutatások státus-törvénnyel foglalkozó részei igazolják – a határon túli válaszadók jelentős részének nincsenek illúziói arról, hogy a többségi nemzetekhez tartozók jelentős része várhatóan ellenszenvvel fogadja a határon túli magyarigazolvány teremtette új viszonyok létrejöttét.

¹⁰ A választási részvétellel, ill. a határon túli magyar pártpreferenciákkal kapcsolatos adataink közöttételét természetesen elsősorban nem a napi aktualitás, hanem a

hosszú távon jelentkező tendenciák bemutatása miatt tartjuk indokoltnak. A tárgyalt adatsorok ismertetését még inkább indokoltá teszi, hogy az érintett országokban hasonló pártpreferencia-vizsgálatok „magyar mintán” nem készülnek, így a magyar nemzetiségű szavazópolgárok adatai csupán az országos számarányuknak megfelelően, „anonimként” kerülnek a környező országokban rendszeresen publikált közvélemény-kutatások elemzéseibe.

	A választásokon részt venni kívánók	A választásokon részt venni nem kívánók	Bizonytalanok	A vezető magyar pártok és mozgalmak támogatottsága*
Erdély				RMDSZ
2000	85,3	13,2	1,5	93,8
2001	88,8	9,1	2,1	93,6
Felvidék				MKP
2000	87,2	10,3	2,5	88,0
2001	81,0	13,4	5,6	76,6
Kárpátalja				KMKSZ
2000	67,1	30,0	2,9	68,6
2001	73,7	22,7	3,6	69,2
Vajdaság				VMSZ
2000	81,8	15,9	2,3	54,1
2001	87,2	10,2	2,6	45,5

* A választásokon részt venni kívánók körében.

3. táblázat • A parlamenti választásokon való részvételi szándék alakulása a határon túli magyarság körében (százalékban)

folymatódásáról beszélhetünk. *Adataink három régióban (Erdély, Kárpátalja és Vajdaság) a 2000 tavaszán mért aktivitás növekedéséről tanúskodnak, szemben a felvidékiek passzív irányba mutató hozzáállásával.*

*Az előbbi három területen élő magyar választópolgárok körében nem csupán növekedett a választásokon részt venni kívánók részaránya, de az egy évvel korábban mért arányokhoz képest egyben mindenütt csökkent a passzívak száma.*¹¹ A tárgyalt módosulás kiváltképp Kárpátalján mondható jelentősnek, hiszen az ottani magyarság körében az eddigi – a többi vizsgált régióban tapasztaltnál képest ugyan relatíve kisebb, ám az összukrajnai választási részvételt így is meghaladó – kétharmados potenciális részvétel helyett immár az érintettek csaknem háromnegyede került a szavazni kívánók

közé, a választójoggal élni nem kívánók tavalyi 30 %-os részaránya pedig egy év alatt csaknem a harmadára csökkent.

A felvidéki magyar választók negatív irányú orientációi a fentiekkel szemben *explicité* azt bizonyítják, hogy az érintettek számára a posztneecari időszak egyre inkább a be nem teljesült elvárások korszakaként jelenik meg, amely az állampolgári politikai gyakorlat terén relatív passzivitásba fordulhat. Erre – valamint alighanem az MKP kormányzati teljesítményének indirekt kritikájára – utaló további jel, hogy a – lényegében konkurencia nélküli – szlovákiai magyar pártra a választásokon részt venni kívánók alig több mint háromnegyede adná szavazatát, ami az előző évben mért aránynál több mint 10 %-kal kevesebb.¹²

Eltekintve az utóbbi régióban tapasztalt – ám a többi terület szempontjából atípi-

¹¹ Hasonló mértékű passzivitásból aktivitásba történő „direkt” váltás ritka jelenségnek mondható. A választani nem kívánók első lépésben ugyanis többnyire a bizonytalanok táborát szokták gyarapítani.

¹² A felvidéki magyarok potenciális választási preferenciájával kapcsolatos negatív tendencia még inkább

hangsúlyosnak mondható, amennyiben a két évvel korábbi adatokat is figyelembe vesszük. Eszerint a megkérdezettek 1999 elején 94 %-os részvétel mellett még 90,8 %-ban adták volna szavazatukat az MKP-ra, amihez képest a 2001-ben mért adatok jelentős, 13, illetve 14,2 %-os csökkenést mutatnak.

kus – negatív jelenségtől, összességében elmondható, hogy *a vizsgált időszakban a határon túli magyarság politikai aktivitása az eddigieknél pozitívabb irányt vett*: a regisztrált adatok mind a választási részvétel, mind a meghatározó politikai képviseletek (pártok/mozgalmak) támogatottsága terén pozitív tendenciák meglétét tanúsítják. Noha a jelzett folyamat és a státustörvény megteremtésére irányuló erőfeszítések között direkt összefüggés nem mutatható ki, az adatok alapján bizonyosnak tűnik, hogy *az érintett közösségek közéleti aktivitásuk fokozásával reagáltak a számukra minőségileg új helyzet (a különleges jogviszony) fogadására*.

A határon túli magyarok többségi nemzetekhez való viszonya, valamint közéleti aktivitása alakulásának vázlatos áttekintése után elemzésünk következő alfejezetében egy újabb, a kisebbségi státusra ugyancsak lényegi befolyással bíró viszony elemeit tárgyaljuk: a magyar állampolgárok határon túli magyarok iránti érdeklődésének mértékét, valamint annak bemutatását, hogy az anyaországi népszerűség szerint kik tartoznak a magyar nemzet tagjai közé.

A határon túli magyarok iránti anyaországi általános érdeklődés mértéke

A határon túl élő magyarsággal kapcsolatos aktuális problémakörök (a státustörvény egészének, a támogatások mértékének, a kedvezményekről szóló törvény egyes elemeinek, az EU-integrációhoz való viszonynak stb.) anyaországi megítélése előtt fontos annak behatárolása, hogy a magyar állampolgárok általában, ill. a konkrét interperszonális kapcsolattartás szintjén miképpen viszonyultak a környező országokban élő magyarokhoz.

Ami a magyar állampolgárok határon túli magyarok iránti általános érdeklődését illeti,¹³ a 2000-ben regisztráltakhoz képest

¹³ Kérdésünk így hangzott: „Mennyire foglalkoztatja Önt a határon túli magyarok sorsának alakulása?”

nagyságrendileg közel egy szinten maradt az érdeklődők részaránya (48,2 % és 43 %), *a kérdéssel kevésbé, illetve egyáltalán nem foglalkozóké viszont lényegesen, 20,5 %-ról 29,7 %-ra emelkedett*. A határon túli magyarokat érintő kérdések iránt az országos átlagnál nyitottabbnak elsősorban a felsőfokú végzettségűek bizonyultak (61,7 %), de ide sorolhatók a budapestiek (53,2 %), az ötvenöt évnél idősebbek (45 %), illetve a nyugdíjasok (47,3 %) is. A legkevesbé érdeklődő társadalmi csoportok tagjai között tarthatjuk számon a fiatalokat (37,2 % – körükben csupán alig 6,7 % választotta a „nagyon érdekel” opciót), az általános iskolát végzeteket (32,1 %), valamint a munkanélkülieket (33,4 %). Figyelemre méltó adat, hogy *a határon túli magyarok iránti érdeklődés* – hasonlóan a 2000-ben mért tendenciához – *továbbra sem szóródott a határ menti, illetve nem határ menti régiók szerint*: egyaránt az országos átlagnak megfelelően voltak találhatóak mindkét területen a határon túliak iránt inkább illetve kevésbé érdeklődők.

A bemutatott adatok összességükben arra utalnak, hogy *a státustörvény előkészítésének és meghozatalának időszakában a magyarországi lakosság körében nem gyarapodott a határon túli magyarok iránti általános szintű érdeklődés*. Noha a magyarországi közéletben a tárgyalt időszakban a határon túli magyarok ügye folyamatosan a – főként – médiaérdeklődés középpontjában foglalt helyet, társadalmi rétegek szerint érdemben nem módosult az egy évvel korábban regisztrált, döntően pozitív viszonyulás: a hagyományosan nyitottabb al csoportok továbbra is az előző évben mért kiemelkedő szinten maradtak nyitottak. Velük szemben jelentősebb mértékben nőtt ugyan a kérdés iránt érdektelenek száma, ám arányuk nem

¹⁴ Előző kutatásunk adatai számos vonatkozásban jelezték, hogy a vizsgált népesség körében éppen 25–30 %-ot tett ki a határon túli magyarok iránt kevésbé nyitott magyar állampolgárok részaránya.

haladta meg a megkérdezettek harmadát.¹⁴

Összességében elmondható, hogy *a szomszédos országokban élő magyarsággal kapcsolatos közéleti kérdéseket a magyar választópolgárok többsége továbbra is figyelemmel kíséri*. Következésképpen a regisztrált adatok tükrében annak ellenére sem beszélhetünk a problematikával kapcsolatos nagyfokú érdektelenség bekövetkeztéről, hogy bizonyos, a közéleti szerepvállalás szempontjából kevésbé érintett – egyébként is inkább apolitikus – rétegek körében a státustörvény előkészítése időszakának történései a vártnál nagyobb mértékben erősítették a passzív attitűdöket.¹⁵

A magyar nemzethez való tartozás kritériumainak megítélése

A határon túli magyarok általános anyaországi megítélésén túl válaszadóink hosszabb kérdéssor alapján minősítették a magyar nemzethez való tartozás kritériumait és a határon túli magyarokat különböző – pozitív/negatív – kategóriák mentén definiáló értékítéleteket.

Az „Ön szerint kik tartoznak a magyar nemzet tagjai közé” kérdésre megkérdezeteink a 2000-ben regisztrálthoz közeli válasz megoszlásokat adtak. Továbbra is csupán elhanyagolható arányban értettek egyet azzal, hogy minden magyarul beszélő személy a magyar nemzet tagjának minősül (1,3 %), s ezúttal sem éri el a 20 %-ot azok aránya, akik szerint csupán a Magyar Köztársaság

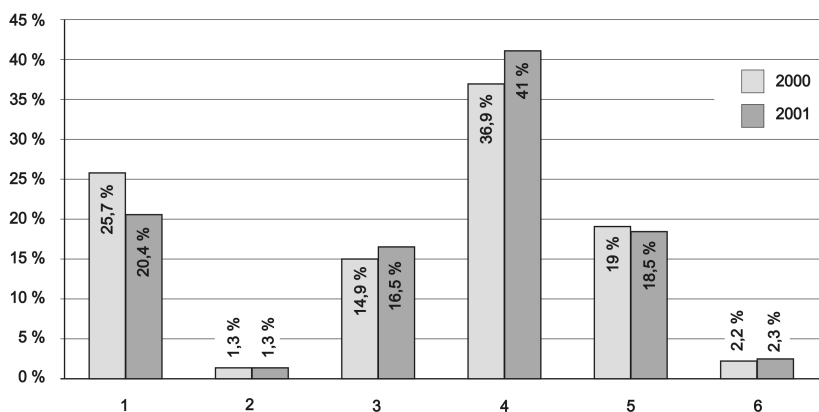
állampolgárai tekinthetők magyarnak (18,5 %). Az előző évben mért szinten maradt továbbá a magyar nemzethez való tartozást a magyar szülők meglétéhez kötők aránya is (16,5 %).

Az említetteknel jelentősebb elmozdulást a két leginkább támogatott opcióval kapcsolatban regisztráltunk. Közel 5 %-kal csökkent azok részaránya, akik szerint mindenki a magyar nemzet tagjának tekinthető, aki önmagát magyarnak vallja (20,4 %). Ezzel szemben 4 %-kal növekedett azoké (41 %), akik a nemzethez való tartozás kritériumai közé sorolták a magyar nyelv használata mellett azt is, hogy az érintetteknek magyarságukat is vállalniuk szükséges (magyar iskolát végeztek, gyermekeiket is oda járatják stb.).

A két utóbbi alternatívával kapcsolatos elmozdulás azt jelezte, hogy *az anyaországi válaszadók* a státustörvény létrehozásának és törvényerőre emelkedésének időszakában ugyan *a korábbinál relatíve szigorúbb kritériumokhoz kötötték a magyarsághoz való tartozás elbírálását, anélkül azonban, hogy a határon túli magyarok erre való jogosultságát egyben elvittatták volna*. A jelenség társadalmi okai között minden bizonnyal szerepet játszhattak az akkori magyarországi ellenzéknek (a mai kormánypártoknak) a tárgyalt időszak során folyamatosan napirenden tartott ellenérvei a kedvezményeket magyar állampolgárokat hátrányosan érintő feltételezett veszélyeiről, valamint az a tény, hogy a megkérdezettek a törvény hatályba lépése közeledtével az egy évvel korábbinál – érthetően – pragmatikusabban ítélték meg a

¹⁴ Az adatfelvételek óta eltelt időszak fejleményei azt valószínűsítik, hogy a hivatkozott, passzív attitűddel rendelkező rétegek a bemutatott adatsorok alapján elvártnál nagyobb fogékonyságot mutattak mind a 2002-es országgyűlési választás, mind a 2004-es, kettős állampolgárságról szóló népszavazás időszakában a határon túli magyarsággal kapcsolatos negatív kampányjelzések iránt. Következésképpen egzisztenciális félelmekre visszavezethető protessziszavazataik meglepően nagyfokú eredményességgel voltak mobilizálhatók. A jelenség szociológiai háttérökainak komplex feltárása alighanem egyike a magyar társadalomkutatás legsürgetőbb feladatainak, amelynek realizálása a Balázs Ferenc Intézet tervei között kiemelt helyen szerepel.

¹⁶ A négy vizsgált kisebbségi magyar közösség közül a kárpátaljaiak kivételével (48,5%) a határon túli magyar válaszadók csak az alábbi komplex „magyarságmutatót” tekintették kielégítőnek 50 %-nál nagyobb arányban: „Magyar az, aki magyar szülőktől származik, magyarul beszél, magyar iskolába járt és mindig felvállalta magyarságát (például magyar iskolába járt és/vagy oda is járatja gyerekeit is). A „magyarnak vallja magát és magyarul beszél” meghatározást az erdélyiek és a vajdaságiak 14 %-a, a felvidékiek és kárpátaljaiak 17 %-a tekintette megfelelő kritériumnak.

Jelmagyarázat:

1. Állampolgárságra való tekintet nélkül mindenki, aki önmagát magyarnak vallja
2. Állampolgárságra való tekintet nélkül mindenki, aki magyarul beszél
3. Állampolgárságra való tekintet nélkül mindenki, aki magyar szülőktől származik mindegy, hogy milyen a viszonya a magyar nyelvhez és kultúrához
4. Állampolgárságra való tekintet nélkül mindenki, aki magyarul beszél, de emellett még nyíltan fel is vállalja magyarságát (pl. a határon túl is magyar iskolába járt, és oda járítja gyerekeit)
5. Csupán a Magyar Köztársaság állampolgárai
6. Nem tudja vagy nem válaszolt

1. ábra • Ön szerint kik tartoznak a magyar nemzet tagjai közé?

határon túli magyarsággal kapcsolatos bel- és külpolitikai fejleményeket.¹⁶

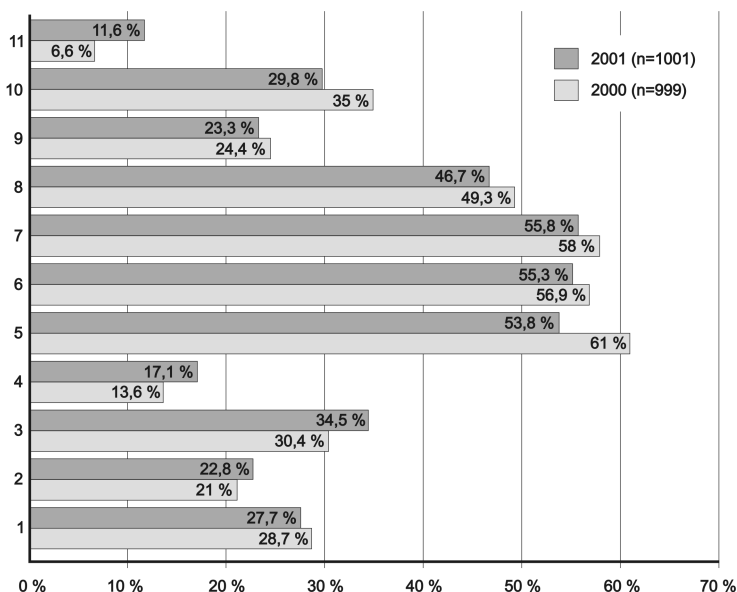
A vázolt tendenciák még inkább tükröződnek azon komplex kérdéscsoporttal kapcsolatban regisztrált magyarországi véleményekben, melyekben a magyar állampolgárok a határon túliakat különböző állításokkal való egyetértés/egyet nem értés mentén kategorizálták.

A 2. ábra adatai alapján elmondható, hogy 2000-ben és 2001-ben *a megkérdezettek többsége pozitívan nyilatkozott a magyarországi és határon túli magyar közösségek egységére vonatkozó alternatívákról, utóbbiaknak a magyar nemzet szerves részeként való elfogadásáról, valamint az összmagyarságot gazdagító szerepéről* (55 % körüli pozitív megítélések, az 5-ös skálán 3,5-3,7-es átlagok). Mindazonáltal *egyértelmű tendenciaként rajzolódik ki, hogy az egy évvel korábbi adatokhoz képest az egyetértő válaszok minimális – egy-két százalékpontos – eltéréssel növekedtek a negatív, s csök-*

kentek a pozitív állításokkal kapcsolatban. Miközben tehát a határon túli magyarokat értékelő anyaországi értékrend – alapvetően és döntően pozitív jelleget – súlypontjai érdemben nem változtak a vizsgált időszak során, *az összkép a 2000-ben regisztrálthoz képest 2001-ben már enyhén óvatosabbnak, illetve kétkedőbbnek mutatkozott.*

A vázolt tendencia kialakulásában minden bizonnyal szerepet játszik, hogy bizonyos társadalmi rétegekhez tartozók az átlagosnál inkább fogékonyak bizonyultak az országos hírközlő eszközök által kiemelten kezelt, feltételezett várható hátrányok iránt. Ezen alcsoportok behatárolását szolgálja a most tárgyalt kérdéskör további statisztikai módszerekkel való vizsgálata, melyet – az eddig bemutatott gyakorisági mutatók szintjén túl – úgynevezett főkomponens-analízissel folytattunk. Ennek alapján a határon túli magyarsággal kapcsolatos anyaországi értékítéletek az alábbi három kategóriában különültek el.

A táblázat adatai egyfelől újfent kellőkép-

Jelmagyarázat:

1. akik még magyarul (is) beszélnek, ám a magyar nemzethez már nem tartoznak
2. akik főként azért tartják magukat magyarnak, hogy az anyaországi támogatások révén előnyökhöz jussanak
3. akiknek a támogatása súlyos terhet jelent a magyar adófizetők számára
4. akik veszélyeztetik Magyarország szomszédsági politikáját és európai integrációját
5. akik annak ellenére egyenrangú részei a magyar nemzethez, hogy akaraton kívül idegen államok polgáraivá váltak
6. akik nyolcvanéves elszakíttóságuk ellenére továbbra is szervesen hozzátartoznak a magyar nemzethez
7. akik magyarságukat sokkal jobban megőrizték, mint a magyarországi magyarok
8. akiknek megléte gazdagítja az összmagyarságot, és bővíti Magyarország mozgásterét
9. akiknek magyarországi jelenléte előnyösen befolyásolja a magyarországi társadalmi-gazdasági helyzetet
10. akiknek megmaradásáért Magyarországnak még több áldozatot kellene hoznia
11. akik valójában a történelem során elmagyarosodott románok, szerbek, szlovákok és ukránok

2. ábra • A határon túli magyarok olyanok... – „egyetért” válaszok

pen érzékeltetik a magyarországi közgondolkodásban meglévő ellentétes – jelentőségét és koherenciáját tekintve azonban a pozitív megítélések túlsúlyát mutató – értékorientációkat a határon túli magyarsággal kapcsolatban, másrészt lehetővé teszik, hogy az elkülönülő – elfogadó, illetve elutasító

– kategóriákhoz való viszonyulásokat – a lineáris regresszióanalízis segítségével¹⁷ – társadalmi rétegek szerint is megvizsgáljuk.¹⁸ (5. táblázat)

A faktorokba rendezett eltérő előjelű értékorientációk korcsoportok szerint kevésbé, iskolai végzettség szerint azonban jelentősen szóródnak: az általános és szakiskolai végzettségűek átlagosnál negatívabb

¹⁷ A tárgyalt módszer úgynevezett béta-együtthatók formájában mutatja a bevolt változók és a vizsgált kategóriák közötti összefüggés intenzitását. A béta-együtthatókat a jobb áttekinthetőség kedvéért modelként formában közöljük.

¹⁸ A 2000-es adatokkal való összehasonlítás érdekében a táblázatban csupán a két első faktorhoz való viszonyulásokat ismertetjük.

1. Elfogadó/pozitív (38,8 %)	faktorsúlyok
<u>a határon túli magyarok</u>	
– magyarországi jelenléte előnyösen befolyásolja a magyarországi társadalmi-gazdasági helyzetet	.794
– megléte gazdagítja az összmagyarságot, és bővíti Magyarország mozgásterét	.763
– magyarságukat sokkal jobban megőrizték, mint a magyarországi magyarok	.707
– megmaradásáért Magyarországnak még több áldozatot kellene hoznia	.675
– olyan „igazi magyarok”, akik nyolcvanéves elszakítottáguk ellenére továbbra is szervesen hozzátartoznak a magyar nemzethez	.615
2. Elutasító/negatív (13,8 %)	
<u>a határon túli magyarok</u>	
– támogatása súlyos terhet jelent a magyar adófizetők számára	.821
– veszélyeztetik Magyarország szomszédügyi politikáját és európai integrációját	.787
– főként azért tartják magukat magyarnak, hogy az anyaországi támogatások révén előnyökhöz jussanak	.785
– ugyan magyarul (is) beszélnek, ám a magyar nemzethez már nem tartoznak	.494
3. Határozottan elfogadó (9,1 %)	
<u>a határon túli magyarok</u>	
– egyenrangú részei a magyar nemzetnek	.724
– a történelem során elmagyarosodott románok, szerbek, szlovákok és ukránok	.712

4. táblázat • Anyaországi értékorientációk a határon túli magyarokkal kapcsolatban (61,7 %) (főkomponens-elemzés)

viszonya a határon túli magyarsághoz egy év alatt stabilizálódott, ám az érettségizetteket és felsőfokú végzettséggel rendelkezőket továbbra is az „elfogadó” értékrend jellemzi, miközben a 2000-es szinthez képest még kevésbé jellemző rájuk a negatív irányultság.

Ugyanez mondható el a FIDESZ szimpatizánsairól is, akiknek körében nőtt az elfogadók és csökkent az elutasítók részaránya. Pártpreferenciák szerint egyébként is az tapasztalható, hogy a pártok státustörvényhez való viszonya a 2000-ben regisztráltnál inkább tükröződött a szimpatizánsok véleményeiben. Következésképpen: az MSZP támogatóit – követve a párt időszakonként változó álláspontját – egyfajta „kiváráó” orientáció jellemezte a határon túli magyarokhoz, míg az SZDSZ híveinek álláspontja – pártjuk következetes és határozottan elutasító politikáját követve – a vizsgált időszak alatt pozitívból egyértelműen

negatívba fordult. A magyar lakosság tekintélyes részét kitevő, a 2002. évi parlamenti választásokon részt venni kívánó, ám pártválasztásukban bizonytalan válaszadók a vizsgált vonatkozásban nem mutattak markáns értékorientációkat. Ennek megfelelően bizonyosra vehető, hogy választási döntésüket a határon túli magyarok iránti negatív attitűdök csak csekély mértékben motiválták. Mélyebb elemzést igénylő kérdés, hogy 2001-ben a választásokon részt venni nem kívánók elutasító hozzáállása a határon túli magyarok iránt tovább növekedett.

Ami a további egyes társadalmi alcsoportok kategóriáit illeti, elmondható, hogy a határon túli magyarságot az átlagosnál negatívabban megítélők között nagyobb arányban fordultak elő munkanélküliek, gyese/gyeden lévők, illetve egyéb inaktív csoportok tagjai. A kérdéssel kapcsolatban

	Elfogadó/pozitív		Elutasító/negatív	
	2000	2001	2000	2001
Személyi változók szerint				
fiatalok	+	-	0	-
középkorúak	0	0	0	0
idősek	0	+	0	++
általános iskolai végzettségűek	--	-	0	+++
szakiskolai végzettségűek	-	-	++	+
érettségizettek	++	+	0	-
felsőfokú végzettségűek	++	++	---	----
falun/községben élők	0	+	-	+
városban élők	0	--	0	+
megyei jogú városban élők	0	0	0	0
Budapesten élők	+	0	++	--
Régiók szerint				
Nyugat-Magyarország	-	0	0	0
Kelet-Magyarország	-	0	-	0
határ menti régió	-	+	-	0
nem határ menti régió	+	-	+	0
Pártpreferenciák szerint ¹⁹				
FIDESZ	+	++	-	--
MSZP	-	0	+	0
MIÉP	+	0	0	0
SZDSZ	+	--	0	0
pártválasztásában bizonytalan	-	0	-	0
nem venne részt a választáson	-	0	+	++

5. táblázat • Anyaországi értékorientációk változása a határon túli magyarokkal kapcsolatban társadalmi rétegek szerint (modellált béta-együtthatók)

inkább pozitív álláspontot elfoglalók közé ezzel szemben elsősorban a munkával rendelkezők, az önálló egzisztenciával még nem bíró diákok, a budapestiek, valamint a határ menti régiók lakosai tartoztak. Utóbbi adat a tárgyalt vonatkozásban cáfolni látszik azokat a véleményeket, melyek szerint a határhoz közel élő magyar állampolgárok inkább hajlanak a szomszédos országokban élő magyarok negatívabb megítélésére. Lehetséges ugyan, hogy a tárgyalt régiókban élő egyes társadalmi rétegek tagjai közvetlen érintettségük okán az átlagosnál jelentősebb félelmeket táplálnak a határon túli magyarokkal való mindennapi kapcsolattartás terén, ám az ismertetett adatok azt mutatják, hogy

mindez – túlnyomórészt pozitív – általános viszonyukat nem befolyásolja (kiváltképp nem a köztudatban meglévő mértékben). A fenti adatsorok összességében azt mutatják, hogy a határon túli magyarokhoz fűződő általános viszony szerint az anyaországi értékrend a vizsgált 2000-2001. évi időszakban érdemben nem változott. Az érintettek iránt a magyarországi lakosság továbbra is alapvetően nyitottnak bizonyult, s a regisztrált relatíve kis mértékű – leginkább pártpre-

¹⁹ A pártpreferenciák szerint eltérő orientációkat – az indokolt esetektől eltekintve – csupán a kutatások időpontjában két domináns párt, illetve választási szövetség (MSZP és FIDESZ-MDF) függvényében közöljük, emellett pedig a pártválasztásukban bizonytalanok véleményeit ismertetjük.

	<i>Antall-kormány</i>	<i>Horn-kormány</i>	<i>Orbán-kormány</i>
<i>Erdély</i>			
2000	53,3	28,8	70,6
2001	34,5	19,8	71,9
<i>Felvidék</i>			
2000	47,5	17,9	62,7
2001	27,6	18,9	51,3
<i>Kárpátalja</i>			
2000	49,3	20,2	46,0
2001	49,7	21,5	56,9
<i>Vajdaság</i>			
2000	49,6	15,4	52,2
2001	35,9	12,2	53,8
<i>Magyarország</i>			
2000	26,9	29,4	36,4
2001	21,2	19,9	51,2

6. táblázat • *Az egyes magyar kormányok kisebbségvédő politikájának megítélése* („teljes mértékben elégedett”, illetve „részben elégedett” válaszok együtt – százalékban)

renciaik szerinti – súlyponteltolódások sem utalnak arra, hogy a státustörvény létrehozásának időszakában napirenden tartott közéleti viták hatására számottevő társadalmi rétegek hozzáállása fordult volna negatívba a határon túli magyarokkal kapcsolatban.

A határon túli magyarsággal kapcsolatos magyarországi politika megítélése

Miután elemzésünk a regisztrált adatokat elsősorban a különleges státushoz való viszony mentén értékeli, az Antall- és Horn-kormányok kisebbségvédő politikájának megítélését csupán illusztrációképpen – s nem az érdemi összehasonlítás szándékával – közöljük. Ami az adatfelvételek időpontjaiban hivatalban lévő – és a státustörvényt kezdeményező – magyar kormány kisebbségvédelmi politikájának vizsgált időszak alatti megítélését illeti, elmondható, hogy annak elfogadása két régióban (Erdélyben és a Vajdaságban) a 2000-ben mért szinten stabilizálódott, Kárpátalján és Magyarországon pozitív, a Felvidéken pedig negatív irányban módosult.

A 6. táblázatban látható módosulások közül említést érdemel, hogy az Antall-kor-

mány tevékenységével való magas fokú (50 %-os) elégedettség csupán a kárpátaljaiak körében maradt az eredeti – 2000-ben mért – magas szinten. A Horn-kabinet politikáját az egy évvel korábbihoz képest az erdélyiek és a magyarországiak mintegy 10, a vajdaságiak pedig mintegy 5 %-kal kevesebben tartották elfogadhatónak. Az Orbán-kormány kisebbségvédelmi tevékenységének megítélésével kapcsolatos módosulások ezzel szemben – egy kivétellel – pozitív irányú elmozdulást mutatnak: a kiemelkedő mértékű erdélyi elégedettség továbbra is 70 % fölött maradt, Kárpátalján, a Vajdaságban és Magyarországon pedig átlépte az 50 %-ot. Az említett kivételt a felvidéki válaszadók véleményei képviselik, akiknek körében mintegy 10 %-kal csökkent 2000 és 2001 tavasza között

²⁰ A felvidéki magyarság közéleti értékrendjében megfigyelhető jelenségek szociológiai háttérrokaival hamarosan külön elemzésben kívánunk foglalkozni. Itt kell megjegyeznünk, hogy a szlovákiai magyarok száma a 2001-es népszámlálás során a vártnál lényegesen nagyobb mértékben – mintegy 47 ezer fővel – csökkent. Az Orbán-kormány relatív népszerűség-csökkenésében a fentiekben túl – többek között – vélhetően a felvidéki magyar, sajátosan egyoldalú médiafogyasztási szokások is közrejátszhatnak.

a kormány kisebbségvédő politikájával elégedettek részaránya.²⁰

Az Orbán-kormány kisebbségvédelmi politikáját – a 2000-ben regisztrált adatainkhoz hasonlóan – *elődeinél mindegyik régióban nagyságrendekkel többen értékelték pozitívan.* Ez a megállapítás különösen érvényes az erdélyi magyarság értékítéletére, ám a Vajdaságban és Kárpátalján élő magyarok közül is több mint minden második megkérdezett vélekedett elismerően a kérdéssel kapcsolatban. A pozitív elbírálás terén érdemi növekedést (10,9 %) ezzel együtt csupán Kárpátalján regisztráltunk az egy évvel korábbi állapothoz képest. A felvidéki megkérdezettek ugyanakkor a 2000 elején mértnél több mint 10 %-kal kevesebben értékelték pozitívan a hivatalban lévő kormány kisebbségvédő politikáját. A magyarországi közvélemény megítélése is megváltozott 2001-ben. *A kedvezménytörvényt szorgalmazó Orbán-kormány kisebbségvédelmi politikájának pozitív megítélése nagyságrendileg (14,8 %-kal) nőtt meg:* azzal részben vagy egészben a megkérdezett felnőtt korú magyar állampolgárok közül több mint minden második egyetért (51,2 %), az azt ellenzők részaránya pedig alig haladta meg a 10 %-ot.

Társadalmi rétegek szerint az Orbán-kormány kisebbségpolitikájával az országos átlag fölött a következők tekinthetők elégedettebbnek: a felsőfokú végzettségűek (53,4 %), a falvakban élők (57,5 %), valamint a nyugdíjasok (55,8 %),²¹ kiugróan pedig a FIDESZ–MDF közös választási szövetség szimpatizánsai (67 %). A legkevésbé elégedett csoportok között az alábbi rétegekhez tartozókat találjuk: elsősorban a munkanélkü-

²¹ A nyugdíjasok – valamint az 55 év fölöttiek – átlagot meghaladó pozitív állásfoglalása abból a szempontból váratlan jelenség, hogy részarányuk az MSZP-szimpatizánsok körében általában meghaladja az országos átlagot. Valószínű tehát, hogy az említett rétegre kevésbé vonatkozik az általános tendencia: a határon túli magyarok ügyeinek pártpreferenciák mentén való megközelítése.

lieket (37,8 %), valamint az MSZP (42,5 %) és SZDSZ (mindössze 31 %) támogatóit.

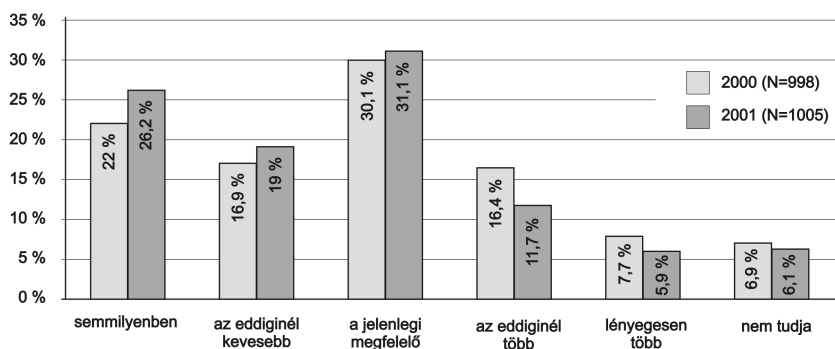
Az említett országos átlagtól való eltérések ellenére összességében elmondható, hogy az Orbán-kormány kisebbségvédelmi politikájával kapcsolatos vélemények egyfelől társadalmi rétegenként meglepően homogén képet mutatnak,²² másrészt impozáns mértékű pozitív elmozdulásról tanúskodnak a 2000-ben regisztrált állapothoz képest. Miután a vizsgált időszakban a kormány határon túli magyarsággal kapcsolatos kisebbségvédelmi tevékenysége valójában analóg a kedvezménytörvény meghozatalával, a magyar állampolgárok ismertett arányú elégedettsége egyben a törvénnyel való egyetértésük indirekt bizonyítékának tekinthető.²³

A státustörvényt előkészítő és törvényerőre emelő kormány kisebbségpolitikájának hazai megítélésével kapcsolatban összességében elmondható, hogy *amíg egy évvel azelőtt magyarországi megkérdezetteink a határon túliakhoz képest még nagyságrendekkel kevésbé voltak csupán elégedettek az Orbán-kormány kisebbségvédő politikájával, 2001 novemberére a tárgyalt politika támogatottsága a magyarországi választópolgárok esetében is elérte a környező országokban élő magyarok körében regisztrált szintet (amely több mint 30 %-kal haladta meg a Horn-kormány kisebbségvédő politikája támogatottságának mértékét).*

Az Orbán-kormány kisebbségvédelmi politikájának általános szintű értékelése terén regisztrált adataink végeredményben a státustörvény létrehozásának időszaka során kialakított kisebbségvédelmi gyakorlattal való nagyfokú egyetértést bizonyítják. Mind-

²² A pártválasztásokban bizonytalanok, a szociológiai-
lag nehezen behatárolhatók közé tartozók is az országos átlaghoz közeli mértékben ítélték meg a kormány kisebbségvédelmi tevékenységét.

²³ A törvény meghozatalának általános megítélése egyébként a most elemzett elégedettségi szinttel közel megegyező mértékű.

3. ábra • A magyar államnak milyen mértékű támogatásban kellene részesítenie a határon túli magyarokat?

ez a határon túli válaszadók esetében nem mondható váratlannak, ám a magyarországi lakosok többségének pozitív megítélése el-
lentmond a kérdéssel kapcsolatban a hazai népesség megosztottságát hangsúlyozó pártpolitikai indítatású értékeléseknek.

Anyországi vélemények a határon túlra irányuló állami támogatások mértékéről

A határon túlra irányuló támogatások megítélése tekintetében kismértékben nőtt ugyan azon magyar állampolgárok részaránya, akik a támogatások nagyságát túlzottnak tartják, illetve egyáltalán nem tartják azt szükségesnek (összesen 45,2 %), hozzájuk képest azonban *továbbra is néhány százalékponttal nagyobb részarányt képviselnek azok, akik szerint a támogatások mértéke megfelelő, illetve kevesebb annál, amit Magyarország 2001. évi gazdasági helyzete lehetővé tenne (48,7 %).*²⁴

Noha a jelzett negatív előjelű elmozdulások a magyarországi össz népesség tekintetében statisztikailag nem tekinthetők számottevőnek, egyes társadalmi rétegek szerint érdemi különbségek is kimutathatók. Ezek közül elsősorban a leginkább elégedetlenek

– a támogatásokat az országos átlagnál inkább ellenzők – alcsoportjai érdemelnek említést. A határon túli magyarok támogatásának megvonását szorgalmazók között a legnagyobb valószínűséggel alacsony iskolai végzettséggel rendelkezőket (alcsoportjukon belül a támogatásokat ellenzi: 31 %), megyei jogú város lakókat (30,5 %), gyeseen lévőket (29,3 %), leginkább pedig úgynevezett egyéb inaktívakat (eltartottakat, rokkantnyugdíjasokat stb.) találhatunk (44,4 %).

Pártpreferenciák szerint a határon túli magyarok sorsa iránt általában is legkevésbé nyitottnak bizonyult választókat, az MSZP híveit (29,4 %), kiugró mértékben pedig az SZDSZ-re voksolókat (34,5 %) találjuk azok között, akik semmilyen kedvezményt nem juttatnának a határon túli magyarságnak. Az idézett elutasító arányok mindazonáltal azt mutatják, hogy *a túlnyomó többség a támogatásokat leginkább ellenző felsorolt társadalmi rétegek körében is egyetért a segítségnyújtás tárgyalt formájával, s az azzal elégedetlenek pedig többnyire körükben sem érik el a 30 %-ot.*

A kérdéssel kapcsolatban a legkevésbé elutasítónak az érettségizettek (23,4 %) és diplomások (12,3 %), a még tanulmányaikat folytató fiatalok (12,5 %), valamint a FIDESZ-MDF-re szavazók (17,2 %) bizonyultak.

A határon túli magyarok anyagi megsegítését érintő magyarországi vélemények

²⁴ A növekedés relatív súlyát bizonyítja, hogy a tárgyalt kérdéssel kapcsolatban 2000-ben regisztrált – ötös skálán mért – 2,68-as átlag 2001 novemberére – csupán két tizeddel – 2,48-ra csökkent.

között említést érdemelnek továbbá azok a váratlannak mondható megoszlások, melyek nem igazolják a köztudatban meglévő hiedelmeket. Ezek között első helyen az érdemel figyelmet, hogy *az állami támogatások elutasítói között korcsoportok szerint nem mutatható ki szignifikáns különbség*. Mindez többek között azt bizonyítja, hogy 2000-2001-ben a határon túli magyarság anyagi megsegítésével kapcsolatos elégedetlenség a nyugdíjasok körében sem haladta meg az országos átlagot, hasonlóképpen a munkaerőpiac változásaira egzisztenciális okokból érzékenyebb középkorúakhoz. A köztudatban meglévő feltételezésekhez képest további atipikus adat, hogy a kérdezés időszakában *munkanélküli státusban lévők* – tehát a szociális, gazdasági, egzisztenciális problémák iránt érthető okokból leginkább érzékeny alcsoport tagjai – *sem bizonyultak átlag fölötti mértékben elutasítóknak a tárgyalt támogatásokkal kapcsolatban*. Közülük minden ötödik (24,5 %) utasította el a támogatások biztosítását, s az országos átlaghoz képest mintegy 4 %-kal kevesebben vélekedtek csupán akképpen, hogy a támogatások mértékét lényegesen csökkenteni kellene (15,1 %).

A megkérdezettek válaszmegoszlásai alapján ugyancsak *nem nyert igazolást, hogy a határ menti régiók lakosai negatívabban üelnék meg a határon túlra irányuló támogatások mértékét*, hiszen ezzel kapcsolatos elégedetlenségük nem érte el a nem határ menti területeken élők körében regisztrált mértéket (25,1 %).

Mindazonáltal *az idézett adatok összességükben továbbra is a magyarországi lakosság relatív megosztottságát mutatták a tárgyalt problematikával kapcsolatban*, ami a támogatásokat elbíráló és kezelő magyar

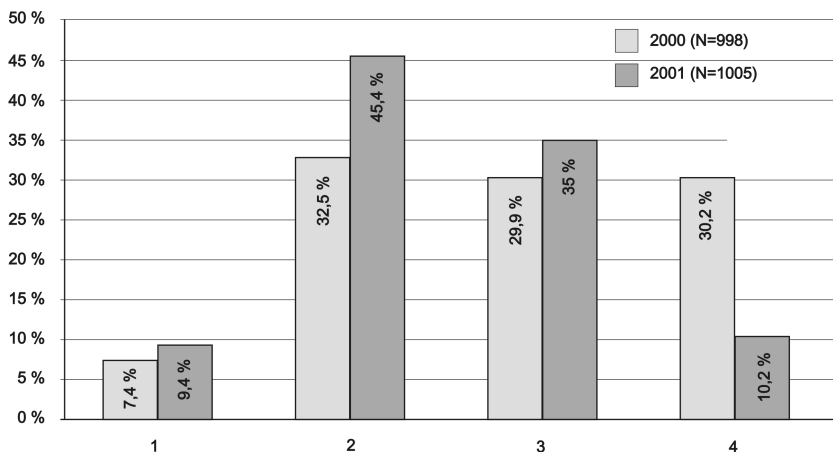
országi intézmények²⁵ megítélésében, valamint az eddigi támogatások felhasználásával való elégedettség terén is hasonlóan negatívba hajló, ám a vizsgált egyéves időszakban nagyságrendileg közel megegyező véleménymegoszlásokban mutatkozott meg. Az ezekkel kapcsolatos gyakorisági mutatók közül említést érdemel, hogy *egy év alatt mintegy 5 %-kal nőtt azok részaránya, akik szerint a határon túli magyarokkal foglalkozó magyarországi közalapítványok által nyújtott támogatások mértékét csökkenteni kell (32,5 %)*, míg azok növelését csupán 21,3 %-ban tartanák szükségesnek.

A támogatások elosztásának, felhasználásának megítélése gyakorlatilag változatlan maradt. *Mintegy 29 %-ot tesz ki azok részaránya, akik szerint a támogatásokat szigorúbb feltételekhez kellett volna kötni*. Ugyanennyien vélekedtek úgy, hogy a támogatásokat a határon túli magyar elit sajátítja ki. A kérdéssel kapcsolatban vélemény nyilatkozóan nem tudók aránya is a 2000-ben mért kiugróan magas szinten maradt (45,6 %).

A 4. ábra adatai tükrözik a státustörvény előkészítésének és törvényerőre emelkedésének időszakában bekövetkezett – s eddig részben bemutatott – anyaországi értékrend módosulásait. Ezek között az első helyen említhető, hogy *amíg 2000-ben még közel minden harmadik megkérdezett nem tudott vagy nem akart állást foglalni a kérdéssel kapcsolatban, részarányuk egy évvel később már csupán 10 %-ot tett ki*. Mindez azt a tendenciát jelezte, hogy a magyar választópolgárok súlyának megfelelően kezelték a törvény létrejöttével kapcsolatos új helyzetet: a 2000-ben még inkább szimbolikus kísérletnek tekintett kezdeményezéshez egy évvel később immáron a konkrétumok szintjén viszonyultak.

Adataink azt mutatják, hogy az anyaországi közéletben megjelenő domináns – a magyar állampolgárok bizonyos rétegeinek egzisztenciális félelmére apelláló – vélemény-

²⁵ A válaszadók a következő intézmények tevékenységét értékelték: Illyés Közalapítvány, Új Kézfogas Alapítvány, Apáczai Csere János Alapítvány, Segítő Jobb Alapítvány.

Jelmagyarázat:

- 1 Ösztönözniük kellene az érintettek magyarországi letelepedését, munkavállalását és oktatását
- 2 Ösztönözniük kellene, hogy az érintettek Magyarországon szerzett jövedelmüket és ismereteiket a szülőföldre való visszatérés és az ottani megmaradás érdekében kamatoztathassák
- 3 Támogatást csupán a szülőföldjükön maradó határon túli magyarok kapjanak (vállalkozás, anyanyelvi oktatás támogatása stb.)
- 4 Nem tudja/nem válaszolt

4. ábra • A magyarországi támogatásoknak leginkább mire kellee irányulniuk?

nyekkel szemben a státustörvény meghozatalának időszakában nemhogy csökkent volna azok aránya, akik szerint a támogatásoknak ösztönözniük kellene a határon túli magyarok magyarországi letelepedését, munkavállalását és oktatását, hanem relatív növekedést (9,4 %) regisztráltunk.

Mindez cáfolni látszik az a vélekedést, hogy a magyarországi lakosság körében a státustörvény elfogadásának idején számottevő és növekvő ellenérzés alakult volna ki az itt letelepedett és itt dolgozó határon túli magyarokkal kapcsolatban.

A legjelentősebb aránymódosulást a második opcióval kapcsolatban regisztráltuk. Eszerint a megkérdezettek csaknem fele (45,4 %) egyetértett azzal, hogy az érintettek magyarországi jövedelmüket, az onnan származó támogatásokat a szülőföldjükön való megmaradás érdekében kamatoztathassák. Az ezzel egyetértők részaránya

2000-ben még nem érte el a 33 %-ot. Az egy év alatt bekövetkezett 12 %-os növekedés egyfelől a határon túli magyarok irányában meglévő anyaországi nyitottságot bizonyítja, másrészt minden bizonnyal tükrözte a magyar állampolgárok pragmatikus szemléletét is, amely a kialakult új helyzetnek megfelelően az egy évvel korábbihoz képest inkább mérlegelte a Magyarországon belüli munkaerőpiaci, szociális stb., egzisztenciális okokra visszavezethető lehetőségeket is.

A támogatások felhasználására vonatkozó alternatívákkal való egyetértés tekintetében a második helyen 2001-ben is a „támogatást csupán a szülőföldjükön maradó határon túli magyarok kapjanak” opció szerepelt: a megkérdezettek közül több mint minden harmadik választotta ez a lehetőséget (35 %, mintegy 5 %-os növekedés).

A magyarországi felnőtt korú lakosságnak a határon túli magyarok megsegítésére

irányuló állami támogatásokkal kapcsolatos álláspontjáról készült 2000. évi kutatási gyorselemzésünk során arra a következtetésre jutottunk, hogy *„adataink megfelelő társadalmi párbeszéd megvalósítása esetén nem valószínűsítik jelentős, a közéletben komoly feszültségekhez és diszfunkcióhoz vezető elégedetlenség meglétét és létrejöttét a határon túlra irányuló állami támogatásokkal – közvetve pedig a »státustörvény« kitűzött céljaival – kapcsolatban.»* A 2001. évi adatfelvétel adatai nem cáfolták az egy évvel korábbi megállapítás érvényességét, hiszen akkor is megállapítható volt, hogy *számottevő elégedetlenség a válaszadóknak csupán kisebbik hányadát jellemezte.* A magyar lakosság többsége inkább elfogadóan, illetve – ugyan bizonyos, enyhén növekvő fenntartásokkal, ám – pozitívan értékelte a magyar állam határon túli magyarságnak nyújtott segítségét. A válaszadók álláspontjai összességében tehát egyfajta egyensúlyra való törekvést tükröztek, mely szerint egyaránt fontosnak tartották mind a határon túliak megsegítésére fordított támogatások fenn tartását, mind saját személyes, egzisztenciális érdekeik képviselését.

A határon túli magyarság viszonya Magyarországnak várható EU-integrációjához

A határon túli magyarság életkörülményeinek közeljövőbeli, valamint távlati alakulása szempontjából az európai integrációs folyamatok döntő hatással bírnak. A vizsgált kisebbségi közösségek életét meghatározó geopolitikai fejlemények ugyanakkor az érintettek speciális helyzetéből adódóan többszörös áttételen keresztül éreztetik majd hatásukat, azaz nem a kisebbségi közösségeken múlik, hogy az újrarendeződő Európában a Magyarország határain kívül élő magyarok milyen „státust” nyerhetnek el.

Ami az anyaország integrációjának a kisebbségi létre gyakorolt közeljövőbeli hatásának megítélését illeti, a kisebbségpo-

litika általános megítéléséhez képest egyértelműbb tendenciát regisztráltunk. Eszerint egyes régiókban (Erdély, Felvidék) néhány százalékponttal ugyan csökkent, illetve Kárpátalján szinten maradt azon válaszadók részaránya, akik szerint Magyarország integrációja maga után vonhatja az érintettek szülőföldjének közeledését az európai struktúrákhoz, ám *ami a másik két alternatívát – az elszigetelődést illetve az anyaországgal való kapcsolattartás beszüntülését – illeti, az érintettek véleményei a 2000-ben mértnél határozottan bizakodóbb összképről árulkodnak.*

Noha a táblázat adataiban tükröződő tendenciák aligha szorulnak bővebb magyarázatra, külön fel kell hívni a figyelmet *a vajdasági magyarok szemléletváltására, akik az egy évvel azelőttihez képest 16 %-kal kevesebben tartottak csupán az anyaországgal való kapcsolattartás problematikusabbá válásától, s akiknek körében nem kevesebb, mint felére csökkent a végleges elszigetelődéstől tartók részaránya.* A hivatkozott adatai sorok a vajdaságiak esetében azt valószínűsítik, hogy *a közeljövő folyamatainak kedvezőbbre fordulásában két független tényező egymást generáló hatása miatt bíznak az eddiginél nagyobb mértékben:* egyfelől a jugoszláviai demokratizálódás várható eredményei (az úgynevezett omnibusz-törvény meghozatala, illetve a vajdasági többszintű autonómia esetleges visszaállítása), másrészt a státustörvény által kilátásba helyezett kedvezményeknek kisebbségi létüket konszolidáló hatása miatt.

Az érintett országok EU-s csatlakozási esélyeit illetően a vizsgált régiókban – az egy évvel korábbinál optimistább vélemények ellenére – alapvetően különböző várakozásokat regisztráltunk. A kárpátaljai magyarok – igazolva egyben az elszigetelődéssel kapcsolatos aggodalmakat és illúziómentes helyzetértékelésüket – elenyésző arányban (7,4 %) bíztak abban, hogy Ukrajna tíz éven

	Mi is közelebb kerülünk Európához	Nehezebben tarthatjuk a kapcsolatot az anyaországgal	Végleg elszigetelődünk	Tíz éven belül országunk is EU-tagga válik
<i>Erdély</i>				
2000	65,5	42,2	9,8	–
2001	63,3	32,2	9,2	27,7
<i>Felvidék</i>				
2000	65,4	37,5	11,5	–
2001	48,5	32,4	9,1	49,3
<i>Kárpátalja</i>				
2000	24,0	78,6	25,4	–
2001	24,1	67,9	24,6	7,4
<i>Vajdaság</i>				
2000	30,1	57,3	31,0	–
2001	43,0	41,5	15,7	24,7

7. táblázat • Milyen változásokkal járhat a határon túli magyarság szempontjából Magyarország várható európai integrációja? („igen” válaszok – százalékban)

belül az EU tagjává válhat (emellett a „soha” alternatívát is 37,2 %-ban választották). Figyelemreméltó adat továbbá, hogy a 2004-ben EU-s állampolgárokká vált felvidéki magyar válaszadók közül 2001-ben csupán minden második hitt Szlovákia tíz éven belüli EU-csatlakozásában (49,3 %). A közbülső fokozatot a vajdaságiak és erdélyiek képviselték, akiknek körében minden negyedik megkérdezett tartotta valószínűnek államának az idézett periódus alatti integrációját, és csupán 10 % körüli arányban vélték azt hosszú távon is megvalósíthatatlannak.

A mindenkorai magyar kormány integrációs politikájának megítélését elsőként továbbra is a hárompillérű stratégiához való viszony, majd egy hosszabb – a határon túli magyarok körében többször lekérdezett – kérdéssor segítségével, az egyes elképzelhető intézkedések támogatottsága szerint vizsgáltuk.

Ami a magyar külpolitika prioritásait illeti: *Magyarország felnőtt korú lakossága többségében elfogadta a magyar integrációs politika többpillérű orientációját.* Némiképpen csökkent ugyan az európai integráció kizárólagos előtérbe helyezését szorgalmazók (18,5 %) és növekedett a szomszédos országokkal

való jó viszony ápolását (14,1 %), valamint a határon túli magyar kisebbségek jogainak védelmét (4,2 %) kiemelten kezelők részaránya. Az integrációs politika egyes elemeinek prioritásként kezelt támogatásán túl azonban *a megkérdezettek többsége ugyanolyan kiemelkedő arányban voksolt amellett, hogy a magyar kormánynak mindhárom elemet egyenlő mértékben kell tekintetbe vennie (57,1 %), mint egy évvel korábban.*

Magyarország EU-integrációjának határon túli magyarságot érintő vonatkozásait aszerint is megvizsgáltuk, hogy az anyaországi válaszadók milyen mértékben értenek egyet a kisebbségi magyar közösségek érdekeinek képviselésével az integrációs tárgyalások során. A válaszadóknak az alábbi öt lehetséges alternatíva közül kellett választaniuk:

1. *A határon túli magyarok érdekeinek felvállalásával saját felvételünk esélyeit veszélyeztetnénk.*
2. *A határon túli magyarok érdekeinek képviselésével újabb anyagi terheket kellene felvállalniuk a magyarországi adófizetőknek.*
3. *Csupán szimbolikus, Magyarország számára semmilyen konkrét kötelezettel*

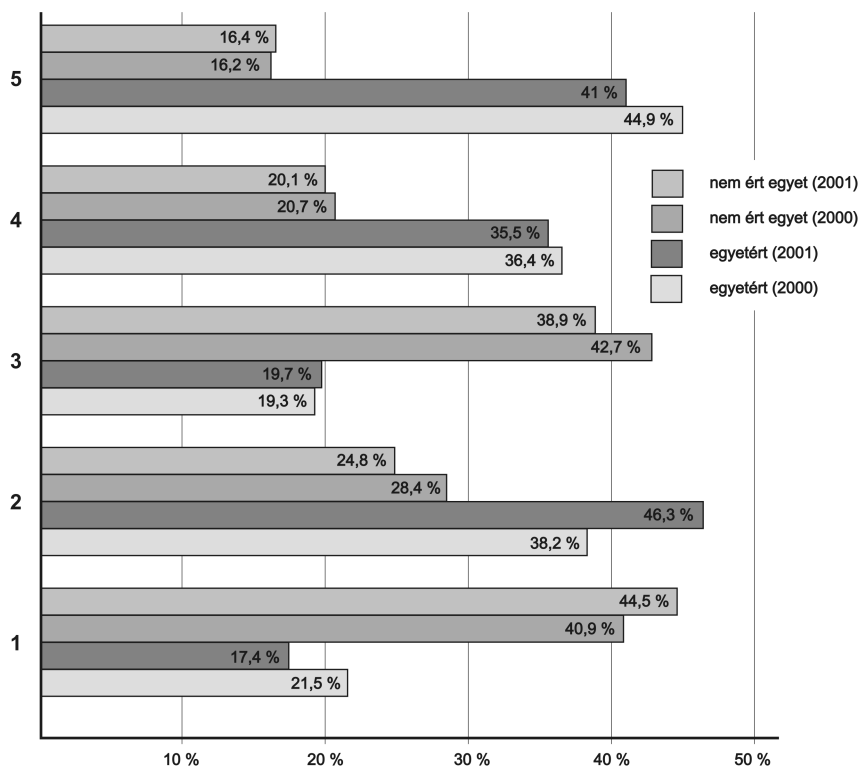
séggel nem járó megállapodásra kellene jutnunk a határon túli magyarság érdekében.

4. A határon túli magyarok bevonása az integrációs folyamatba Magyarország számára is új lehetőségeket nyithat.
5. A magyar kormány a határon túli magyarokat nem hagyhatja kirekesztődni a csatlakozás folyamatából.

Az öt válaszalternatíva közül a vizsgált éves időszak során csupán az egyik esetében nem módosult érdemben a megkérdezettek véleménye: továbbra is több, mint minden harmadik válaszadó értett egyet azzal, hogy a határon túli magyarok bevonása az integrációs folyamatba Magyarország számára is új lehetőségeket nyithat, s csupán minden ötödik utasította azt el. A határon túli magya-

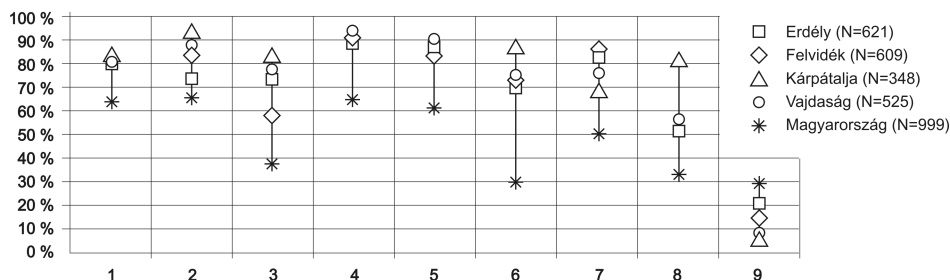
rok integrációjától növekvő anyagi terheket várók részaránya mintegy 6 %-kal nőtt (46,3 %), miközben csupán minden negyedik megkérdezett nem tartott ettől. Ez a módosulás nem mondható sem kirívónak, sem meglepőnek. A növekvő aggályok tükrében váratlan adat viszont, hogy *ugyancsak növekedett azok részaránya, akik nem értenek egyet azzal, hogy a határon túli magyarok érdekeinek felvállalása veszélyeztetné Magyarország felvételi esélyeit (44,5 %)*, emellett pedig érdemben nem csökkent azoké sem, akik szerint a magyar kormány a határon túli magyarokat nem hagyhatja kirekesztődni az EU-csatlakozási folyamatból (41 %).

A viszonylag nagyfokú nyitottságot bizonyítják azok a válaszmegoszlások is, melyek arra vonatkoztak, hogy „összességében üt-

5. ábra • Vélemények a határon túli magyarság érdekeinek az integrációs tárgyalások során történő felvállalásával kapcsolatban

Jelmagyarázat:

1. Kössön kétoldalú megállapodást a környező országokkal a szoros gazdasági és kulturális együttműködés fennmaradása érdekében még a tényleges csatlakozás előtt
2. Állapodjon meg az érintett kormányokkal a kishatárforgalmi zónák fenntartásáról és kiszélesítéséről
3. Tegye lehetővé a kettős állampolgárságot a határon túli magyarok részére
4. Tartsa fenn a határok átjárhatóságát és szorgalmazza új határátkelőhelyek megnyitását
5. Képviselje határozottabban a nemzetközi fórumokon a határon túli magyarok érdekeit
6. Nyújtson növekvő anyagi támogatást a határon túli magyaroknak
7. Támogassa a környező országok integrációs törekvéseit
8. Szorgalmazza a békés eszközökkel történő határmódosítást
9. Nincs szükség külön intézkedésekre, mert az érvényben lévő európai normák megfelelő védelmet fognak biztosítani

6. ábra • Az integrációs folyamat során milyen intézkedéseket vár el a magyar kormánytól? („egyetért” válaszok)

közik-e Magyarország érdekeivel a határon túli magyarság ügyének felvállalása az EU-csatlakozás során”? A magyar választópolgárok többsége határon túliak iránti szolidaritásának stabilitását bizonyítja, hogy az említett kérdésre csupán a megkérdezettek 14 %-a adott egyetértő választ (ami 7 %-os csökkenést jelent a korábban mért arányhoz képest), míg – közel egyharmados bizonytalan hányad mellett – a többség (56,2 %) Magyarország integrációs érdekeivel a státustörvény meghozatala után is összhangban lévőnek tartja az érintettek képviseletét.

Az idézett adatsorok összességükben azt bizonyítják, hogy a határon túli magyarság érdekeinek felvállalását és képviseletét a magyarországi felnőtt korú lakosság túlnyomó többsége az adatfelvétel időpontjában továbbra is támogatta, sőt néhány vonatkozásban a 2000-ben regisztrált eleve magas támogatottság tovább növekedett. Az említett növekedés különösképpen abból a

szempontból mondható váratlanak, hogy a státustörvény életbe lépésével a magyarországi közéletben hangsúlyosan megjelent az ország adófizetőinek áldozatvállalásával, valamint bizonyos társadalmi csoportok feltételezett egzisztenciális veszélyeztetettségével kapcsolatos diskurzus.²⁵

Az előbbieknél lényegesen nagyobb megosztottságot tapasztaltunk ezzel szemben az integráció során elképzelhető konkrét kor-

²⁵ Ezzel kapcsolatban említést érdemel, hogy a 2001. évi adatfelvételt a magyarországi belpolitikai helyzetet kiélező 2001. december végi magyar-román megállapodás előtt regisztráltuk.

²⁶ Előző kisebbségi riportunkban (Dobos Ferenc, Az autonóm lét kihívásai kisebbségben, Balázs Ferenc Intézet-Books in Print-Osiris, 2001) már utaltunk rá, hogy ez a kérdéskör mind módszertanilag, mind tartalmilag fokozott óvatosságot igényel. Következésképp a bemutatásra kerülő válaszmegoszlások csupán egyetlen kontextusban – a Magyarország integrációja következtében felmerülő problémák kisebbség-szempontról értékelése alapján – rögzítik az anyaországban élők, ill. a határon túli magyarok integrációval kapcsolatos véleményeit.

mányzati intézkedésekkel kapcsolatban.²⁶

Az anyaországi véleménymegoszlások legfőbb jellemzője a határon túliak esetében regisztráltakhoz képest, hogy az előbbieket a felsorolt kisebbségvédő intézkedéseket csaknem kivétel nélkül nagyságrendekkel kisebb mértékben támogatják. Az intézkedésekkel való egyetértés nagysága közötti eltérés ugyan több – az eddigi külpolitikai gyakorlatnak és a *status quó*nak megfelelő – esetben csupán néhány százalékpontnyi (kétoldalú megállapodások, kishatárforgalmi zónák stb.), egyéb, a status quót részben meghaladó vonatkozásban azonban 50-55 %-os eltéréseket is tapasztaltunk.

Az 5. ábrán látható részarányok újfent azt bizonyítják, hogy a határon túliak és az anyaországiak kisebbségvédelmi politikával kapcsolatos véleményei elsősorban a közvetlen anyagi ráfordítás megülése terén különböztek. Ezzel kapcsolatban jellemző adat, hogy az anyagi támogatás növelésével a magyarországi válaszadóknak csupán kevesebb mint harmada értett egyet (29,8 %), ami még a békés határmódosítás felvételével (34,9 %) és a kettős állampolgárság bevezetésével (38,1 %) egyetértők részarányát sem éri el.

A határon túli magyarok eddigi anyagi támogatásával az országos átlagot meghaladó mértékben egyetértő rétegek között említést érdemelnek az érettségizettek és diplomások (35-36 %), a harmincöt évesnél fiatalabbak (37,7 %), a budapesti lakosok (38 %), leginkább pedig a FIDESZ szimpatizánsai (45,9 %), míg az átlagnál kevesebben az általános iskolát végzettek és középkorúak (egyaránt 27,5%), valamint a megyei jogú nagyvárosok lakói (24,9%) látták volna 2001-ben szívesen a támogatások összegének növelését.

A relatíve csekélyebb támogatottságú alternatívák közül leginkább a békés eszközökkel való határmódosítás iránti igényekkel kapcsolatos vélemények szóródtak, amivel magasan átlag fölött a falun élők (42,4 %), az

idősek (44,7 %), az alacsonyabb iskolai végzettségűek (általános: 40,6% és szakmunkás: 49,2%), valamint a FIDESZ-re szavazók (47,8 %) értettek egyet. A felsoroltakkal szemben a határmódosítás ötletének elfogadása legkevésbé az érettségizettek (32,3 %), illetve a felsőfokú végzettségűek (23 %) körében mondható jellemzőnek.

A tárgyalt kérdéscsoportra érkezett válasz-megoszlások közül utolsóként az európai kisebbségvédelmi normák hatékonyságában bízóknak részaránya terén mutatkozó anyaországi és határon túli véleménykülönbségek érdemelnek figyelmet. Eszerint a magyarországi válaszadók a tárgyalt vonatkozásban lényegesen optimistábbnak mutatkoztak a határon túliaknál (29,8 %). Részarányuk a vajdasági és kárpátaljai „euro-optimistákét” többszörösen, a felvidékiekéét kétszeresen haladta meg: az anyaországiak az e téren relatíve legoptimistább erdélyi magyaroknál is 12 %-kal többben bíztak az Európában érvényes kisebbségi jogok automatikus védelmében.

Az integráció során elképzelhető konkrét kormányzati intézkedésekkel kapcsolatban a korábbi kutatásunk során tapasztalt arányok a vizsgált időszak alatt úgyszintén csupán kismértékben változtak. Ezek között említést érdemel, hogy a kettős állampolgárság intézményét támogatók aránya (39 %) mintegy 10 %-kal haladta meg az azt ellenzőkéét, néhány százalékponttal növekedett a határok átjárhatóságának fenntartását, az új határátkelőhelyek megnyitását szorgalmazók (68%), valamint az „európai normák” automatikus hatékonyságában bízóknak aránya (31,7 %).

A vizsgált kérdéssorral kapcsolatban az egyik érdemi elmozdulást a tekintetben mértük, hogy a mindenkor magyar kormány vajon szorgalmazza-e az integrációs folyamat során a békés eszközökkel történő határmódosítást. A magyarországi megkérdezettek ezt a felvetést az egy évvel korábbihoz képest 6 %-kal többen támogatták (40,3%) és 7 %-kal

1. A status quónak megfelelő megoldásokat preferáló (40,9 %) faktorsúlyok

A magyar kormány

- állapodjon meg az érintett kormányokkal a kishatárforgalmi zónák fenntartásáról és kiszélesítéséről .784
- támogassa a környező országok integrációs törekvéseit .767
- kössön kétoldalú megállapodást a környező országokkal .736
- a szoros gazdasági és kulturális együttműködés fennmaradása érdekében még a tényleges csatlakozás előtt
- tartsa fenn a határok átjárhatóságát, és szorgalmazza új határátkelőhelyek megnyitását .692
- a nemzetközi fórumokon képviselje határozottabban a határon túli magyarok érdekeit .625

2. A status quót részben meghaladó megoldásokat preferáló (13,2 %)

A magyar kormány

- szorgalmazza a békés eszközökkel történő határmódosítást .848
- tegye lehetővé a kettős állampolgárságot a határon túli magyarok részére .689
- nyújtson növekvő anyagi támogatást a határon túli magyaroknak .494

3. Az EU kisebbségvédelmi normáiban bízó (11,1 %)

- nincs szükség külön intézkedésekre, mert az érvényben lévő európai normák megfelelő védelmet fognak biztosítani .911

8. táblázat • Anyaországi értékorientációk az EU-integráció során preferált kisebbségvédelmi intézkedésekkel kapcsolatban (65,2 %) (főkomponens-elemzés)

kevesebben utasították el (33,8 %).

A másik említést érdemlő módosulás közel hasonló arányú véleményváltozást tükröz: a válaszadók a határon túli magyarok anyagi támogatásának növelésével 2000-ben regisztrálnál 6,6 %-kal kevesebben értettek csupán egyet (23,2 %), miközben az ezt elutasítók részaránya ugyancsak 6 %-kal növekedett (41,4 %).²⁷

Az EU-integrációval kapcsolatos kormányzati szintű intézkedések iránti elvárások differenciáltabb megismerése érdekében az e téren meglévő tendenciákat a továbbiakban nem az egyes alkérdések szerint elkülönítve, hanem egy komplexebb áttekintést lehetővé tevő módszer (a főkomponens-elemzés) segítségével vizsgáltuk. A választott statisztikai

eljárás a tárgyalat esetben elsősorban azt teszi lehetővé, hogy az elvárások tartalmi összefüggésein túl bizonyos altípusokat is meghatározhassunk a kisebbségvédő intézkedések különböző formáihoz való viszony szerint.

A 8. és 9. táblázat adatai alapján elmondható, hogy a magyar állampolgárok véleményei a tárgyalat témakörben egymástól markánsan elkülönülő töréspontok mentén csoportosulnak, emellett pedig a létrejött típusok mind tartalmi, mind nagyságrendi vonatkozásban közel azonosak a négy határon túli magyar régióban kapott értékorientációkkal. Utóbbiakhoz hasonlóan *a magyarországi válaszok mögötti általános dimenziók* (úgynevezett *faktorok*) *a status quónak megfelelő kisebbségvédő intézkedések dominanciáját mutatják (40,9 %)*, míg az ezt bizonyos vonatkozásokban meghaladó intézkedéseket preferáló külön faktorba a válaszok 13,2%-a került. *Az európai kisebbségvédő normák pozitív megítélése a magyarországiak esetében*

²⁷ Ezzel az adattal kapcsolatban mondható el leginkább, hogy előrevetítette a határon túli magyarság állampolgárságának megadásával kapcsolatos 2004-es népszavazáson tapasztalt váratlan mértékű elutasító szavazatarányt.

	Erdély	Felvidék	Kárpátalja	Vajdaság	Magyarország
1. faktor	1. 32,0	1. 33,7	1. 36,0	1. 42,6	1. 40,9
2. faktor	2. 14,6	2. 15,0	2. 14,5	2. 14,5	2. 13,2
3. faktor	3. 11,8	— —	3. 12,0	4. 11,3	4. 11,1

Jelmagyarázat:

1. a status quónak megfelelő megoldásokat preferáló
2. a status quo kereteit részben meghaladó megoldásokat preferáló
3. euro-szkeptikus
4. az európai normák hatékonyságában bízó

9. táblázat • Anyaországi és határon túli magyar elvárások Magyarország EU-integrációjának kisebbségvédelmi következményei tekintetében (százalékban, főkomponens-elemzés)

	A status quónak megfelelő megoldásokat preferáló	A status quót meghaladó megoldásokat preferáló	Az EU kisebbségvédelmi normáiban bízó
Személyi változók szerint			
<i>fiatalok</i>	+	+	-
<i>középkorúak</i>	0	--	0
<i>idősek</i>	+++	+	+
<i>ált. iskolai végzettségűek</i>	+	++	++
<i>szakiskolai végzettségűek</i>	--	0	+
<i>érettségizettek</i>	0	0	0
<i>felsőfokú végzettségűek</i>	0	--	--
<i>fahun/községben élők</i>	+	++	0
<i>városban élők</i>	+	-	+
<i>megyei jogú városban élők</i>	--	0	0
<i>Budapesten élők</i>	-	0	--
Régiók szerint			
<i>Nyugat-Magyarország</i>	--	-	0
<i>Kelet-Magyarország</i>	+	+	0
Pártpreferenciák szerint			
<i>FIDESZ-re szavazók</i>	++	+++	-
<i>MSZP-re szavazók</i>	0	--	0
<i>pártváltásában bizonytalan</i>	-	0	0
<i>nem venne részt a választáson</i>	-	0	++
A határon túli magyarokhoz való viszony szerint			
<i>elfogadó</i>	++++	-	----
<i>elutasító</i>	----	++++	++++

10. táblázat • Anyaországi értékorientációk az EU-integráció során preferált kisebbségvédelmi intézkedésekkel kapcsolatban társadalmi rétegek szerint (modellált béta-együtthatók)

is elkülönül a többi faktortól, még hozzá – a vajdasági adatokhoz hasonlóan – pozitív előjellel (Erdélyben és Kárpátalján mindez negatív faktorsúllyal van jelen).

Ami az egyes altípusok és a különböző társadalmi rétegek közötti viszonyt illeti (10. táblázat), elmondható, hogy a status quónak megfelelő kormányzati lépéseket preferálók között elsősorban az idős korosztály tagjai, leginkább azonban a határon túli magyarokhoz pozitívan viszonyulók felülreprezentáltak. Ez az orientáció a legkevésbé a szakiskolai végzettségűeket, a megyei jogú nagyvárosban, valamint Nyugat-Magyarországon élőkét jellemezte.

Végeredményben a – hivatkozott kutatók szerzteágazó alternatíváinak komplexitásához képest ez alkalommal csupán szűrőpróbaszerűen vázolt – értékorientációk az adatfelvétel időpontjában nem utaltak az anyaországban, ill. a határon túl élők közötti szakadékszerű elkülönülésre, számottevő fokú identitás-divergenciára. Noha a magyarországi válaszadók értékrendje a vizsgált vonatkozásban társadalmi, illetve demográfiai rétegzettségük függvényében kellőképpen differenciált összképet eredményezett, súlypontjai tekintetében inkább a konvergencia irányába mutató elemei azonban alapvetően arra utaltak: a rögzített értékrendek kellő alapul szolgálhatnak egy olyan revitalizáció-

orientált nemzetstratégia kidolgozásához, amely a határon túli magyar közösségeket képes lehet az eddiginél szorosabb és szervezesebb egységben, organikus nemzetrészekként kezelni. Miután azonban a BFI kutatásainak realizálása óta eltelt időszak bel- és geopolitikai fejleményei alighanem alapjaiban „írták felül” a 2000/2001-ben regisztrált tendenciák társadalmi környezetének koordinátáit, újabb összehasonlító vizsgálatok híján egyelőre csupán remélhetjük, hogy az akkor konvergáló – s most részben bemutatást nyert – magyar-magyar értékorientációk nem távolodtak, hanem a regisztrált szinten maradtak, esetleg tovább közeledtek egymáshoz. Az utóbbi két év során e téren nagy valószínűséggel bekövetkezett módosulások mielőbbi vizsgálata főként a fenti „információs homály” eloszlása miatt minősül elodázhatatlan feladatnak.

Kulcsszavak: *kisebbségi értékorientációk/értékrend, határon túli magyarok, határon túli magyar értékorientációk/értékrend, romániai magyarok, erdélyi magyarok, szlovákiai magyarok, felvidéki magyarok, szerbiai magyarok, délvidéki/vajdasági magyarok, ukrain magyarok, kárpátaljai magyarok, magyarországi státustörvény (kedvezménytörvény), etnikai/kisebbségi identitás, asszimiláció, többség-kisebbség viszony*

ALTERNATÍVÁK ÉS IRÁNYZATOK A MAGYAR KISEBBSÉGPOLITIKÁBAN; KÖZÖSSÉGÉPÍTÉS, KONSZOCIÁCIÓ, NEMZETI INTEGRÁCIÓ

Szarka László

a történettudományok kandidátusa, igazgató
MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet – szarka@mtaki.hu

A kelet-közép-európai magyar kisebbségi közösségek a tizenöt éve lezajlott demokratikus fordulat után – előbb a kisebbségi léthelyzeteket meghatározó triadikus (kisebbség-többség–anyaország) viszonyrendszer, majd pedig a régió geopolitikai átértékelődését eredményező uniós bővítési folyamat kínálta lehetőségeket kihasználva – igyekeznek újrafogalmazni saját pozíciójukat. A kisebbségi magyar pártok és érdekvédelmi szervezetek 1989 óta a szóba jöhető reális etnopolitikai alternatívák előnyeit és hátrányait mérlegelve, részben pedig a szomszéd országok és Magyarország pártpolitikai törésvonalai mentén kialakult elképzelésekhez igazodva, három stratégiai célt körvonalaztak.

Ennek megfelelően a 20. század végén a kelet-közép-európai „magyar kérdés” kezelésére három megoldási elképzelés különíthető el, ami a kisebbségi közösségeken kívül természetesen a magyar-magyar kapcsolatrendszer egészét is érinti. A kisebbségi önkormányzati modellek, az autonómiatörekvések stratégiája – ezen belül egyfajta természeti jogi megközelítésben a belső nemzeti önrendelkezés talaján álló közösségépítő politika jelenti a legátfogóbb s éppen ezért talán a legnehezebb alternatívát. A regionális, etnoregionális entitások felerősítésével számoló – az európai egységesítési

folyamatokkal összeegyeztethető – nemzeti, regionális, kulturális reintegrációs törekvések alkotják a másik jól elkülöníthető stratégiai irányzatot. A magyar kisebbségpolitika harmadik „uralkodó eszméjének” a többségi nemzetekkel kialakítandó konszociális demokratikus kormányzati modell működtetése, s ezáltal egyfajta társnemzeti státus kialakítása számíthat, különösen a jelentősebb lélekszámú, saját politikai párttal rendelkező kisebbségi magyar közösségek esetében. (Bakk, 2001; Bárdi, 2004; Kántor, 2001; Molnár – Szokoly, 2001)

Az elmúlt másfél évtizedben mind a három stratégiai törekvés jelen volt a kisebbségi pártok, mozgalmak programjaiban. A kisebbségpolitikai viták jelentős része éppen arra vezethető vissza, hogy a stratégiai célok a lehetőségekhez és az adottságokhoz igazodva folyamatosan változtak, a programokból megvalósult elemek pedig az adott ország többségi pártaival, illetve a magyar kormányzatokkal megkötött kompromisszumok, valamint a nemzetközi kisebbségvédelem korlátozott lehetőségei miatt jórészt elmaradtak az eredeti elképzelésektől. Ezzel együtt a magyar kisebbségpolitika igen jelentős eredményeket is elért.

A magyar-magyar viszony fokozatos intézményesülése, a kedvezménytörvény

elfogadása és érvényesítése mellett a legnagyobb fordulatot kétségkívül a kisebbségi magyar pártok romániai, szlovákiai és szerbiai (kis-jugoszláviai) kormányzati szerepvállalása jelentette, ami előtérbe állította a többség-kisebbség közötti együttműködésen, részleges hatalommegosztáson alapuló és a partneri (társnemzeti) viszony megteremtését célul kitűző konzociációs stratégiát.

A Romániai Magyar Demokrata Szövetség (RMDSZ), a szlovákiai Magyar Koalíció Pártja (MKP), a Vajdasági Magyar Szövetség (VMSZ) a nemzeti kisebbségi közösségek politikai érdekképviselete mellett – a kormányzati felelősség vállalásával – az országos politikai kérdésekben, a kormányzati és ellenzéki pártpolitikai konfliktusokban is szükségszerűen folyamatosan állásfoglalásra kényszerült. Ez a klasszikus értelemben vett pártpolitika viszont esetenként olyan kompromisszumokra kényszerítheti a kisebbségi magyar pártokat, amelyek a kisebbségi közösség részérdekeinek érvényesítését, regionális önkormányzati elképzeléseinek, identitáspolitikai céljainak megvalósulását késleltethetik, illetve hátráltathatják. Ráadásul az Európai Unió bővítése, az integrációs tendenciák felerősödése, illetve a schengeni határrendszer 2007-ben esedékes bevezetése miatti aggodalom ismét előtérbe állította az egységesülő Európa keretében elképzelt magyar nemzeti reintegráció alternatíváját. A 2004. december 5-i népszavazás ennek az alternatívának volt az első – nem a felelős magyarországi és határon túli magyar politikai tényezők által kezdeményezett, végig-gondolatlan, s jórészt éppen ezért sikertelen – erőpróbája. (Bakk – Bodó, 2003; Kántor, 2002; Ankét, 2004)

Ami a kisebbségi autonómiaformák meggyökereztetését illeti, a szlovéniai, horvátországi és a vajdasági magyarok által működtetett kulturális önkormányzati intézményrendszernek jelentős tartalékai és alkalmazási lehetőségei vannak. A távlatokat

tekintve az Unió keleti bővítése nyomán kialakuló új kelet-közép-európai geopolitikai helyzet – Magyarország hármás (uniós, csatlakozó és kimaradó államokból álló) szomszédsága – az ausztriai, szlovákiai, romániai, horvátországi és szlovéniai magyar közösségek számára minden korábbinál kedvezőbb feltételeket biztosíthat az önkormányzati modellek fejlesztésében, illetve a Magyarországgal való kapcsolattartásban. (Gál, 2001; Törzsök, 2003)

Andreas Gross, a Közvetlen Demokrácia genfi intézetének vezetője, az Európa Tanács parlamenti képviselője által 2003 júniusában beterjesztett és a közgyűlés által elfogadott autonómiajelentés fontos alapelveket rögzített, amelyek a magyar szomszédságpolitika fokozatos megújítását, regionális keretekben való átalakítását is elősegíthetik. A kisebbségi kérdés konstruktív rendezésében az autonómiamodelleknek megkerülhetetlen szerepük van. A Gross-jelentés különösen a kelet-közép-európai régióra jellemző autonómiafóbiák visszaszorítása szempontjából tekinthető fontosnak. Meggyőzően bizonyítani tudja az államok szuverenitása és a kisebbségek autonómiaigénye közötti ellentmondás feloldhatóságát: „Az autonómia a kisebbségek számára azt jelentheti, hogy csorbítatlan marad minden joguk, a többségi nemzet számára pedig azt, hogy megmarad az ország területi-szervezeti egysége és önállósága. [...] Az alapvető konfliktus a nemzeti azonosság érzése és az országok területi oszthatatlansága között feszül. A területi egység elve azonban nem jelenti a homogenitás követelményét, s nem áll vele ellentétben sem az autonómia, sem a föderalizmus.” (Majtényi – Vizi, 2003, 184-186.; Szarka, 2004, 307-308.)

A kisebbségi magyar pártok helye a közösségépítésben

Minden kedvező jel ellenére a 2001. évi népszámlálások adatai alapján a legtöbb

előrejelzés azt mutatja, hogy a következő évtizedben folytatódik, sőt felgyorsul a kisebbségi magyar közösségek etnikai térvészése. Különösen aggasztó az elvándorlás mértéke, a nagyvárosokban élő kisebbségi magyar közösségek asszimilációja, a szórványosodási folyamat térbeli kiterjedése. A magyar kisebbségkutatás és etnopolitika fontos feladata tehát a kisebbségi helyzetek elemzése, a folyamatos jogkiterjesztés feltételeinek megteremtése, a közösségépítés gazdasági, kulturális feltételeinek megteremtése, s azoknak a régóta húzódoó kisebbségpolitikai, támogatás- és identitáspolitikai vitáknak a lezárása, amelyek a stratégiai célok és feladatok kijelölését is akadályozzák. A kétnyelvű magyar közösségek számára az egyetemes magyar kultúra értékeinek eljuttatása, a magyar kultúra megőrzésében és újratermelésében való egyenlő részvétel lehetőségének biztosítása az anyaországi feladatvállalások, támogatási lehetőségek és kötelezettségvállalások mielőbbi pontos rögzítését és kiszámítható végrehajtását sürgeti.

Van-e jövője a kisebbségi magyar közösségeknek, s ha igen, milyen nagyobb keretek közt, milyen politikai, etnopolitikai, identitáspolitikai célok mentén fogalmazhatóak meg olyan kisebbségi politikai programok, amelyek ezeket a perspektívákat elősegíthetik? Megteremthető-e az önkormányzati, integrációs és konszociációs stratégiák lementyes ötvözésével, a kisebbségi magyar pártpolitika és a civil szféra párhuzamos belső rendjének kialakításával a határon túli magyar közösségek kulturális, politikai, jogi önállósága? S amennyiben ezt kívánatos célnak tekintik a magyar kisebbségek, miként alakul majd viszonyuk Magyarországhoz: igénylik-e a magyarországi kormányok és politikai pártok részéről is, hogy autonóm közösségként ismerjék el őket, vagy az egyetemes magyar nemzeti közösséghez való tartozás tudata, akarata, vágya háttérbe szorítja a regionális erdélyi, vajdasági,

kárpátaljai közösséggel, szülőfölddel való azonosulást?

A kelet-közép-európai kisebbségek pártjainak, hasonlóképpen a nyugat- és észak-európai etnikai pártokhoz, legkevesebb hat alapfunkcióját érdemes megkülönböztetni. Ezek közt legnyilvánvalóbb a kisebbségi népcsoportok politikai érdekképviselése az adott állam országos, regionális és lokális intézményeiben. Ehhez szorosan csatlakozik a kisebbségi közösségek önszerveződésének felkarolása, irányítása, a kisebbségi társadalom építése és a kisebbségek politikai egyenjogúsításának intézményesítése. Az etnikai pártok leginkább hagyományos szerepét a kisebbségi jogok biztosítása, a jogvédelem intézményrendszerének működtetése jelenti.

A jogvédelem és társadalomszervezés koordinátaival is leírható az a további funkció, amely a kisebbségek önkormányzati jogainak megalapozását, a kisebbségek által lakott régió érdekeinek képviselését, a regionális tervezésben és fejlesztésben vállalt meghatározó szerepet, a döntési jogkörök átvállalását, a központi kormánnyal való hatalommegosztást, a közigazgatási autonómiát tekinti elérendő célnak.

A kiegyensúlyozott kisebbség-többség viszony megteremtése (a konfliktusok megelőzése, illetve kezelése) az államok multietnikus szerkezetének megfelelő plurális közjogi, közigazgatási szerkezetek kialakításával érhető el. Ebből következően a kisebbségi közösségek politikai és közjogi emancipációja a hagyományos etnokratikus nemzetállamok átalakítását jelenti. Mindezzel párhuzamosan a kisebbség az adott ország határain túli nemzeti közösséggel, az anyaországgal és általában a külvilággal olyan kapcsolatok kialakítására törekszik, amelyek a kisebbségi közösségek élet- és fejlődőképességét, nyelvének, kultúrájának, gazdasági és szociális helyzetének folyamatos javítását kisebbségi körülmények közt is tartósan biztosíthatják.

Az etnikai pártok, szervezetek tagsága, választói bázisa szükségképpen körülhatárolt, a többségi átszavazók számát a többségi pártokra leadott kisebbségi voksok az esetek többségében nem tudják ellensúlyozni, ezért kisebbségi helyzetüknél fogva csak a kisebbség által lakott régiókban juthatnak többségi pozíciókba. A Magyarországgal szomszédos államokban a 20. század végén a magyar szervezetek és pártok igen széles politikai skálán alakították ki saját programjaikat, miközben folyamatosan arra törekedtek, hogy csak a többség demokratikus vagy legalábbis kevésbé antidemokratikus erőivel működjenek együtt. A magyar kisebbségek közül a négy legnagyobb közösség – a kárpátaljai, vajdasági, szlovákiai és romániai magyarok – helyzetében meghatározó jelentőségű, hogy politikai érdekvédelmi szervezeteik, politikai pártjaik milyen mértékben képesek részt venni az adott ország és a magyarok által lakott régiók, települések irányításában. Ezért a magyar kormányzati kisebbségpolitikának is folyamatosan számolnia kell ezeknek az alapvetően etnikai, illetve etnoregionális jellegű magyar kisebbségi pártok sajátos helyzetével, céljaival. (Blénesi – Mandel, 2004)

Az alternatívátlan ellenzékiségtől valamennyi kisebbségi magyar párt és szervezet elmozdult: a három legnagyobb kisebbségi magyar közösség pártjai kormányzati szerepet vállaltak. A Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, valamint az Ukrajnai Magyarok Demokratikus Szövetsége Ukrajna kárpátaljai megyéjében, a Horvátországi Magyarok Demokratikus Közössége pedig a Drávaszög és Kelet-Szlavónia magyarlakta településein, a szlovéniai magyar önkormányzati nemzeti közösség pedig Muravidék magyarlakta községeiben vált fontos regionális politikai tényezővé.

A kisebbségi magyar pártokkal, mozgalmakkal foglalkozó összehasonlító igényű szakirodalom legtöbbször a nemzetállamokon belüli többség-kisebbség konfliktusok

és a kelet-közép-európai térségben lezajlott demokratikus változások kontextusát tekinti meghatározónak tevékenységük elemzésében. A román, szlovák irodalomban előfordul ugyan az etnikai pártok létjogosultságának, funkciójának megkérdőjelezése is, de az elemzések többsége magától értetődőnek tartja, hogy hasonlóan a multietnikus nyugat-európai államokhoz, Kelet-Közép-Európában is kialakultak és fontos szerepet játszanak a nagyobb lélekszámú kisebbségek parlamenti és parlamenten kívüli pártjai. A szomszéd országokban működő kisebbségi magyar politikai szervezetek, pártok helyzetével, fejlődésével foglalkozó szakirodalomban emellett időről időre nagy súlyt kapnak a közösségépítés kérdései, illetve a kisebbség-többség és a magyar-magyar viszony újabb fejleményei. (Bárdi, 2004; Mátrai, 1999–2000; Márton, 2004; Blénesi – Mandel, 2004)

Az alábbiakban a romániai, szlovákiai és jugoszláviai magyar politikai érdekképviseleti szervezeteknek – a Romániai Magyar Demokrata Szövetségnek (RMDSZ) 1996–2000, a Magyar Koalíció Pártjának (MKP) 1998–2002, a Vajdasági Magyar Szövetségnek (VMSZ) 2001 és 2003 között vállalt kormányzati tevékenységét elemezzük, mégpedig a kisebbségi magyar pártalapítások periódusában kiemelt fontosságú két témakörben: az autonómiaötrékvésekkel és a magyar-magyar kapcsolatok jövőjével kapcsolatos magatartásban.

Amennyiben kiindulópontként azt vizsgáljuk, hogy milyen előzmények és okok vezettek az ellenzéki pozíciók feladásához, a kormányzati felelősség vállalásához, akkor a kisebbségi pártok autonómiapolitikájának korai, 1989 és 1994 közötti szakaszának tanulságait kell mindenekelőtt figyelembe vennünk. A kisebbségi önkormányzati tervezetek mögül hiányzott a többségi, anyaországi és a nemzetközi támogatás, maguk a tervezetek is jórészt szimbolikus

igénybejelentéseknek számítottak, amelyek a kisebbségi közösségek egyenjogúság- és önállóságigényét voltak hivatottak demonstrálni. A kisebbségi pártok ebben a politikai csapdahelyzetben jórészt magukra maradtak, s a kiutat részben a magyar-magyar kapcsolatrendszer kialakításában és intézményesítésében, részben pedig a többségi demokratikus pártokkal való együttműködés elmélyítésében keresték.

A kisebbségi kérdés önkormányzati kezelését előtérbe helyező etnopolitikai modell problémája így módon mindhárom párt döntésében fontos szerepet játszott. Az RMDSZ az 1992. évi kolozsvári nyilatkozatban és az 1993. évi brassói kongresszusán elfogadott programjában a kulturális, helyi és a regionális autonómiaformák ötvözésén alapuló erdélyi magyar önkormányzati megoldás mellett kötelezte el magát. A szlovákiai MKP és a szerbiai VMSZ az elődpártok – a Magyar Kereszténydemokrata Mozgalom, az Együttélés Politikai Mozgalom és a Magyar Polgári Párt, illetve a történeti VMDK – autonómiaörökségét vállalva szintén az önkormányzati megoldást tekintették meghatározó politikai céljuknak. (Bárdi – Éger, 2000)

Kisebbségi pártprogramok és a kormányzati munka

A három kisebbségi magyar párt kormányzati tevékenységének politikai publicisztikai vitairodalmában és a politológiai elemzésekben négy kérdéskör vált igazán hangsúlyossá. A kormányba lépést eldöntő motívumok, tényezők közül a többségi pártokkal való együttműködés alapfeltételeinek tisztázása jelentette az első komoly vitakérdést. Ennek kapcsán a többségi elemzők jelentős része és a pártok belső ellenzéke egyaránt igyekezett a döntés legitimitását, illetve célszerűségét megkérdőjelezni. Egy másik megközelítésben a kisebbségi pártok törekvéseinek a kormányprogramban való megjelenítése és érvényesítése szintén igen sok kritikai

észrevételt váltott ki. Harmadrészt az országos kormányzati felelősség vállalásával járó kockázatok és lehetőségek értékelése bizonyult lényeges kérdésnek, hiszen ez az új szerepvállalás a korábban sokszínű etnikai gyűjtőpártokat tényleges politikai párttá, azaz országos „versenypárttá” alakította át. Svégül fontos elemzési szemponttá vált a pártok politikai átlényegülésének kérdése, nevezetesen a kisebbségi pártok etnikai jellegének háttérbe szorulása, a regionális, regionalista elemek, programpontok felerősödése, részben mint az etnikai törekvések új típusú érvényesítése, részben mint az európai fejlődés új kihívására adott válaszlehetőségek megjelenítése. (Molnár – Szokoló, 2001; Hódi, 2002; Bárdi, 2004)

Mindhárom párt esetében a kormányba való belépést a korábbi ellenzéki pártokkal való együttműködés hosszabb periódusa előzte meg, ilyen értelemben tehát a kormánykoalícióknak fontos előzményei voltak. A választási eredmények az ellenzéki összefogás sikerességét mint a közös kormány kialakításának alapfeltételét ugyan visszaigazolták, de a többségi közvélemény kisebbségi kérdésben tanúsított fenntartásainak – a magyar párttal közös kormányzás szempontjából kívánatos – átalakulását automatikusan természetesen nem garantálhatták. Ez különösen élesen mutatkozott meg a szlovák demokratikus pártok úgynevezett Kék koalíciója és az MKP 1997-ben kialakult együttműködése során, amikor is a szlovák pártok igyekeztek a magyar párttal való együttműködést szigorú feltételekhez kötni. Ez a magatartás a kormányprogram kialakításakor azt eredményezte, hogy az MKP kénytelen volt elfogadni azokat az önkormányzati intézkedéseket, amelyek a beneši dekrétumok ügyének, a kisebbségi autonómia és az önálló magyar egyetem kérdésének átmeneti befagyasztását eredményezték.

Romániában a Demokratikus Konvenció és a Demokrata Párt együttesen háromszáza-

lékos többséget szerzett ugyan az 1996. évi parlamenti választásokon, de ez a csekély többség aligha biztosíthatta volna négy évre a nyugodt kormányzáshoz szükséges parlamenti hátországot. Az RMDSZ kormányképességét igen nagy mértékben megnövelte az a külpolitikai konstelláció, amely Románia küszöbön álló NATO-tagsága miatt a győztes pártokat is arra készítette, hogy Romániában minél szélesebb bázison teremtsék meg a kormányváltás feltételeit, s az etnikai feszültségekre vonatkozó kifo-gásokat is leszereljék. (Bakk, 2001; Márton, 2004) A külpolitikai szempontok egyébiránt mind a három országban a legnyomósabb okok közé tartoztak. A 2000. október 5-i szerbiai fordulat után az új szerb hatalom számára is rendkívüli jelentőségűvé vált annak bizonyítása, hogy a milosevici rendszer kisebbségellenes nacionalizmusával radikálisan szakítani akartak. A kisebbségi magyar pártok kormányba lépésének előzményei és okai közt a többségi demokratikus pártokkal való együttműködést tehát a kedvező külpolitikai körülmények – köztük a három állam és Magyarország alapvetően rendezettnek tekinthető kapcsolatai – is megerősítették.

A magyar kisebbségi közösségek stabil, kiszámítható választói magatartása, a Meciar-, Iliescu- és Milosevic-korszak lezárásának általános igénye a saját közösséggel szemben is megkönnyítette az „örök ellenzékiesség” eszményének feladását és a kormányba lépés jelentőségének elfogadtatását. A döntés következményeivel való szembesülés azonban mindhárom párt esetében jóval több vitát és konfliktushelyzetet eredményezett. Ezek egyik közös okát abban lehet megjelölni, hogy a három kisebbségi magyar párt a kormányzati szerepvállalással szinte automatikusan elveszítette kizárólagos etnikai jellegét.

Jóllehet mind az RMDSZ, mind pedig az MKP és a VMSZ a kormányba lépést követően annak a többes funkciónak a

fenntartására törekedett, amelyet az etnikai pártok bevezetőben említett hagyományos szerepeiből szükségképpen ők is magukénak éreztek, vallottak. Kormányzati koalíciós pártként azonban igen rövid időn belül szembesülniük kellett azzal, hogy a pártszerű magatartás felértékelődése nyomán egyre problematikusabbá vált a pártok etnikai és közösségépítő funkcióinak, illetve az országos kormányzati felelősségből adódó folyamatos kompromisszumkötéseknek az összeegyeztethetősége.

A kisebbségi magyar mozgalmak vezetőinek kezdettől fogva szembe kellett nézniük azzal az eshetőséggel, hogy a romániai és vajdasági magyar „szövetségek”, illetve a szlovákiai „koalíció” tényleges politikai párttá való átalakítása, belső szervezeti rendjének megszigorítása, s a kormányzati munkával járó kompromisszumok a belső és külső ellenzék megerősödését, ellenkezését fogják kiváltani. 2005 januárjában nem lehet tudni, hogy az egységes magyar kisebbségi pártpolitikai szerkezetek hosszú távon fenntarthatóak-e, illetve a Vajdaságban vissza lehet-e témi a kisebbségi magyar egypárti modellhez, vagy a fejlődés inkább a párt-szerkezet felaprózódása és a kényszer szülte koalíciók irányába mutat. Kivált akkor, ha a két nagy magyarországi párt továbbra is megpróbálja fenntartani a maga saját kisebbségi magyar pártpolitikai hátterét.

A kormányzati pozíciókba jutott kisebbségi magyar pártok előtt álló feladat tehát az volt, hogy a közösségépítő, etnikai szerepeket meg kellett próbálni összehangolni a demokratikus koalíciós partnerekkel együtt kidolgozott országos célkitűzésekkel. Ez a fajta feladat kijelölés a három párt részéről többé-kevésbé mindenütt megtörtént. A pártok igyekeztek átalakítani stratégiájukat, de programjaikban továbbra is hangsúlyosabbak maradtak a kisebbségi jogvédelem elemei mint a nemzetállam egészére kiterjedő strukturális változtatás kívánalmai.

Mihez kezdett a három kisebbségi magyar párt a programjában korábban alapvető jelentőségű kisebbségi önkormányzatiság célkitűzésével? Miként próbálta feloldani az etnikai pártokra jellemző partikuláris megközelítések és a kormányzó pártok országos érvényű cselekvési programjai közötti feszültségeket? Az RMDSZ és a VMSZ számára elvben adott volt az erdélyi, illetve a vajdasági tartományi bázis, tehát olyan regionális hátország, amelybe kapaszkodva és amelyre hivatkozva az egész ország szempontjából fontos regionalizációs projekt keretében lehetett felmutatni a korábbi etnikai háttérű programelemeket.

A két történeti tartomány között azonban alapvető különbség, hogy a Vajdaság a megújuló Szerbiának közjogilag is fontos részét alkotja, s ebben a demokratikus gondolkodású szerb közvélemény nagyobb része is egyetértett. Erdély viszont a mai Romániában közjogi értelemben nem alkot önálló entitást, és a román többség sem mutat nagyobb hajlandóságot az erdélyi regionalizmus magyarokkal közös felkarolására. Molnár Gusztáv közös magyar-román erdélyi regionalista együttműködést szorgalmazó álláspontját Gabriel Andreescu például a következő érveléssel utasította el: „...úgy tűnik, Erdély devolúciója politikai szempontból belátható időn belül – teljesen illuzórikus elképzelés, következésképpen a devolúciót irányító szabályok megtervezése is teljesen alaptalan. Ha van konszenzualista kérdés, akkor az a romániai magyar közösség és a román lakosság viszonyára vonatkozhat és nem az erdélyi magyaroknak az erdélyi romokhoz való viszonyára.” (Molnár – Szokoly, 2001, 237–238.)

Az MKP ilyen regionális háttérrel csak a magyar többségű települések stabil etnikai szavazóbázisára vonatkoztatva rendelkezett, hiszen a magyarok által is lakott dél-szlovákiai kistérségek önállóságának a tradíciója igen csekély súlyú, közigazgatási relevan-

ciája pedig minimális. A szlovákiai magyar párt a magyar kisebbség szempontjából kedvezőtlen közigazgatási reformok ellenére mégis folyamatosan számíthat a magyar szavazók támogatására, mert a szlovákiai magyarok többsége olyan magyar többségű településeken él, ahol az országos szlovák többséggel való viszonya helyi szinten rendezett, s jórészt ennek köszönhetően a kivétel nélkül szlovák többségű dél-szlovákiai megyékben az MKP jelentős regionális tényezővé nőtte ki magát.

A három párt önkormányzati programjának kormányzati pozíciókban történő módosulásával kapcsolatosan tehát nemcsak a kormányprogram kötöttségeit, a koalíciós erőviszonyokat szükséges figyelembe venni, hanem számolni kell a korábban, más körülmények között kidolgozott programok megvalósíthatóságát meghatározó önkormányzati tradíciók hiányával, az önkormányzati törekvéseket gyanakodva figyelő többségi magatartásformákkal és a nemzetközi támogatottság gyorsan változó feltételeivel is. A kisebbségi magyar autonómiatörekvések a legelső vajdasági, erdélyi és kárpátaljai tervezetektől kezdve hármás önkormányzati modellre tartottak szem előt: a perszonális elven alapuló kulturális autonómia mellett a helyi magyar többséghez kötött lokális önkormányzatok, illetve az ezek társulásával létrehozandó regionális kisebbségi autonómiák szerepelnek a tervezetekben, javaslatokban. (Bárdi, 2004; Gál, 2002; Szarka, 2004)

Aligha véletlen, hogy az erdélyi magyar autonómiatervek története a legszteágazóbb és a legellentmondásosabb. Jóllehet, a Romániai Magyar Demokrata Szövetség megalakulásától kezdve programja középpontjába állította az autonómia követelését, számos külső és belső ok miatt az erdélyi kisebbségi önkormányzatiság ügye a kárpátaljaihoz hasonlóan 2004-ben is meglehetősen kilátástalannak tűnik. Pedig tervezetekben, alternatívákban nem volt hiány. 1991 és 2004 között tíz olyan

erdélyi magyar autonómiatervezet készült el, amely mögött jelentős politikai támogatás volt. (Gál, 2002; Salat, 2004)

Az erdélyi magyar autonómiatervek szerzői különböző elméleti kiindulópontok, politikai indíttatások alapján – a különböző autonómiaformákat az erdélyi magyar kisebbség szempontjából mégis egyformán optimális jogi státusznak tekintve – próbálják rendszerbe foglalni a kisebbségi önkormányzatiság elemeit, miközben folyamatosan beleütököznek a romániai közigazgatás adottságaiba és a többségi politikai elitnek autonómiaellenes magatartásába.

A dokumentumok többsége szorosan kötődik az RMDSZ programjában rögzített önkormányzati elvekhez és a stratégiai célként megfogalmazott autonómiához. Az RMDSZ 2003. évi programja szerint: „A romániai magyarság identitásának megőrzésével kapcsolatos érdekek hatékony védelmét, a jogok garantálását, valamint az esélyek és eszközök biztosítását csak a jogállam keretei között létrehozott autonómiák intézményei révén tartja lehetségesnek. [...] Az RMDSZ az autonómiaformák – beleértve a területi autonómiát is – jogi megfogalmazását és törvényhozás útján való érvényesítését kívánja elérni, szorgalmazva az általános decentralizálást és a szubszidiaritás elvének alkalmazását. E cél megvalósítása érdekében az erdélyi nemzetiség együttélésének pozitív hagyományaiából, valamint az Európában megvalósult, példaértékűnek tekinthető önkormányzati modellekből indul ki.” (RMDSZ program 2003. www.rmdsz.ro)

A tervezetek mindenekelőtt azt igyekeztek tisztázni, hogy az etnikai értelemben tömb-, vegyes és szórványközösségek körülményei között élő romániai magyar népcsoport egészére a területi és a kulturális autonómiának milyen kombinációja lehetne a leginkább megfelelő. Azzal minden tervezet készítője számolt, hogy az erdélyi körülmények közt csakis a vegyes modellek jöhetnek számítás-

ba, s még a székelyföldi területi autonómiára vonatkozó tervezetek is utalnak a többi magyarlakta kistérség és a szórványban élők számára biztosítandó önkormányzati jogokra.

Emellett az autonómiatervezetek jól dokumentálják azt a folyamatos kiütkeresést, amely az autonómia megvalósításához nélkülözhetetlen román alkotmánymódosítás lehetséges módozatait igyekszik megtalálni. E tekintetben ez idáig a helyi és megyei önkormányzatok súlyának kétségtelen növekedése, az ország regionalizációs folyamatából adódó lehetőségek felhasználása tűnik a legtermékenyebb elképzelésnek. Valamennyi tervezetben megtalálhatóak a nyugat-európai autonómiamodellekre, az európai ajánlásokra, valamint az integrációs folyamat kihívásaira történő utalások, hivatkozások is.

A román többségi pártok és az RMDSZ kormányzati és ellenzéki együttműködésének gyakorlata és tapasztalatai megosztották, 2003-2004 folyamán politikailag is két csoportra osztották az erdélyi magyar közéletet annak megítélésében, hogy szabad-e, lehet-e az autonómia programokat akár csak ideiglenesen „felfüggeszteni”, annak érdekében, hogy a különböző pragmatikus együttműködési formákkal a többségi közvélemény, a román politikai osztály merev elutasításán változtatni lehessen. Az autonómiatervek készítői, elemzői tehát folyamatosan szembesülnek a konzociációs modell és az autonómiamodellek között feszülő ellentétekkel. (Bárdi, 2004; Bodó, 2003; Törzsök, 2003)

Emellett az 1989 óta lezajlott helyhatósági választások tapasztalatai azt mutatják, hogy az egyre inkább pártszerű magatartást tanúsító RMDSZ eddig megformált entoregionális profilja nem nyújt elégséges háttérrel a helyi, települési, kistérségi, regionális politikai érdekvédelemhez, s így a helyi politika kisebbségi résztvevői továbbra is a központi hatalom regionális szereplőire, illetve saját,

nem pártszerű körülmények közt kialakított politikai tőkékükre, bázisaikra támaszkodnak elsősorban. Ez az ellentmondás megjelent a Székely Nemzeti Tanács és az Erdélyi Magyar Nemzeti Tanács megalakulásakor, illetve az RMDSZ belső ellenzékének önállósulási és különválási törekvéseiben. Bakk Miklós politológus, az erdélyi autonómiavíták állandó résztvevője és az egyik leginkább átgondolt tervezet készítője szerint az autonómia fogalma az RMDSZ-diskurzusban fetiszizálódott. Ugyanaz a folyamat játszódott le, mint a Vajdaságban, ahol az egyes politikusoknak az önkormányzati programokhoz való viszonyát nem a megvalósíthatósággal kapcsolatos elképzeléseik, hanem az autonómiába vetett hitük alapján minősítették. Az erdélyi elemző szerint ez a zsákutcás, megosztó autonomizmus a tényleges regionalizációs politika felerősödésével válik majd végleg korszerűtlenné. (Bakk, 2001)

Az autonómia fetiszizálódott fogalma a magyar kisebbségpolitikai vitákban elsősorban a területi autonómiához fűződő felfokozott elvárásokkal és a szemben álló székélytáborok egymás becsületét is kétségbe vonó ellentétivel fonódott össze. A kárpátaljai, dél-szlovákiai és erdélyi magyar regionális autonómiatervek 2005 elején meglehetősen távol állnak a megvalósulástól. A körülöttük zajló, változó erősségű belső és külső viták, a velük kapcsolatos elemzések azonban távolról sem voltak hiábavalóak. Egyrészt tisztázni lehetett az autonómiatörekvések bel- és külpolitikai összefüggéseit, az autonómiatervezetek történeti meghatározottságait, a többségi elutasítás okait és a nemzetközi támogatottság megszerzéséhez szükséges lépések sorrendjét. Mint ahogy az is részletes elemzést igényel, miként válhattak az eltérő autonómiafelfogások belső konfliktusokhoz, pártszakadásokhoz vezető ellentétek tárgyává, s milyen szerepet játszott a kormányzati szerepvállalás a három ország kisebbségi magyar pártjai magatartásának megváltozásában.

Az RMDSZ 1993. évi brassói kongresszusán elfogadott önkormányzati programról például rövid időn belül kiderült, hogy a magyar közösségen belüli konszenzust nem lehet rövid távon cselekvési program szintjére emelni, mert a román politikai pártok mindegyike mereven elutasítja az autonómiaformák bevezetését. Kérdés, mennyiben igazolják vissza a szlovák, román és a szerb többségi társadalom jövőbeni reakciói azt a feltételezést, amely szerint talán éppen a kormányzati szerepvállalással és együttműködéssel sikerülhet megteremteni a többségi politikai elit egy részében a kölcsönös bizalom alapjait, amely nélkül a kisebbségi közösségépítő programoknak igen csekély esélye lehet a sikerre. (Bakk, 2001; Bodó, 2003; Kántor, 2004)

Összegzés

A kisebbségi magyar pártok kormánya lépését, a koalíciós kormányokban való tevékenységét a három országban különbözőképpen értékelték a többségi közvéleményben, a kisebbségi magyar közösségekben, és következményei is jelentős mértékben eltértek egymástól. Az MKP az első kormányzati ciklus mindenki által mérsékeltnek tekintett szereplése után a 2002. évi koalíciós szerződésben és kormányprogramban már határozottan jobb startpozíciókat biztosított a maga részére. A szlovákiai MKP-nak sikerült mindkét ciklusban megtartania a maga támogatottságát, és a többségi közvéleményben is nőtt az elfogadottsága. Ezzel együtt egyre több jel utal arra, hogy az etnikai alapú politizálás tartalékai kimerülőben vannak. A törvényhozási célok csak korlátozott mértékben valósultak meg, több területen (oktatás, nyelvhasználat, kárpótlás) sikerült jelentős eredményeket elérni, de a szlovákiai kisebbségek jogállását rendező átfogó törvényi rendezésben semmilyen előrehaladást sem sikerült elérni.

A szlovákiai magyar kisebbségi párt teljesítményét az RMDSZ-hez és a VMSZ-hez

hasonlóan a többségi kormánypártokéval azonos módon, egyre inkább a kormány egész működésének, eredményességének a tükrében mérik a választók. S itt a magyarlakta régiók súlyos gazdasági és szociális gondjai fokozatosan háttérbe szorítják az etnopolitikai (rész)sikereket. Az RMDSZ a 2000. évi választások után a következő négy évben az ellenzéki szerződés formáját és az évenként megkötött együttműködési megállapodásokat választva továbbra is a kormányzati alternatívát tekintette hatékonyabbnak, a 2004. decemberi választásokat követően pedig ismét kormányzati tényezővé vált. (Márton, 2003-2004)

A VMSZ a kormányzati pozíciókat elsősorban a törvényhozó munka terén tudta kamatoztatni: a vajdasági autonóm jogkörök visszaadását eredményező úgynevezett omnibusztörvény, valamint a kisebbségek jogállását szabályozó és a kulturális autonómiát lehetővé tévő kisebbségi törvény mellett a nyelvi jogok, valamint a kisebbségi oktatási és kulturális intézmények létesítése terén ért el jelentősebb eredményeket. (Gál, 2002; Hódi, 2002)

Míg az MKP-n belül nem alakult ki számottevő ellenzéke a kormányzati szerepvállalásnak, az RMDSZ belső ellenzéke 2004-ben, a szatmárnémeti kongresszuson végrehajtott szervezeti és tartalmi változtatásokat elutasítva szakított a kisebbségi pártokra nézve sokáig kötelezőnek tartott egységessémménnel. A Magyar Polgári Szövetség a Székelyföldi és az Erdélyi Magyar Nemzeti Tanácsok létrehozásával és önálló pártként való fellépésével a 2004. novemberi romániai parlamenti választások előtt az autonómia-alternatívát és a kettős állampolgárság eszméjét hangsúlyozva elutasította az RMDSZ kormányzati és kormánytámogató stratégiáját. A VMSZ a 2003-2004. évi gyenge választási eredmények után kiszorult a központi kormányzatból, de a vajdasági tartományi kormányban megőrizte pozícióit.

A többi vajdasági kisebbségi magyar párt súlya minimálissá vált, s tevékenységük a VMSZ ellenzékeként jószerivel annak bírálataiban merül ki. Ez a megosztott pártpolitikai rendszer hosszabb távon aligha tartható fenn. (Hódi, 2002)

A kisebbségi önkormányzatiság a három magyar párt közül az RMDSZ és az MKP esetében az első kormánykoalíciós időszakban egyértelműen háttérbe szorult, illetve átértelődött. A két párt vezetői a pártok regionális politikai súlyának megerősödésével, az EU regionális politikai prioritásaival összhangban az államok egészére kiterjesztett regionalizációt tekintik a kisebbségi önkormányzatiság előkészítő szakaszának. Mindkét esetben megfigyelhető, hogy a következő választási ciklusra készülve a korábbinál nagyobb hangsúlyt kívánnak fektetni a kisebbségi önkormányzatiság intézményesítésére. A VMSZ esetében a vajdasági magyar autonómiaharok tanulságait részben levonva, részben számot vetve a szerbiai belpolitikai akadályokkal a kulturális autonómia irányába sikerült megtenni a kezdő lépéseket. A kisebbségi közösségeken belül a szavazók jelentős része továbbra is támogatja a kormánnyal való együttműködés valamilyen formáját, de a korábbinál jóval hatékonyabb közösségépítő, regionális, gazdasági és szociális politikát tart fontosnak.

Végül szólnunk kell arról is, hogy a kisebbségi magyar pártok kormányzati részvétele kétségkívül hozzájárult a három szomszéd ország nemzetállami jellegének lassú és tétova, de mégiscsak kimutatható átalakulásához. Ez az átalakulás a konszociális vagy konszenzuális modell elemeinek érvényesítésével hozott ugyan előrelépést a magyar és a többi kisebbségi közösségek jogi helyzetében, de nem került sor olyan közjogi áttörésre, amely a kisebbségek jogállásának megváltozásában is tükrözné az etnikai értelemben véve plurális „nemzetállamok” konszenzuális politikai gyakorlatát.

A magyar kisebbségpolitika fentebb tárgyalt három stratégiai irányvétele, trendje – az autonómiára alapozott közösségépítés, a kormányzati szerepvállalásban testet öltött konzociális modell alkalmazása, illetve az európai integrációs folyamat részeként elképzelt nemzeti reintegráció – közötti összefüggéseket és ellentmondásokat az elmúlt másfél évtizedben nem sikerült egységes keretbe, valamilyen nemzetpolitikai, stratégiai programba rendezni.

Ennek számos okát lehet megjelölni: a hét kisebbségi magyar közösség egymástól különböző érdekérvényesítő képessége, a hét szomszéd ország sok tekintetben különböző belpolitikai, munkaerőpiaci, szociális háttere, a kisebbségeknek a bilaterális, regionális kapcsolatrendszerben vállalt szerepe alapvetően a differenciált megközelítések jogosultságára utalhatna a jelenlegi globális megközelítések helyett. Az uniós bővítés nyomán kialakult háromféle szomszédság, a magyarországi kapcsolattartás, ugyanígy a különbségekkel számoló, testreszabott programok fontosságát húzzák alá.

Ezzel együtt a magyarországi kormányzati politikában mindvégig az uniformizáló, egységes törvényi megoldásokat előnyben részesítő megoldási alternatívák kerülnek előtérbe, eleve háttérbe szorítva ezzel az eb-

ben a logikában nem elhelyezhető nyugat-európai és tengerentúli diaszpóramagyarságot vagy – ahogy az a státustörvény esetében történt – az ausztriai, s azon belül a burgenlandi magyar közösséget. A stratégiai program legfőbb akadályát azonban a magyarországi pártpolitika egyre élesebb töresvonalaira épülő pártközi (MSZP-FIDESZ) szembenállás, a folyamatos magyarországi, kisebbségi magyar és magyar-magyar egyeztetés feltételeinek hiánya, a MÁÉRT egyeztető, döntéselőkészítő funkcióinak gyengesége jelenti. Mindez teljes egészében megmutatkozott a magyar állampolgárságnak a határon túli magyarokra való kedvezményes kiterjesztését szorgalmazó népszavazás kezdeményezésében és kivitelezésében. Ráadásul a magyarországi pártközi viszonyok az elmúlt másfél évtizedben jelentős mértékben a kisebbségi magyar pártok magatartásában, kapcsolataiban, választási magatartásában és programalakításában is éreztették hatásukat.

Kulcsszavak: *kisebbségi politika, etnopolitika, identitáspolitikai, nemzetpolitika, kisebbségi magyarok, kisebbségi pártok, romániai magyarok, szlovákiai magyarok, szerbiai magyarok, Erdély, Felvidék, Vajdaság, kormányzati részvétel, kormányprogramok, kisebbségi autonómia*

IRODALOM

- Ankét (2004) – Ankét a kettős állampolgárságról. www.kettosallampolgarsag.mtaki.hu
- Bakk Miklós (2001): *Rejtett modellviták*. Magyar Kisebbség. 1.
- Bakk Miklós – Bodó Barna (szerk.) (2003): *Státusdiskurzus*. Szórvány Alapítvány, Temesvár
- Bárdi Nándor (2004): *Tény és való. A budapesti kormányzatok és a határon túli magyarság kapcsolat-története*. Kalligram, Pozsony
- Bárdi Nándor – Éger György (szerk.) (2000): *Útkeresés és integráció. Válogatás a határon túli magyar érdekvédelmi szervezetek dokumentumaiból 1989–1999*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 21–44.
- Blénesi Éva – Mandel Kinga (szerk.) (2004): *Kisebbségek és kormánypolitika Közép-Európában (2002–2004)*. Gondolat – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbség-

- kutató Intézet, Budapest
- Gál Kinga (ed.) (2002): *Minority Governance in Europe*. OSI, Budapest
- Hódi Sándor (2002): *Magyarok a forrongó Szerbiában*. Logos, Tóthfalu
- Kántor Zoltán – Majtényi Balázs (2004): *Autonómiamodellek Erdélyben – Jövőkép és stratégia*. Magyar Kisebbség. 1.
- Kántor Zoltán (szerk.) (2002): *A státustörvény. Dokumentumok, tanulmányok, publicisztika*. Teleki László Alapítvány, Budapest
- Majtényi Balázs – Vizi Balázs (2003): *A kisebbségi jogok nemzetközi okmányai. Dokumentumgyűjtemény*. Gondolat–MTA Jogtudományi Intézet–MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest
- Márton János (2003–2004): *A romániai magyar társadalom sajátos kérdései az RMDSZ 1996–2002*.

közötti programjaiban és politikájában I-II. Magyar Kisebbség (8–9.) 2003. 4; 2004. 1–2. 529–573.

Mátrai Julianna (1999–2000): A kisebbségi magyar pártok politikai stratégiái Közép- és Kelet-Európában, I-II. Fórum Társadalomtudományi Szemle, 1999. 2, 2000. 1.

Molnár Gusztáv – Szokoly Elek (2001): *Provincia 2000. Válogatás a folyóirat cikkeiből*. Pro Europa, Marosvásárhely

Salat Levente (2004): Autonómiák évadja. Krónika, 2004. január 1.

Szarka László (2004): *Kisebbségi léthelyzetek – közösségi alternatívák. Az etnikai csoportok helye a kelet-közép-európai nemzetállamokban*. Lucidus, Budapest

Törzsök Erika (2003): *Kisebbségek a változó világban*. Kolozsvár, 83–89.

A tanulmányban elemzett szlovákiai, romániai, szerbiai, kárpátaljai magyar pártok programjait lásd a honlapjaikon: www.mdsz.ro, www.mkp.sk, www.vmsz.org.yu, illetve www.karpatok.uzhgorod.ua/index2.html

A KISEBBSÉGI MAGYAR KÖZÖSSÉGEK KULTURÁLIS INTÉZMÉNYRENDSZERE

Fábri István

JELTÁRS Jelenkor Társadalomkutató Műhely
istvanfabri@freemail.hu

1. Az intézmények és szervezetek működésének általános jellemzői

Az MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet vezetésével 2002 őszén létrejött kutatási konzorcium 2003. máj.-nov. közötti időszakban összehasonlító intézményszociológiai felmérés keretében vizsgálta a hét szomszéd országbeli kisebbségi magyar közösség kulturális és közművelődési intézményeinek helyzetét. A kutatás során felmért intézményeket és szervezeteket régiók és intézménytípus szerinti bontásban bemutató táblázat összesen 2824 kulturális és közművelődési szervezetei egység adatait mutatja.¹

Ez volt az első átfogó, valamennyi kisebbségi közösségre és minden szervezeti típusra kiterjedő vizsgálat a határon túli magyar kultúra és közművelődés vonatkozásában. Az egyes országokban az alábbi kutatóműhelyek, szakmai szervezetek kérdezőbiztosai végezték az adatfelvételt: Magyar Értelmisségiek Kárpátaljai Közössége, Ungvár; II.

¹ A kutatást a Nemzeti és Kulturális Örökség Minisztériumának Határon Túli Magyar Főosztálya kezdeményezte, és az Illyés Közalapítvánnyal közösen a kutatás költségeinek legnagyobb részét is a Főosztály biztosította. A továbbiakban „intézményeknek” nevezzük a felmért kulturális intézményeket és szervezeteket. Ahol a megkülönböztetésnek van tartalmi relevanciája, ott minden esetben jelezzük ezt. Ez a tanulmány a kutatási eredményeket összefoglaló *Gyorsjelentés a határon túli magyar kulturális és közművelődési intézmények szociológiai vizsgálatáról* (MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet – továbbiakban ENKI – Adattár) című kézirat alapján készült

Rákóczi Ferenc Magyar Tanárképző Főiskola, Beregszász; Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, Lendva; Thurzó Lajos Közművelődési Központ, Zenta; Erdélyi Magyar Civil Szervezetekért Alapítvány, Kolozsvár; Max Weber Társadalomtudományi Kollégium, Kolozsvár; Regionális és Antropológiai Kutatások Központja, Csíkszereda; Horvátországi Magyarok Demokratikus Szövetsége, HMDK, Eszék; Magyar Egyesületek Szövetsége, MESZ, Zágráb; Burgenlandi Magyarok Népfőiskolája, Kismarton (Mandel, 2004).

A kérdőívek feldolgozása alapján elkészült regionális és összehasonlító elemzések mellett – amelyek önálló kiadványban is megjelennek – az intézet a Márton Áron Szakkollégiummal együttműködve a kutatási adatbázis internetes hozzáférést is biztosította. Ezt az adatállományt a magyarországi közalapítványok adataiból a Határon Túli Magyarok Hivatalában összeállított támogatáspolitikai adatbázis intézményi címadataival egészítettük ki, s így készült el a NKÖM határon túli magyar kulturális és közművelődési adatbázisa.²

Amint az *1. táblázatból* látható, az intézmények száma az adott ország magyar nemzetiségű lakosainak számával arányosan

² A kutatási adatbázis megtekinthető az MTA ENKI honlapján működő Interetnikus Tudásmenedzsment (IKM) Határon túli magyar oktatási és kulturális intézmények és szervezetek adatbázisában: <http://gis.geox.hu/mtaki>, a NKÖM adatbázis pedig a tervek szerint 2005 első negyedévében válik elérhetővé a www.kultura.hu portálon.

Kódszám és intézménytípus	Szerbia-Montenegró	Románia	Szlovákia	Szlovénia	Ukrajna	Összesen
11. Könyvtár	60	180	65	2	17	324
12. Levéltár	5	2	3	1	2	13
13. Múzeum	9	47	13	2	5	76
14. Egyéb gyűjtemény	11	32	14	–	4	61
21. Könyvkiadó	19	29	8	–	20	76
22. Sajtó	62	140	42	1	28	273
23. Elektronikus média	17	28	4	2	2	53
24. Internetes portál	4	5	–	–	2	11
31. Színház (opera)	8	51	40	1	1	101
32. Zeneművészeti csoport	10	183	106	–	3	302
33. Táncművészeti csoport	3	104	54	1	1	163
34. Irodalmi kör	8	21	1	–	5	35
35. Képző-, ipar-, fotó-, népműv. alkotóműhely	18	30	11	1	3	63
36. Filmműv. alkotóműhely	–	3	5	–	–	8
37. Ismeretterjesztő, honorárius szervezet, klub	17	82	107	1	17	224
41. Komplex kulturális szervezet, intézmény	148	733	89	21	50	1 041
Összesen	399	1 670	562	33	160	2 824

1. táblázat • A felmért kulturális intézmények és szervezetek száma az egyes országokban

nő: minél nagyobb egy országban a magyar nemzeti közösség, annál több kulturális intézmény működését regisztrálhattuk.³

Románia több mint másfél ezer felmért magyar intézményével és szervezetével messze kiemelkedik a „mezőnyből”: a Partiumban, Belső-Erdélyben és Székelyföldön található kulturális intézmények az összes felmért intézmény több mint felét teszik ki. Szlovákia több mint félezres számával a második legnagyobb régió ebben a vonatkozásban (is): az összes intézmény közül minden ötödik található a magyarok által lakott Dél-Szlovákiában. A harmadik legnagyobb magyarlakta régió, Szerbia és Montenegró esetében találkozhatunk még több száz

egységből álló kulturális intézményrendszerrel. Ukrajna a maga valamivel több mint másfél száz felmért intézményével a nagy és kis régiók közötti átmenetet jelenti. A kárpátaljai kulturális intézmények már csak részben alkotnak jól tagolt hálózatot. Több intézménytípus esetében mindössze néhány szervezeti egységről beszélhetünk. Ezzel együtt a másfél százézeres kárpátaljai magyar közösség kulturális és közművelődési hálózata egyértelműen megkülönböztethető a tízezres nagyságrendű horvátországi, szlovéniai és burgenlandi magyar kisebbségek koncentrált, alapvetően egy-két integráló kulturális centrum köré szerveződő kisebbségi intézményrendszerétől.⁴

³ A kutatás során számtalan akadállyal kellett megküzdenünk: a kutatásszervezési, módszertani, pénzügyi akadályok mellett a legtöbb gondot a nem létező címterek, illetve a létező címadatok hiányosságai, pontatlanságai jelentették.

⁴ A kulturális és közművelődési intézmények számát tekintve a legnagyobb határon túli magyar kulturális központ egyértelműen Kolozsvár, ahol 205 szervezeti egység került be a lekérdezett intézmények körébe, míg Nagyváradról 110, Csíkszeredából 71, Marosvá-

Ez utóbbi jól látszik Szlovéniánál, ahol a muravidéki magyarság közművelődési, hagyományörző csoportjai szervezetileg nem specializálódtak, illetve önállósultak eléggé, hanem nagyrészt néhány centrumszerepet betöltő kulturális intézményen belül működnek. A muravidéki szervezeti sajátosságok azonban összefügghetnek az ottani községi közigazgatási beosztással, illetve a hagyományos magyar nemzetiségi önkormányzati rendszer létezésével is. Lényeges különbségeket találunk az egyes régiók közt az intézmény- és szervezettípusok szerint is, ami a legtöbb esetben nem meglepő, és a kutatás várt eredményeit általában alátámasztó adatsort eredményezett. Ha fentebb azt mondtuk, hogy a kiségi régiók kulturális intézményrendszerére jellemző a nagyobb, többirányú kulturális tevékenységet folytató intézményekben történő koncentrálódás, akkor ezt inkább úgy kell pontosítanunk, hogy az ő esetükben ez *különösen igaz*.

A táblázatra tekintve ugyanis láthatjuk, hogy a nagyobb régiók esetében is az ún. *komplex* intézmények, szervezetek vannak többségben. Jóllehet a több százezres (Romániában másfél milliós) magyar közösségnek otthon adó térségekben egyértelműen tapasztalható az intézményrendszer bizonyos mértékű specializálódása, ám még itt is a sokfunkciós kulturális intézmények/szervezetek vannak többségben. Felvidék kivételével mindenütt ez a kategória szerepel a legnagyobb arányban: Vajdaságban 37,1%, Erdélyben 43,9%, Muravidéken 63,6

sárhelyről pedig 43 intézményt kérdeztünk le. Szlovákiában Komáromban 43, Dunaszerdahelyen 38 intézménynél, a Vajdaságban Újvidéken 60, Szabadkán pedig 51 magyar kulturális, illetve közművelődési szervezetnél, intézménynél jártak a kérdezőbiztosok.

⁵ Valószínűleg a felvidéki adatok is másként alakultak volna, ha a kutatásba valamennyi Csemadok-alapszervezetet bevonhattuk volna. A szlovákiai magyarság legnagyobb közművelődési szervezetének szinte minden magyarlakta településen működnek szerve-

%, Kárpátalján 31,3 %. Az adatok alapján tehát elmondható, hogy nemcsak a kisebb régiók, hanem általában a kisebbségi magyar kulturális intézmény- és szervezethálózat fontos jellemzője a kulturális centrum intézményekben és szervezetekben való tevékenység.⁵

A kutatási eredmények ugyanakkor rávilágítanak a nemzeti identitás megőrzésben hagyományosan fontos szerepet játszó, a kisebbségi kultúra közvetítésre leginkább alkalmas intézmény- és szervezettípusok jelentőségére, amelyek mindezen túl számukat tekintve is meghatározónak bizonyulnak: *könyvtárak* (324⁶), *zenei és táncscsoportok, szervezetek* (302, illetve 164), *nyomtatott sajtótermékek* (273), *ismeretterjesztő és honismereti klubok* (224). Ezenkívül érdemes még felhívni a figyelmet a folyamatos működéshez igen nagy emberi- és anyagi erőforrást igénylő, viszonylag nagyszámú *színjátszó csoportra* (101), amelyek jelentős része ugyan amatőr, illetve alkalmi társulat, de mindenféleképpen fontos szerepet töltenek be – már csak jelentős arányuk okán is – a kulturális értékközvetítésben.

Sorrendben a harmadik legnagyobb számú csoportot a közgyűjtemények, a *múzeumok* (76) és az *egyéb gyűjtemények* (61) alkották, ám jelentőségüket kizáróan nem mérhető a számbeli adatokkal. Ebben a kategóriában okozott egyébiránt a legtöbb gondot az, hogy a felmérés alapvetően a magyar önkormányzati, civil szervezeti, egyházi irányítás alatt álló szervezetekre koncentrált, míg a közgyűjtemények nagyobbik része

zetei, amelyek nagy többségükben szintén komplex közművelődési tevékenységet folytatnak.

⁶ A magyar nyelvű könyvtárak valójában ennél is lényegesen magasabb számban vannak jelen a térségben, ám a hiányzó címlisták és egyéb adatfelvételi problémák miatt egy részük egyelőre nem került be a felmérésbe, de a készülő NKÖM adattárba az időközben elvégzett pótlólagos adatfelvétel eredményeként a címadatok szintjén az erdélyi és felvidéki könyvtárak többségét is regisztráltuk (Mandel, 2004).

alapvetően állami, megyei irányítású, nyelviileg, gyűjteményileg a történeti rétegekben dominánsan magyar jellegűek, az elmúlt évtizedekben azonban jórészt többségi nyelvű és vonatkozású anyagok alkotják a gyűjtemények nagyobbik részét. Ez különösen igaz az állami kezelésben lévő szlovákiai, romániai, kárpátaljai levéltárakra. Működésük ezzel együtt a magyar kultúra számára is rendkívül fontos, hiszen közgyűjteményekként (nagy számú könyvtárral és – az értelemszerűen kisebb számban jelen lévő – levéltárakkal együtt) a kulturális és közművelődési intézményrendszer „alappilléreinek” tekinthetők.

A kisebbségi magyar kultúra közvetítésében hasonlóan fontos szerep jut a már fentebb említett nyomtatott sajtó mellett a *könyvkiadóknak* (76) és az *elektronikus média* (53) képviselőinek. (Meg kell említenünk azonban, hogy sajnos csak kevés internetes portált sikerült felmérni, jóllehet az internetes világháló többek között éppen a nagyfokú izoláltságban, illetve a komoly infrastrukturális-finanszírozási problémákkal küszködő kisebbségi kultúra vonatkozásában rejt magában különösen nagy lehetőségeket.)

A negyedik csoportba a viszonylag kevés reprezentánssal rendelkező intézménytípusok tartoznak, mint a fentebb már említett *levéltár* (13) és a különböző *művészeti alkotóműhelyek* (összesen 71). Utóbbiak kis száma talán elsőre meglepőnek tűnhet, ám ennek oka valószínűleg módszertani problémákkal is összefügghet: jelentős részük nem hivatalosan bejegyzett-nyilvánított csoportként működik, illetve nehezen „megragadható” kört, alkotócsoportot jelent, így az adatgyűjtés kiindulópontjául szolgáló különböző címlistákban sokuk valószínűleg eleve nem szerepelt. Némiképp hasonló a helyzet az *irodalmi körökkel* is (35).

Végül fel kell hívni a figyelmet arra, hogy a fenti intézménytípus-besorolás a kérdőívben szereplő „főtevékenység” megjelölése

alapján készült. Emellett ugyanakkor rákérdeztünk arra is, hogy az adott intézmények végeznek-e egyéb kulturális tevékenységet. Ezzel is az volt a célunk, hogy megpróbáljuk minél teljesebben leírni az érintett kulturális intézmények működési profilját, az egész szféra sokszínűségét. A vizsgálati eredmények igazolták, hogy sokszor nem lehet egyetlenegy tevékenységgel jellemezni az intézményesült kulturális és közművelődési működést, hiszen a válaszadók egynegyede jelölt meg egyéb irányú aktivitást is (ezeknek több mint a fele ráadásul nem csak egy, hanem kettő vagy három működési kört, formát is említett). Első megközelítésben azt mondhatjuk, hogy a négy általános tevékenységi kör (közgyűjteményi, média-kiadói, művészeti és komplex kulturális tevékenység) közül lényegében mindegyik jelentős arányban szerepel. Ezekben belül is sokan említették a könyvtári tevékenységet (főleg a „komplex” intézmények), sajtó- és könyvkiadványok megjelenítését, különböző amatőr művészeti (színházas, tánc-együttesi, énekkari) tevékenységet, irodalmi kör működtetését, honismereti-ismeretterjesztő munkát, illetve teljesen vegyes, általános kulturális tevékenységet.

A vizsgálat alapvető kiindulási pontja az volt, hogy csak azok az intézmények kerüljenek felmérésre, amelyek – kulturális vonatkozású – tevékenységük során valamilyen módon a magyar kultúra és hagyomány ápolására illetve új magyar kulturális-művészeti értékek létrehozására irányulnak. Hogy tevékenységük illetve annak célja pontosan milyen arányban tekinthető „magyarnak”, természetesen nehezen mérhető. Ebben a vonatkozásban nem is kívántunk felállítani valamifajta objektív mércét, hanem a válaszadókat kértük meg arra, hogy saját maguk minősítsék tevékenységüket ebben a tekintetben. Az összes lekérdezett intézmény 84,9 %-a minősítette magát magyar vagy nagyjából magyar szervezetnek, és csak

15,1 % jelölte meg a többségi-kisebbségi együttélésre, együttműködésre utaló „vegyes” önmeghatározást. Az intézmények döntő többsége tehát alapvetően a magyar kultúra ápolásában, étékeinek megőrzésében határozta meg különböző irányú kulturális tevékenységének lényegét. Ha a válaszokat régiók szerint is megvizsgáljuk, akkor érdekes összefüggésre bukkanunk. A teljes vizsgálati mintán mért 85 %-os arány ugyanis minden régióban alacsonyabb (80 % vagy az alatti), egyedül Erdélyben magasabb, vagyis a legnagyobb régiónak köszönhető a magas átlagarány.

A többi régióban szintén igen nagy többségben vannak a magukat döntően magyaroknak meghatározó intézmények, de legalább egyötödük (Muravidéken majdnem felük!) már „vegyes”-ként határozta meg magát. Ezeknek az eredményeknek az értelmezésére nehéz lenne általános magyarázatot találni, így csak a részletes regionális elem-

zések adhatnak a kérdésre választ. Mindenesetre érdemes felhívni a figyelmet arra az összefüggésre, hogy a legnépesebb magyarlakta térségekben – Belső-Erdély, Partium, Székelyföld és Felvidék – a legnagyobb a magukat nagyrészt magyar intézményként definiálók aránya, a legkevesebb magyar nemzetiségű lakost számláló régióban – Muravidék – pedig a legkisebb.)

A főbb intézménycsoportok szerinti megoszlások alapján további lényeges összefüggésre mutathatunk rá: a kulturális értékek ápolásában, megőrzésében fontos szerepet játszó közgyűjteményeknek (könyvtárak, levéltárak, egyéb gyűjtemények, múzeumok) durván a fele (41,9 %) az adott régióban általánosabb közművelődési funkciót tölt be, mint pusztán a magyar kultúra értékeinek gondozása, megismertetése. Ez nem is meglepő, hiszen míg a különböző művészeti csoportok (például táncegyüttesek, énekkarok, színjátszó csoportok) hangsúlyo-

magyar jelleg	Szerbia és Montenegró	Románia	Szlovákia	Szlovénia	Ukrajna	Összesen
nagyrészt magyar	74,1%	89,7%	80,5%	56,2%	79,6%	84,9%
vegyes	25,9%	10,3%	19,5%	43,8%	20,4%	15,1%
összesen	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

N= 2592

2. táblázat • A szervezet/intézmény mennyire tekinthető magyarnak? (régió szerinti megoszlás)

magyar jelleg	közgyűjtemények	kiadók, média	művészeti szervezetek, intézmények	komplex kulturális intézmények, szervezetek	összesen
nagyrészt magyar	58,1%	83,9	92,9%	90,4%	84,9%
vegyes	41,9%	16,1%	7,1%	9,6%	15,1%
összesen	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

N= 2594

3. táblázat • A szervezet/intézmény mennyire tekinthető magyarnak? (régió szerinti megoszlás)

sabban kötődnek a nemzeti kisebbség hagyományainak ápolásához, jelenkori kulturális értékeinek közvetítéséhez, addig a könyvtárak és múzeumok jelentős része nem kizárólag a magyar nyelvű kiadványok, a magyar kultúrával kapcsolatos gyűjtemények gondozását végzi. Nyilvánvalóan tűnik, hogy a kisebbségi magyarság kultúrájának és közművelődésének teljes intézményrendszerét csak az adott települések nem magyar intézményeinek bevonásával tudnánk felmérni, ám erről különböző okok (a vizsgálandó problémakörök jelentős részének irrelevanciája, a várható válaszmegtagadások magas aránya, pénzügyi fedezet hiánya stb.) miatt le kellett mondanunk.

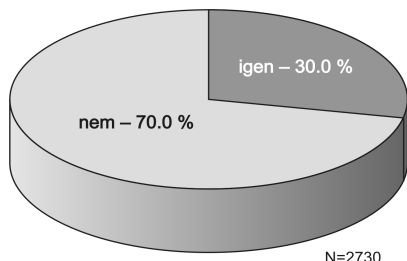
Külön-külön mértük fel azokat intézményeket, amelyek ugyan egy másik intézményen belül, ám attól mégis jól elkülöníthetően fejtik ki tevékenységüket (önálló vezetővel, tagsággal rendelkeznek vagy szakmai tevékenység szempontjából külön egységet alkotnak, illetve általában szervezetileg is elkülönülnek „anyaintézményüktől”). Célunk nem az volt, hogy a bonyolult intézményközi viszonyrendszereket részletesen feltérképezzük, hanem hogy megragadjuk a határon túli magyar kulturális intézményrendszer alrendszerében önálló szereplőként működő szervezeti egységeket.

A kutatási eredmények alátámasztották az ezzel kapcsolatos előfeltevéseinket, vagyis

is hogy fontos szereplők maradtak volna ki a felmérésből (vagy kerültek volna be csak érintőlegesen, néhány adat szintjén), ha nem reflektálunk erre az intézményi összetettségre. Például a szerbiai kiadóházakhoz, így az újvidéki Fórum Kiadó Vállalathoz is egyszerre több újság, folyóirat, könyvkiadó, sőt közművelődési szervezet is tartozik. Szlovákiában, Erdélyben szintén igen sok felmért kulturális csoport, intézmény működik más intézmény keretein belül (a kérdezettek közel egyharmada nyilatkozott így). A színjátszó csoportok illetve a zene- és táncművészeti csoportok esetében tapasztalt magasabb arány (40-45 %) nem meglepetés, hiszen ezek a kulturális szervezetek jelentős részben valóban egy művelődési ház vagy esetleg egy nagyobb egyesület-polgári társulás részeként működnek.

Ha részletesebben megvizsgáljuk az eredményeket, akkor az intézménytípusok közötti különbségeken túl azonban a kérdés értelmezésének problematikussága is szembeötlik. (A nyomtatott sajtókiadványok itt tapasztalt magas aránya például abból is származhat, hogy a válaszadó intézmények képviselői az adott lapot kiadó intézmény, cég „alá” tartozónak tüntették fel a lapot, ami ennél a kategóriánál bizonyos mértékig helyes értelmezés, másrészről viszont elfedi a kérdés eredeti irányultságát.) Mindenesetre, ha a kérdés módszertani problematikusságát nem is hagyjuk figyelmen kívül, akkor is elmondhatjuk, hogy a magyar kisebbségi kulturális intézményrendszer egy jelentős része nem teljesen önálló, hanem más intézmények keretein belül működő, így csak részleges autonómiával rendelkező egységekből áll.

A kutatás keretei mindössze arra adtak lehetőséget, hogy az adatgyűjtés időszakának állapotát rögzítsük, mintegy „pillanatfelvételt” készítve a szomszédos országok magyar kulturális intézményeinek főbb jellemzőiről. Az intézményrendszer történeti jellegű elem-

1. ábra • Az intézmény/szervezet része, önálló egysége-e más intézménynek/szervezetnek?

zése kapcsán csak az intézményalapítási időszakok felrajzolására szorítkozhattunk. Ennek érdekében megvizsgáltuk, hogy a felmért intézmények mikor alakultak, illetve mikor jegyezték be, vették nyilvántartásba őket hivatalosan is. Feltételeztük, hogy a két évszám sok esetben nem fog egybeesni, különösen a civil szféra különböző szervezeteinél. Előfordulhat ugyanis, hogy egy kulturális vagy művészeti csoport már évek óta működött, amikor eljutott oda, hogy akár praktikus okokból (például a pályázatokon való hivatalos részvételi lehetőség céljából), akár csak egyszerűen elérve a szervezeti fejlődés egy adott szintjét, formálisan is létrehozta a ténylegesen már működő egyesületet, polgári társulást.

Fel kell hívni a figyelmet ugyanakkor arra is, hogy nem elhanyagolható azoknak a szervezeteknek a száma sem, amelyek egyáltalán nem érzik szükségét a hivatalos megalakulásnak, de ettől még tevékenységük a határon túli magyar kulturális intézményrendszer fontos részét képezi. (Ez közel sem csak a szomszédos országok, hanem általában a polgári demokráciák, benne Magyarország, civil szférájának sajátossága.) Vizsgálatunk részben ez utóbbiakra is kiterjedt, bár az ő esetükben éppen a hivatalos működés, bejegyzés hiánya miatt kevésbé reménykedhettünk az akárcsak megközelítőleg is teljes feltérképezésben.⁷ Mivel elsősorban a tényleges működés elemzésére helyeztük a hangsúlyt, ezért a hivatalos bejegyzés időpontja helyett az alapítás évére vonatkozó

eredményekre térünk ki röviden.

Ha a felmért magyar intézmények létrejötteinek, megalakításának általános dinamikáját nézzük a szomszédos országokban, akkor láthatjuk, hogy az utóbbi közel másfél évtizedben lényegében viszonylag folyamatos, hasonló intenzitású növekedéssel állunk szemben. 1991 óta szinte egyenlő arányú a fejlődés az egyes periódusokban (figyelembe véve természetesen, hogy a 2001-2003 közötti szakasz valójában egy két és fél éves intervallumot jelöl). Az 1990-es év összességében mindenféleképp egy kiemelkedő év, bár az eltérő országokban különböző időpontban kell megjelölnünk a politikai-társadalmi rendszerváltás korszakhatárát. Sőt, az igazán pontos és releváns elemzés a későbbiekben megköveteli az alapítást-alakulást lényegileg meghatározó, egyesülési törvények és intézetalapítási szabályozások változásának alapos tanulmányozását.

Az 1945-1989 között alakult intézmények egy régre visszanyúló, folyamatos alaptévékenységet végző intézményrendszer fontos elemeinek tekinthetők; az 1945 előttiak pedig egy szinte történelmi mértékű beágyazottságot feltételeznek, jöllehet éppen ez a kategória vethet fel problémákat a kérdés értelmezését illetően (több esetben bizonytalan jogutódlásról lehet szó, illetve más esetekben éppen egy nem végiggondolt – és ezért nem felvállalt – „előtörténet” zárójelbe helyezéséről, és csak az utóbbi időszak újraszabályozott keretei között történő értelmezésről). Az 1990-2003 között

⁷ A hivatalosan nem bejegyzett szervezetek jelentős részét tesszik ki az egyházi kereteken belül működő körök, amelyek sokszor ugyan jól elkülöníthető csoportját jelentik egy adott – önálló jogi személyiséggel rendelkező, „hivatalosan” is működő – egyházi gyülekezetnek, de még sincsenek önálló csoportként, jogi személyiségként bejegyezve, nyilvántartva. Terveink szerint ezekre az egyházi szervezetekre a kutatási program egy későbbi fázisában térünk majd ki, így most csak a hivatalosan is bejegyzett egyházi-vallási egyesületek kerültek be a felmérésbe. A székelyföldi

regionális tanulmány készítői arra is rámutatnak, hogy az intézményszociológiai megközelítésből kimaradnak a kisebbségi magyar kultúra és közművelődés szempontjából különösen fontos ünnepek, hagyományos szakmai, regionális találkozók, fesztiválok, alkalmi rendezvények, amelyek sok esetben a formálisan önálló intézménnyel nem rendelkező lokális magyar kultúrát is életben tartják a fesztiválra, rendezvényre való felkészülések, próbák, gyakorlatok révén. *Forrásbevonási gyakorlat a székelyföldi kulturális intézmények esetében. Kézirat, MTA ENKI Adattár.*

Év	Szerbia- Montenegró	Románia	Szlovákia	Ukrajna	Összesen	
1945 előtt	8,6%	7,2%	2,1%	2,4%	6,3%	591
1989	36,1%	19,9%	39,3%	25,6%	26,8%	1990
2,2%	9,8%	2,9%	1,6%	6,6%	1991–1995	17,5%
24,1%	19,0%	37,6%	22,8%	1996–2000	23,2%	25,6%
25,5%	29,6%	25,2%	2001–2003	12,4%	13,4%	11,3%
3,2%	12,3%	Összesen	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
100,0%						
N= 2614						

4. táblázat • A szervezet/intézmény alapításának éve az egyes szomszédos országok-

Év	közgyűjte- mények	kiadók, média	művészeti csoportok	komplex szervezetek, intézmények	összesen
1945 előtt	10,6 %	5,6 %	5,0 %	5,4 %	6,3 %
1945–1989	58,8 %	13,5 %	25,1 %	20,1 %	26,8 %
1990	3,2 %	8,5 %	5,7 %	8,9 %	6,6 %
1991–1995	13,6 %	29,2 %	20,7 %	25,6 %	22,8 %
1996–2000	9,1 %	28,1 %	30,3 %	26,5 %	25,2 %
2001–2003	4,7 %	15,1 %	13,2 %	13,5 %	12,3 %
Összesen	100,0 %	100,0 %	100,0 %	100,0 %	100,0 %

N= 2511

5. táblázat • A szervezet/intézmény alapításának éve
(főbb intézménytípus szerinti megoszlás)

létrehozott kulturális intézmények az összes felmért intézmény kétharmadát (66,9 %) teszik ki, ami egyrészt jól mutatja azt a hiányt, amely 1990 előtt jellemezte a kisebbségi magyar kultúrát, másrészt azt az impozáns növekedést, amely az elmúlt közel másfél évtizedben átlagosan 4,8 %-kal gyarapította az intézmények számát.

A táblázatból látszik, hogy a határon túli magyar kulturális intézményrendszerben eltérő szerepet betöltő intézmények „előélete” között milyen lényeges különbségek vannak. A döntően állami-költségvetési intézményekként működő közgyűjtemények (könyvtárak, levéltárak, múzeumok, egyéb gyűjtemények) több mint kétharmada (69,4 %) 1990 előtt jött létre. Ezzel szemben a volt szocialista országokban a kilencvenes évek-

ben ugrásszerű fejlődésnek induló médiaipar és könyvkiadói szféra, illetve a sok civil szervezetet is maga közt tudó különböző kulturális és művészeti csoportok, komplex kulturális tevékenységet folytató szervezetek durván háromnegyed része a kilencvenes évek után alakult meg.

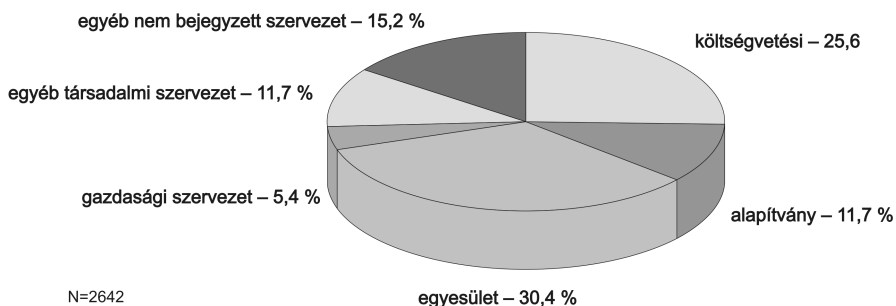
A vizsgálati eredmények arról tanúskodnak, hogy a magyar kisebbségi kulturális intézményrendszer évről évre egyre több lábon álló hálózatot jelent, amelyben az egyes intézményi szereplők különböző keretek között és eltérő tulajdonosi-működtetési struktúrában tevékenykednek. Az utóbbi másfél évtized egyik legfontosabb jelensége, hogy folyamatosan nő a civil kezdeményezések, az állami szférától független finanszírozású és irányítású intézmények és

főleg szervezetek szerepe. Emellett továbbra is kulcsfontosságú szerepük van a döntően költségvetési – állami vagy önkormányzati – pénzekből gazdálkodó kulturális intézményeknek (például könyvtárak, múzeumok, művelődési házak).

Az alábbi grafikonból látható, hogy a különböző működési formák mind érdemleges arányban képviseltetik magukat a felmért intézmények körében, hiszen kulturális szféráról lévén szó, még a legkisebbnek számító csoport, a gazdasági szervezetek 5,4 %-os aránya sem elhanyagolható. A költségvetési intézmények fontosságáról fentebb már több helyütt szóltunk: 25 %-os arányuk „számosságukban” is meghatározó helyet biztosít nekik (különösen a helyi-területi önkormányzatok által működtetett intézmények száma jelentős, a közvetlen állami költségvetésből finanszírozott intézmények már kisebb arányban fordulnak elő). A legnagyobb csoportot nem meglepő módon a különböző társadalmi szervezetek teszik ki (57,3 %). Közülük azonban nem mindegyik működik hivatalosan is, hiszen az összes felmért csoport 15,2 %-a „egyéb, nem bejegyzett szervezetként” tevékenykedik. A kérdőívben előre megadott válassz kategóriákba nem besorolható, ám hivatalosan bejegyzett szervezetek aránya is jelentős (11,7 %). Ez utóbbiak között két nagy csoportot különböztetünk meg: egyrészt az egyházi csoportokat

(a vizsgálatba bekerült intézmények több mint egytizedét egyházak – is – működtetik), másrészt a sajátos intézményrendszert jelentő felvidéki CSEMADOK szervezeteket. Előbbiek többsége nem bejegyzett szervezetként működik, tehát az „egyéb, nem bejegyzett társadalmi szervezet” csoport számát növeli, mint ahogy a „nonprofitként” vagy „civilként” meghatározott szervezetek nagy része is. (A nem egyértelmű értelmezések miatt módszertani szempontból korrektebb megoldásnak tűnik, ha az „egyéb, nem bejegyzett társadalmi szervezet” és az „egyéb társadalmi szervezet” kategóriába kerülő csoportokat olykor nem különböztetjük meg, hanem együtt kezeljük az elemzés során.) Végül meg kell említeni a kulturális szférában is egyre nagyobb hangsúlyt kapó alapítványokat: a felmért intézmények, szervezetek több mint egytizede (11,7 %) működési formáját tekintve ebbe a csoportba tartozik.

Igen lényeges különbségek adódnak, ha intézménytípus szerinti bontásban vizsgáljuk meg a működési formák előfordulásait. Értelemszerűen a közgyűjtemények körében találkozunk kimagaslóan legnagyobb arányban (67,0 %) a költségvetési intézményekkel. Elsőre meglepőnek tűnhet a társadalmi szervezetek magas aránya (26,2 %), amely azonban a többi főbb intézménytípushoz mérten még mindig a legkisebbnek számít. Itt nem valamiféle speciális könyvtárakról,

2. ábra • Az intézmények/szervezetek működési formája.

egyéb közgyűjteményekről van szó, hanem elsősorban arról, hogy sok társadalmi szervezet, egyesület saját könyvgyűjteménnyel rendelkezik, amelyet mások is kölcsönözhetnek, megtekinthetnek, és így ezek a civil szervezetek olykor kifejezetten könyvtári-közgyűjteményi tevékenységet folytatnak. Ezzel szemben a művészeti intézmények, szervezetek esetében éppen az egyesületi és egyéb szervezeti forma a legtipikusabb (76,7%), mint ahogy a komplex kulturális tevékenységet folytató intézmények között is. Utóbbiaknál azonban mindenképp meg kell említeni az alapítványok magas arányát: közel egyötödük (17,6%) ebben a formában működik. Végül a kiadók és a különböző nyomtatott és elektronikus média intézményeire hívnánk fel a figyelmet, hiszen kiugróan itt a legmagasabb a gazdasági szervezetek aránya (33,6%). Ebből látszik, hogy a könyvkiadás és a média a kisebbségi kulturális intézményrendszer leginkább piacosodott, profitorientált területe.

2. Az intézmények anyagi és humán erőforrásai

Kutatásunk során nem volt cél, hogy teljes összetettségében vizsgáljuk az intézmények

gazdálkodását. A főbb bevételi forrásoknak és kiadási tételeknek, illetve azok nagyságrendjének megismerése azonban elengedhetetlennek tűnt annak érdekében, hogy az intézményrendszer működésének anyagi kereteiről képet alkothassunk. Jóllehet az érintett szférában a profitorientáltság értelemszerűen lényegesen kisebb mértékben van jelen, mint a gazdasági szférában, ám a pénzügyi lehetőségek itt is alapjaiban határozzák meg az intézmények tevékenységét és a tevékenység hatékonyságát. Mivel a kisebbségi kulturális intézményrendszer anyagi erőforrásai a szféra általános sajátosságaiából fakadóan összességében igen szűkösek, ezért különösen fontosnak tűnt, hogy az intézmények emberi erőforrásairól is képet kapjunk.

Előzetesen fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy a gazdasági jellegű kérdések esetében minden régióban nagy volt a válaszhiányok aránya. Ezek egyik része a választagadásból adódott. Sokszor tapasztaltuk, hogy a gazdálkodási adatokat bizalmasan kezelték a megkeresett intézmények, és ezekben az esetekben nem nagyon szívesen nyilatkoztak a bevételi és a kiadási tételekről, de előfordult az is, hogy a válaszadó

év	költségvetési	alapítványi	társadalmi szervezet, egyesület	gazdasági szervezet	összesen
közgyűjtemények	67,0%	5,9%	26,2%	0,9%	100,0%
kiadók, média	20,8%	8,2%	37,4%	33,6%	100,0%
művészeti szervezetek, intézmények	13,4%	9,1%	76,7%	0,8%	100,0%
komplex kulturális intézmények, szervezetek	19,4%	17,6%	62,1%	0,8%	100,0%
összesen	25,6%	11,7%	57,4%	5,4%	100,0%

N= 2642

6. táblázat • A szervezet/intézmény működési formája (főbb intézménytípus szerinti megoszlás)

személy nem érezte magát kompetensnek ezekben a kérdésekben. Néhány alkalommal a felkeresett intézmény egy másik, nagyobb intézmény alá tartozott, s a bevételi és a kiadási összegek valójában ennek az „anyaszervezetnek” a könyvelésében jelentek meg. „A válaszhányok további oka, hogy néhány felmért intézmény valóban nem folytat semmilyen gazdálkodást, nem történik pénzmozgás – ilyenek lehetnek például a különböző hagyományörző csoportok.”

A bevételeket két részre tagoltuk: saját forrásból és támogatásból származó bevételekre. A *saját forrás* esetében azt vizsgáltuk, hogy milyen tevékenységgel tesznek szert bevételre az intézmények, s az egyes bevételszerző formák milyen gyakorisággal fordulnak elő a válaszadó intézmények, szervezetek körében. Ezt régiónkénti bontásban vizsgáltuk, feltételezve, hogy adódhatnak különbségek. Azt is feltételeztük továbbá, hogy a *támogatásból származó bevételek* a szférában meghatározó jelentőségűek, továbbá a magyarországi támogatáspolitikai szempontjából is különösen fontos lehet ezek elemzése. Ezen szempontokra tekintettel ezt a kérdéskört részletesen is elemeztük.

A költségvetési tételeket minden régió esetében az adott ország hivatalos pénznemében adták meg a válaszadók, s mi is így ismertetjük azokat.

2.1. A bevételek és kiadások alakulása a három legnagyobb magyarlakta régióban

Az intézmények alkalmazottikörének elemzése szerint viszonylag kevés kulturális intézmény engedheti meg magának, hogy számottevő létszámban foglalkoztasson szakembereket és egyéb munkatársakat. Ennek ismeretében nem meglepő, hogy az intézményi költségvetéseknek viszonylag kis százalékát teszik ki a személyi jellegű kiadások, jöllehet a különböző megbízási összegek, tiszteletdíjak szintén ebbe a „rubrikába” kerülnek. Általában 20-30 % között mozog ez az arány,

a többi tétel döntően a dologi kiadásokat jelenti.

Jöllehet a kiadási tételek gyakoriságának, részesedési arányának bemutatása rendkívül tanulságos eredményekkel szolgálna, terjedelmi okokból az alábbiakban elsősorban a bevételi oldal részletes elemzésére térünk ki.

Románia

Erdélyben, Belső-Erdélyben és a Partiumban a felmért és választ is adó intézmények együtöde 5 millió lejnél kevesebbet bevételzett 2002-ben. Ez főként a művészeti csoportokra és a közgyűjteményekre volt jellemző. A romániai magyar intézmények közel egynegyede (24,0 %) 5 és 20 millió lej közötti bevételt tudhat magának, és itt szintén a művészeti intézmények és csoportok szerepelnek a legnagyobb arányban (29,9 %). Az összes válaszadó intézmény kevéssel több mint egynegyedének (28,6 %) 20 és 100 millió lej között volt a bevétele, így ez bizonyult a legtipikusabb kategóriának – érdekesség, hogy itt mind a négy intézménytípus esetében hasonló arányokkal találkozunk. 100 millió lejnél magasabb, de 1 milliárd lejnél kevesebb pénz folyt be az intézmények ötödének kasszájába (20,6 %). Főleg a kiadók, az írott és elektronikus média képviselői, illetve a komplex kulturális tevékenységet folytató intézmények és szervezetek tartoznak ebbe a körbe. 1 milliárd feletti összeggel gazdálkodhatott az intézmények kevesebb mint tizede (8,4 %). Itt is a kiadók és a média képviselői szerepelnek nagyobb arányban (19,7 %), de a közgyűjtemények nem jelentéktelen aránya (10,7%) is ekkora bevételt tudhat magának.

A saját forrásból származó bevétel leggyakoribb formája a *tagdíj* és a valamely *kulturális tevékenységgel* szerzett jövedelem (ez alatt leginkább a jegybevételt kell értenünk). Tagdíj a felmért szervezetek 23,9 %-ánál fordult elő, ám ez természetesen csak a tagsággal rendelkező szervezeti formák esetében

merül fel. Említésre méltó még az *ingatlan bérbeadásából* és a *vállalkozási tevékenységből* származó jövedelem (6,9 illetve 6,1%).

Az intézmények éves bevételében közel sem elhanyagolható a magyarországi támogatások aránya, hiszen átlagosan több mint egynegyedét (26,1 %) teszik ki a költségvetésnek az anyaországból származó, különböző formában kapott összegek. Ennek a legnagyobb szerepe a komplex kulturális intézmények esetében van, de hasonlóan fontosak a magyarországi támogatások a kiadók és a média különböző szereplői esetében (30 %). A közgyűjtemények és művészeti csoportok, intézmények bevételében körülbelül 20 százalékot tesz ki a Magyarországról kapott támogatások aránya.

Szerbia és Montenegró

A felmért intézmények 56,4%-a jelezte, hogy volt bevétel a 2002-es évben. Afennmaradó 43,6%-ot azok az intézmények, szervezetek alkotják, amelyek vagy megtagadták a válaszadást – a gazdálkodásra vonatkozó kérdések esetében erre gyakran volt példa –, vagy ahol valóban nem volt pénzügyi mozgás.

A válaszadó intézmények egynegyede, 24,9 %-a rendelkezett alacsony, maximum 50 ezer dináros bevétellel a 2002-es évben. Ide tartozik a felmért művészeti csoportok, intézmények, illetve – némileg talán meglepő módon – a közgyűjtemények több mint egyharmada. A válaszadók kb. 18%-a jelzett 50 ezer és 100 ezer dinár közötti bevételt, ami a komplex kulturális tevékenységet folytató intézmények, szervezetek és a művészeti csoportok közel egynegyedét jellemezte. Látható tehát, hogy a válaszadó intézmények 42,7%-a mindössze maximum 100 ezer dinár bevétellel rendelkezett az adott évben. Közepes nagyságú bevétel (100 ezer és 1 millió dinár között) volt az intézmények valamivel több mint egyharmadának (ebbe a kategóriába sorolhatjuk a komplex intézmények, szervezetek, illetve a kiadók és a média

szereplőinek negyzedét), ám itt a többség nem érte el a félmillió éves összehatárt. Viszonylag magas bevétellel (1-5 millió dinár között) rendelkezett a válaszadók 15,6 százaléka. Működési forma szerint ezek elsősorban költségvetési szervezetek, másodsorban egyesületek, továbbá néhány gazdasági szervezet fordul elő ebben a kategóriában. Intézménytípus szerint pedig a közgyűjtemények és a kiadók, illetve az írott és elektronikus sajtó kb. egyötöde tartozik ide. Magas, 5 millió dinár feletti bevétel 7,1 %-nak, azaz mindössze 16 szervezetnek volt. Működési forma szerint túlnyomórészt költségvetési szervezetekről van szó, továbbá néhány gazdasági szervezet és egy egyesület rendelkezik még ilyen nagyságrendű bevétellel. Itt is a közgyűjteményeket találjuk meg legnagyobb arányban. (25 %).

A saját forrásból származó bevétel leggyakoribb típusa a *kulturális tevékenységből* származó bevétel (37,4 %). Itt elsősorban jegybevételre és különböző honoráriumokra kell gondolnunk. A tagsággal rendelkező szervezetek esetében gyakori még a *tagdíjből* származó bevétel (az összes válaszadó intézmény és szervezet 24,7 %-a). Érdemes még megemlíteni az ingatlan bérbeadásából származó bevételt (11,0%), illetve a *vállalkozási tevékenységből* befolyó összeg arányát (7,2%).

Az intézmények éves bevételében a Magyarországról származó támogatások aránya az összes bevétel több mint egynegyede, átlagosan 27,2 %. Intézménytípusonként azonban lényeges eltéréseket tapasztalunk, jöllehet az alacsony esetszám és a nagy szórási miatt csak hozzávetőlegesnek vehetjük az erre vonatkozó adatokat. Ez alapján annyit mondhatunk, hogy a magyarországi támogatások aránya a művészeti csoportok, szervezetek esetében a legnagyobb, 40 % körüli átlagértékkel. Jelentős még a komplex kulturális szervezetek esetében, ellenben a közgyűjtemények és a kiadók, illetve média-

cégek esetében már viszonylag alacsonyabb, 10-15 % körüli átlagértéket mértünk.

A kiadási oldal felől nézve az intézmények gazdálkodását, megállapítható, hogy döntően dologi jellegű ráfordításokkal találkozhatunk: az összes kiadás több mint kétharmada (69,7 %) tartozik ide.

Szlovákia

A megkeresett intézmények közel kétharmada (60,7 %) jelzett bevételt a 2002-es évben. Egyötödük (19,4 %) úgy nyilatkozott, hogy nem volt semmilyen bevételük, és szinte pontosan ugyanennyien (19,9 %) pedig nem válaszoltak a kérdésre (utóbbiak között feltehetőleg jelentős számban voltak azok, akik valójában az előbbi kategóriába, vagyis a bevétellel nem rendelkezők körébe tartoznak).

A válaszadó szervezetek 25,8 %-ának volt alacsony, legfeljebb 20 ezer korona bevétele az adott időszakban. Magas arányban találunk közöttük művészeti csoportokat (33,7 %) és közgyűjteményeket (27,5 %). Némileg magasabb azoknak az aránya (29,6 %), akiknek 20 és 100 ezer korona közötti összeg folyt be a számlájukra, és itt is a művészeti csoportok és a közgyűjtemények között a legmagasabb az előfordulási arány (37,7 %, illetve 21,6 %). Közepes, 100 ezer és 1 millió közötti bevételi összegről számolt be a szervezetek 27 %-a. Ebben a kategóriában a komplex kulturális intézmények között a legnagyobb az arány (48,3 %), de a kiadók és az írott és elektronikus sajtó intézményeinek jelentős része is ide sorolható (32,3 %). Nagyobb, 1-5 millió korona közötti bevétellel bírt a szervezetek 12 százaléka: a komplex kulturális intézmények és szervezetek (23,3 %) mellett a közgyűjtemények közel egyötöde (19,65 %) is ekkora bevétellel rendelkezett. A legmagasabb, vagyis az 5 millió korona feletti éves összbevétellel rendelkező intézmények aránya 5,6 %. Ekkora mértékű bevétel elsősorban a kiadók és a média képviselői körében fordul elő (32,3 %). (Érdeemes meg-

jegyezni, hogy az összegek igen széles skálán mozognak, a két szélső érték 1000 és 44 418 000 korona volt.)

Felvidéken is a *kulturális tevékenységből* származó bevétel a leggyakoribb, minden ötödik válaszadó intézmény esetében előfordul. Ebben a régióban a tagdíjaknak nincs akkora szerepük, mint az előző két régió esetében, a szervezetek mindössze 7,5 %-ának volt ilyen típusú bevétele. Ez utóbbival pontosan megegyező gyakoriságú az ingatlan bérbeadásából származó bevétel. Vállalkozási tevékenységből és egyéb bérbeadásból szintén előfordultak bevételek (6,8 %, illetve 4,8 %), ám ingatlanértékesítés során szerzett jövedelemről egyetlen intézmény sem számolt be.

Erdélyhez és Vajdasághoz képest a magyarországi támogatások vonatkozásában is találunk eltérést. Itt ugyanis nem a többszörösen kulturális tevékenységet folytató intézmények bevételében kapnak helyet legnagyobb mértékben a magyarországi támogatások, hanem a művészeti csoportok, szervezetek, intézmények esetében, ahol is ez megközelíti a 30 %-ot. Ez a bevételi forrás érezhetően kevesebbet, 17-18 %-ot tesz ki a sajtótevékenységet folytató cégek és a komplex kulturális szervezetek esetében. Összköltségvetésük kapcsán szinte elhanyagolhatóan kicsi, mindössze 4 %-os arányról számoltak be viszont a közgyűjtemények.

2. 2. Pályázati stratégiák

Mielőtt rátérnénk az intézmények pályázási gyakorlatának részletes elemzésére, vessünk egy pillantást általában a támogatási források megoszlására! Jelen esetben azonban nem a támogatások összegét, hanem azok forrásait vesszük szemügyre. Az egyes források gyakoriságát az alapján határozzuk meg, hogy a válaszadó intézmények, szervezetek hány százalékánál jelenik meg az adott forrás. Mivel 31 kategória, azaz forrás szerepelt a kérdőívben, ezért az áttekinthetőség

érdekében csak a jelentősebb forrásokat ismerttetjük, 5%-os előfordulási gyakoriságnál határozva meg a határt.

Az alábbi táblázatból látható, hogy a támogatási források közül a legelterjedtebbek a *magyarországi közalapítványoktól* kapott támogatások: ilyen jellegű tételre utalt a válaszadó intézmények, szervezetek egynegyede. Ez a szám mutatja, hogy a határon túli magyar kulturális intézmények jelentős részének működéséhez járulnak hozzá a magyarországi közalapítványok.

A második leggyakoribb támogatónak a *helyi önkormányzat* bizonyult. Az intézmények egyötöde kapott támogatást a helyi önkormányzattól nem pályázaton keresztül, hanem valamilyen egyéb formában. Itt kell megemlíteni, hogy a helyi önkormányzatok pályázatain a válaszadó intézmények további 8,9%-a nyert támogatást.

A harmadik legfontosabb forrásnak a hazai (ezalatt az adott országot értve) *egyéni adományozók* támogatásai tekintendők. Ők

a szervezetek 15,4 %-ának működéséhez járultak hozzá konkrét anyagi támogatás formájában. Ebben az esetben feltehetőleg gyakran nem klasszikus „mecénásokról”, az intézmény vagy szervezet tevékenységével egyszerűen szimpatizáló vállalkozókról, magas jövedelmű személyekről, vállalkozókról van szó, hanem az adott kulturális intézményhez különböző szálakon szorosan kötődő együttműködőkről, illetve a szűk „holdudvarról”, vagy akár a szervezet tagjairól.

A következő táblázat eltekint a támogatási forma jellegétől (pályázati, állami, egyéb), és összesítve mutatja, hogy honnan érkeztek a támogatási összegek. Láthatjuk, hogy a szervezetek, intézmények több mint felénél (56,5 %) jelennek meg a hazai (az adott országból származó) források; egyharmaduk (33,7 %) számolt be valamilyen magyarországi pénzüsszegekről, és mindössze 6,7 %-uk kapott egyéb országból támogatást.

A kulturális szféra, azon belül is a non-profit szféra szereplői számára a pályázati támogatások

<i>Támogatás forrása</i>	<i>%</i>
Magyarországi, közalapítványi pályázaton nyert támogatás	24,9 %
Hazai, önkormányzati, nem pályázaton nyert támogatás	20,1 %
Hazai, egyéni adomány	15,4 %
Egyéb hazai támogatás	13,5 %
Hazai állami pályázaton nyert támogatás	11,7 %
Hazai, közalapítványi pályázaton nyert támogatás	10,2 %
Magyarországi állami pályázaton nyert támogatás	10,1 %
Hazai, önkormányzati pályázaton nyert támogatás	8,9 %
Hazai, állami, nem pályázaton nyert támogatás	5,7 %
Hazai, egyházi támogatás	5,0 %

7. *táblázat* • Egyes támogatási források megjelenésének aránya a válaszadó intézmények, szervezetek körében (jelentősebb, legalább 5%-ot kitevő források)

<i>Támogatás forrása</i>	<i>%</i>
Hazai támogatás <i>összesen</i>	56,5 %
Magyarországi támogatás <i>összesen</i>	33,7 %
Egyéb külföldi támogatás <i>összesen</i>	6,7 %

8. *táblázat* • Egyes támogatási források megjelenésének aránya a válaszadó intézmények, szervezetek körében – összesítés

rendkívül nagy jelentőséggel bírnak – s ha ez még lehet „fokozni”, akkor az ilyen típusú források a határon túli magyar kisebbségek közösségei számára különösen fontosak. Az érintett csoportok és intézmények költségvetésében sokszor elég komoly összeget jelentenek a különböző pályázati támogatások, azon belül pedig elsősorban a magyarországi források. A pályázati pénzeknek önmagában az intézmények költségvetésében elfoglalt fontos szerepén túl azért is szükséges a költségvetési sorokból „kiemelve”, részletesebben is megvizsgálni a pályázati gyakorlatot, mert az összmagyar kulturális stratégia alakításában, a magyar-magyar kulturális kapcsolatrendszer fejlesztésében éppen a pályázati rendszer jelenti a legfontosabb határon túli támogatáspolitikai eszközt a magyar kisebbség kulturális intézményeivel és szervezeteivel való együttműködésben. Fontos feladata a magyar kulturális politikának, hogy a most készülő hosszú távú magyar kulturális stratégiai anyag kidolgozásába mielőbb vonják be a kisebbségi magyar közösségek művelődésméltében jártas szakembereit, hogy a magyar kultúra államhatároktól független egyetemességének biztosítására olyan fejlesztési koncepciók és jövőképek születessenek, amelyek a jelenlegi aszimmetrikus és egyenlőtlen helyzeteket fokozatosan felszámolják, a kulturális intézményrendszereket a lokális és regionális igények figyelembe vételével a kölcsönös

előnyök mentén, pl. a képzés, együttműködés, fejlesztés szintjén integrálják.⁸

Az összes intézményt és szervezetet vizsgálva elmondhatjuk, hogy 2002-ben 44 százalékuk adott be valamilyen pályázatot. 10 százalék egyetlen pályázatot nyújtott be, 8,5 % kettőt, 6,4 % hármat és 18,4 % pedig négyet vagy annál is többet.

A felmért intézmények pályázati tevékenységében leginkább a magyarországi és az adott országban meghirdetett pályázatok játszanak fontos szerepet. A megkérdezett szervezetek, intézmények több mint egyharmada (35,2 %) adott be Magyarországra egy vagy több pályázatot, negyede (25,8 %) pályázott abban az országban, ahol a székhelye van. (Egy intézmény természetesen több helyre is pályázhatott az adott évben). Helyi érvényű pályázatokon 9,2, más országok pályázatain pedig mindössze 2,9 % vett részt.⁹ Ezeket a százalékkértékeket az összes intézményt figyelembe véve adtuk meg, azaz a válaszadást megtagadó, vagy egyéb okból nem válaszoló intézményeket is figyelembe vettük.

Ha csak az érvényes válaszokat tartalmazó kérdőívvel számolunk – e kérdésblokk esetében a kérdezettek közel háromnegyede válaszolt –, a fentiekől eltérő százalékokat kapunk Magyarországra pályázott az érvényes válaszokat adó intézmények közel fele, nagyjából egyharmaduk pályázott az adott országban, helyben valamivel több mint egytizedük, s vé-

⁸ A 2013-ig érvényes magyar kulturális stratégia munkaanyagából szinte teljes egészében hiányzik a határon túli közösségek magyar kultúrájának az ügye. Sem a magyar kulturális örökség, sem a magyar kultúra részterületei, sem pedig az úgynevezett stratégiai irányok közt nem esik szó a hét szomszéd országban élő magyar közösségek kultúrájáról, kulturális intézményeiről. Egyedül a munkaanyag végén szereplő kulturális diplomáciára vonatkozó pontban olvasható az alábbi szöveg: „A Kárpát-medencei magyarság helyzetét jelentősen átrendezi, hogy velünk együtt integrálódik az EU-ba a határon túli magyarok több csoportja (elsősorban Szlovákiában). Együttal megnő felelősségünk (és jó esetben lehetőségünk) az Unión kívül maradó magyarsággal kapcsolatban; ez-

zel a felelősséggel nagyrészt kulturális téren élhetünk.” Emellett szó esik még két mondatban az előregedő és asszimilálódó diaszpóráról, majd a feladatok közt a következő célmegjelölés található: „A diaszpóra magyar intézeteinek támogatását rendszeresen kell erősíteni és megújítani. Ez az állami és civil szféra (beleértve az üzleti világot is) szerves együttműködését igényli. Fontos, hogy a magyar nyelvű internetoldalak elérhetőségét a világ magyarsága körében folyamatosan propagáljuk.” Magyar kulturális stratégia (munkaanyag). http://www.kultura.hu/nkom/nkom/news/D999_news_19036.html

⁹ A „helyben” kategória alatt a válaszadók esetleg érthették az adott országot is, ami néhány esetben pontatlan választ eredményezhetett.

Beadott pályázatok száma	Helyben		Az országban		Magyarországon		Máshol külföldön	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Nem pályázott	1766	62,8%	1318	46,9%	1 060	37,7%	1941	69,0%
1	128	4,6%	312	11,1%	388	13,8%	47	1,7%
2	68	2,4%	166	5,9%	222	7,9%	12	0,4%
3	27	1,0%	102	3,6%	129	4,6%	5	0,2%
4 vagy több	37	1,3%	146	5,2%	250	8,9%	18	0,6%
Nincs válasz	786	28,0%	768	27,3%	180	27,1%	789	28,1%
Összesen	2812	100,0%	2812	100,0%	2812	100,0%	2812	100,0%

9. táblázat • Hány pályázatot adtak be a szervezetek/intézmények összesen?

gül más országban meghirdetett pályázaton mindössze 4,1 % próbált részt venni. Azaz a legnagyobb jelentőségük a magyarországi pályázati kiírásoknak van, amihez képest a „hazai” pályázatok – jöllehet nagyon fontosak – már érzékelhetően kisebb súllyal bírnak. Részesedésük alapján sorrendben a harmadik legfontosabbnak számítanak a helyi (városi, megyei, járási, regionális szintű) pályázatok 12 %-os arányukkal.

Intézményszociológiai felmérésünkben a fentiekben a hét szomszédos államban működő magyar kulturális és közművelődési intézmény, szervezet néhány szerkezeti, működési sajátosságára vonatkozó adatot mutattunk be. A kutatás előzetes eredményeit tartalmazó *Gyorsjelentés*, valamint a projektzáró kötet eredményei, továbbá a kutatási és az intézményi adatbázisok

együttesen megalapozhatják a kisebbségi magyar közösségek kultúrájának és közművelődésének mélyreható vizsgálatát, s a fejlesztési programokat, amelyek fontosságát az intézmények infrastrukturális adataira vonatkozó adataink és elemzéseink is aláhúztak.

Kulcsszavak: *kisebbségkutatás, magyar kisebbségek, határon túli magyar kulturális intézményrendszer, kulturális intézmények, szervezetek, civil szervezetek, kisebbségpolitika, (határon túli) támogatáspolitikai, magyar kisebbségek humán erőforrásai, magyar kisebbségek gazdasági erőforrásai, (határon túli) magyar közművelődés, (határon túli) magyar művészeti csoportok, (határon túli) magyar média, sajtó, (határon túli) magyar közgyűjtemények*

IRODALOM

Mandel Kinga (2004): A határon túli magyar kulturális intézmények adatbázisa. Az adatgyűjtés célja és módszerei. MTA ENKI Adattár, kézirat.
Szarka László (2004): Gyorsjelentés a határon túli magyar kulturális és közművelődési intézmények szociológiai vizsgálatáról. MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet – továbbiakban ENKI – Adattár, kézirat.

Határon túli magyar oktatási és kulturális intézmények és szervezetek adatbázisa: <http://gis.geox.hu/mtaki>.
Miklós István-Ottó (2004): Forrásbevonási gyakorlat a székelyföldi kulturális intézmények esetében. MTA ENKI Adattár, kézirat.
Magyar kulturális stratégia (munkaanyag). http://www.kultura.hu/nkom/nkom/news/D999_news_19036.html

Tanulmány

A MAGYAR BOTANIKA GYÖKEREI A KÖZÉPKORI MAGYAR NÖVÉNYISMERET

Nagy-Tóth Ferenc
MTA külső tagja, egyetemi tanár
Babes-Bolyai Egyetem, Kolozsvár

Uray Zoltán

az MTA külső tagja, az Erdélyi Múzeum-Egyesület Természettudományi Szakosztályának elnöke
eme.k@personal.ro

1. Nyelvünkben élt növényismeretünk

Történezeink szerint népünk középkora a sikeres honalapítástól (895–900) a végzetes mohácsi vészig (1526) tartott. E mozgalmas és sikeres, de inkább megpróbáltatásosabb mint hat és negyed század, melynek folyamán, bár többet kellett forgatni a kardot, mint a tollat, a megmaradás a táj, a környezet ismeretét, a benne való tájékozódást, annak békés és viaskodó kihasználását is megkövetelte.

A magyarság, más népekhez hasonlóan, anyanyelvében rögzítette, gyarapította és örököltette a környező világról képzett ismereteit, fogalmait, köztük a növények, virágok neveit is. „A nyelv elemei közül a szavak vannak a legszorosabb, legközvetlenebb kapcsolatban a nyelvet beszélő nép történetével. A szavakban tükröződik ugyanis legjobban a nép anyagi és szellemi műveltségének, életkörülményeinek, gondolkodásmódjának jellege és változása” (Benkő, 1995). A magyar nyelv önállóságában is marandósága azon erélyének köszönhető, hogy ismétlődő idegen helyzetekben is képes volt megjelölni környezetének tárgyait

és jelenségeit úgy, hogy még a kölcsönzött kifejezéseket is saját szavaivá csiszolta.

A magyarság növényismereteinek gyökerei a honfoglalás előtti időkre nyúlnak vissza. A hazát kereső vándorlások folyamán a gyakran változtatott környezet, a más éghajlati és tájszerkezeti viszonyokhoz való alkalmazkodás, az újabb s újabb népekkel való kapcsolatok (békés csere, háborúskodások) kialakítása gyarapította a magyar törzsek szókészletét, bővítette fogalomkörét.

2. Az Őshazában

Az őshaza (Magna Hungaria, talán a jelenlegi Baskíria) táj- és növényzetváltozatossága mérsékeltébb volt, mint a későbbi szálláshegyeké (Levédia, Etelköz). Ez a viszonylagos egyhangúság tűnik ki Lev Tolsztoj több mint ezer évvel az ősmagyarok elvándorlása utáni (XIX. század közepe) regényes leírásából is.

„Baskíriában a sztyepp nem egyszintű, hanem vízfolyásokkal szabdalta. Felülről tekintve zöld szalagok kék gyöngyfüzéreihez hasonló. A zöld szalagok a bokrokkal szegélyezett keskeny folyók, a kék gyöngyök pedig az áradási tavak. Az *árvalányhaj* (*Stipa pennata*) kiter-

jedt mezőkön talán ezer esztendeje borította a tájat, ugyanis annak gyökere nem pusztul ki. A sztyepp gyönyörű tavasszal, különösen a folyók és a tavak környékén. Kedvező években a sztyepp *szénatermése* jobb és bőségesebb a vizes völgyekénél. Az enyhe lejtőket *kéklő zsálya* (*Salvia nemorosa* /ligeti zsálya, *méhfiúvirág* /*S. pratensis* /mezei zsálya, lóbárcsing/, *S. verticillata* /lózsálya/, *S. nutans* /kónyazsálya/), *fehér üröm* (*Artemisia absinthium* /nesédfű, taplófű/), *borsfű* (*Satureja vulgaris* /szöszösfű, pereszlénfű/) és *kakukkfű* (*Thymus vulgaris* /vadzsombor/) borítja.

Tavasszal a levegő enyhe és tiszta. A baskírok, az őseik szellemeivel együtt, minden tavasszal kiviszik a sztyeppre a télutáni ványadt lovaikat, bégető szennyes juhaikat, hogy azok nyárvégére a felismerhetetlenségig feljavuljanak.

Az árvalányhaj buján kinő, a *hangafa* (*Amygdalus nana* /törpe mandula/) és a *vérallítófű* (*Sanguisorba minor* /csabaíre/) virágba borul. Az *eper* (*Fragaria collina* /földieper, koseper/) egy kissé később tűnik fel, amikor majd érni kezd a *meggy* (*Prunus fruticosa*).

Tavasszal a kivirágzott meggyfák fehérülő *ligetekként* látszanak, melyek fölött szorgalmas *méh*ek rajja zümmög. Az aranylóméhék a rózsaszínű meggyfákra szállnak a nyomukban azok nyárra sötétvörössé válnak. A folytonos gyepeléstől az árvalányhaj is kéklő bíborszínűvé válik. Furcsa ez e tájtól idegen számára...

A szabadság és életkedv levegője lebeg a sztyeppen. A jurtából kiárad a kumisz illata. Még a munkában megöregedettek is álmodozásba merülnek” (Shklovsky, 1988).

Ez a tájleírás meglehetősen jól egyezik a XIX. század végi magyar botanikatörténetek elképzeléseivel is, akik szerint „az ősmagyarok lakta Volga és mellékfolyóinak vidéke ligetes, csalis, itt-ott bozótos, mocsaras lehetett, melyen a felsorolt növények virultak” (Horváth, 1896).

Kétségtelen, hogy sokkal több növény virult azokon a tájakon az ősmagyarok idején és később is, megismerésük azonban, ami közvetlen felhasználásukhoz kapcsolódott, érdektelen lehetett a termelőgazdálkodás és gyógyítás hiánya vagy alacsony volta miatt. Azokban a korokban ugyanis, de még jóval később is, csak a fák, a gabonát, a hasznos füveket és a gyógynövényeket ismerték (Rapaics, 1932).

A baskíriai tájleírásban előforduló kilenc növénynév mellett finnugor hagyatéknak tekintik a nyelvészek és történészek a *fagyal*, *fenyő*, *fűz*, *hárs*, *mogyoró*, *nyár*, *nyír*, *szil*, *sás*, *nád*, *szeder*, *tapló*, *hagyma*, *köles*, *len* és *gabona* neveket (Gombocz, 1936; Bartha, 1988), valamint az olyan általános növényzeti fogalmakat mint: *fű*, *fa* és az olyan növényi részek megnevezését mint: *gyökér*, *tő*, *kéreg*, *ág*, *levél*, *rügy* (Rapaics, 1940). Innen származtatják, ősráni nyelvjárásokból, a *méh* és *méz* szavakat is (Bartha, 1988).

Az idő messzesége (VII. évszázad forduló) és az emlékek tompulása is oka lehetett a hagyományok és növényismereti nyomok gyér voltának; a valóságos növényismeret még ebben a korban is gazdagabb lehetett.

3. Levédiában

A kulturális ökológia alaptétele szerint a táj mélyrehatóan és jellegzetesen határozta meg a benne élő népet (Nagy-Tóth, 1996). Az Ósházához képest sokkal változatosabb vidéket, kedvezőbb földrajzi és természeti környezetet, gazdagabb élővilágot és több hasznosítható növényt talált a magyarság újabb hazájában (Levédia), délebbre, a Don és Kubán folyók és az Azovi- (Meotisz-) tenger mellékén, a Kaukázus lejtőinek lombos-erdős, ligetes, füves-sztyeppés tájain. A vidék, a természetes környezet változatossága, az enyhébb éghajlati viszonyok, a föld termőereje, a társadalmi és más népekkel való kapcsolatok meghatározták az alapfoglalkozásokat (pásztorokodás, halászat-vadászat, állattartás, földművelés,

kézműipar) és a megszerezhető megélhetési javakat, amelyek együttesének eredője a sajátos életmód és a népre jellemző kultúra kialakulása.

A magyarság Levédiában (700–800) még nem vált állandó földművelő-kertészkedővé. De az őshazabeli növényismereteit az új környezetében megtermő hasznos növények megtanulásával, számontartásával és esetleg gondozásával bővítette; elsajátítva a szomszédságban élő, fejlettebb termelő-gazdálkodást folytató népek ismereteit is. A bolgár-török és alán népek hatására ismerte meg a környezetében előforduló gyümölcsfákat és a fontosabb élelmiszernövényeket. Levédiából, illetve e korból eredeztetik a következő növényismereti és növénytermesztési vonatkozású szavainkat: *alma, körte, szőlő, som, kökény, gyümölcs; árpa, búza, borsó, kender, komló, torna; gyopár, kökőrcsin, kikerics, bojtortján, cökény, csalán, gyékény, káka, kolokán, tiröm; kocsány, kóró; gyertyán, gyüri, hanga, kőrös; eke, sarló, szór, arat, tarló, tiló, csepű, orsó, kölyű, öröl, dara, ocsú, bor, seprő, szűr.*

Hogy Levédiában (és jelenben is) a növények megismerését mennyire közvetlen hasznuk határozta meg, szemléltetheti két onnan eredeztetett virág esete. „A gyopár szó ősi kincse a magyar nyelvnek és minden bizonnal már Levédiából hozta magával a magyarság, természetesen a pusztai környezetnek megfelelő jelentésben” (Rapaics, 1932). A szó alapja a „gyap”, „gyapjú”, ami szőrös, gyapjas növényre utal, illetőleg „gyapon”, „gyappon”, ami lángra lobbanást jelez („ebbe aztán úgy bele gyapponik”, „ájtatoságra gyapponjál”). Az akkori „gyopár” tehát olyan növény lehetett, amelyet szárazon tűzgyújtásra használtak. Ennek alapján, és földrajzi elterjedését is tekintetbe véve, elsősorban a homoki szalmagyopár, sárga gyopár, molyfű (*Helichrysum arenarium*) virággal azonosították (Rapaics, 1932). Van azonban egy másik gyopár is (nem a

mészkösziklák virága), amely elsősorban Erdélyben jobban elterjedt és rég ismeretes; nevezetesen a parlagi gyopár, gyapjasfű, szőrősfű, papírvirág, parlagi macskatalp (*Antennaria dioica*), egykori határrészek névadója, miként: „az Gioparos labon” (1667, Zabola, Háromszék vm.); „A Gyapáros Dombon” (1740, Gyerővásárhely, Kolozs vm.) (Szabó, 1984). Hozzáadva e két gyopárfajhoz a növényrendszertanilag jelenleg érvényes hamadikat, a havasi gyopárt (*Leontopodium alpinum*) is, nyilvánvalóvá válik az ősi szó, a hagyomány marandósága a jelölt növény változásával szemben; igazolva ezáltal a botanikatörténészek egykori óvatosságát őseink növénytani ismereteinek megállapításában. „Az eredeti finnugor és honfoglalás előtti török jövevényszavak vetnek némi világot az ősmagyarok növénytani műveltségére, de tekintetbe kell vennünk, hogy igen sok ma használatos elnevezést más értelemben használhattak” (Gombocz, 1936).

A másik virág, amelyet a magyarság Levédiában (vagy már azelőtt is) ismert, a kökőrcsin (lőkőkőrcsin, leánykőkőrcsin, tikdöglesztő/*Pulsatilla grandis*, *P. nigricans*/). A kökőrcsin és rokonszavai „Kék, vadkék, kökény, kökőrcsin azt bizonyítja, hogy a magyarságnak vannak olyan növénynevei, amelyek az ősi pogány hagyományokhoz tartoznak. Ez a szócsoport valahol messze keleten alakult ki török hatás alatt, s eredetét valamikor a VIII. században kereshetjük” (Rapaics, 1932). A kezdeti írásbeliség más növényekre is alkalmazta ezt a nevet, a köztudatban azonban változatlan maradt, mert meghatározta évszázados folyamatos használata. Összetört gyökerét sóval keverve juhoknak adták himlő ellen (Casanate Korvin-kódex, XV. század), leveleivel pedig lovak fekélyes sebeit gyógyították (Beythe, 1583, cit. Gombocz. 1936, 12.). Föld feletti részeit kehes lovak füstölésére is használták a Szilágyságban (Monó) még a XX. század harmincas éveiben is. Bizonyára e használá-

taít őrzi egyik régi neve (*lőkörörcsin*), mert különben mint virág nem feltűnő. A körörcsin színe mindig azt az általánosan ismert kéket jelentette, amelyet régebben az erdélyi vagyonosabb vásárlók kételkedés nélkül megrendeltek; „keökörchyn zin zoknya” (1560); „kőkörörcsin szín posztó” (1691, 1705); „kőkörörczien atlat” (1703); „kőkörörcsin szín Aranyas karkötő” (1768) (Szabó, 1995).

4. *Etelközben*

Földrajzilag kedvezőbb, növényzetileg változatosabb és bőségesebb tájakat, társadalomilag pedig különböző kultúrájú népeket talált a magyarság a kelet-európai folyók (Dnyeper–Szeret) közötti, a Fekete-tenger északi partjai menti tartományokban (Etelköz, 830–860). E körülmények a magyarság életmódjában is jelentős változásokat idéztek elő. Az itt talált természeti és népességi környezeti viszonyok között fokozódott bizonyára a már Levédiában kazár hatásra elkezdődött nomád állattartó gazdálkodás szerkezetének átalakulása; növekedett a szarvasmarha- és juhtenyésztés aránya, s ezeknél is lényegesebb az, hogy megjelent az ekés földművelés. „A középkori Magyarország gazdálkodási rendszerének, nevezetesen az ekés földművelésnek, szőlészeti és az állattenyésztésnek a kezdetei a szaltovo-majaki kultúrkörben (Szaltov és Majak kömnyékén feltárt kazárkori települések után) lelhetők fel... Ha földművelésünk szláv hatásra a Kárpát-medencében alakult volna ki, akkor legrégebbi szántó-vető szókincstünk nem csuvas, kazár lenne” (Bartha, 1988).

Csuvas szóból származtatják a *dió*, iráni kurdból a *birs*, alánból a *kert*, *asz* (Aszlár, Eszlár), *asszony* és *gazda*, oszétból a *tölgy* szavainkat, melyeket a *makkal* együtt Etelközben ismert meg a magyarság. Nagyon valószínű, hogy már itt (vagy még régebből) ismerte a magyarság a *cseresznyét*, hiszen a Fekete-tenger déli partjai mentén, Giresun kömnyékén kiterjedt erdőségeket alkotott. E

helységtől nyerte nevét is, melyet a rómaiak közvetítésével minden európai nyelv átvett (Settle, 1991). Alán eredetű a *zöld* szó is, amely valamely füvet vagy csak gyepet jelenthetett. Régebben a kert csak kerítést jelentett (Rapaics, 1940), s a Szilágyságban még az 1930–40-es években is a vesszőből fonott és szalmával fedett közkerítést értették alatta (akit csak a „kertugró-leánya” szeretett, az a kutyáé volt). Ebből az következne, hogy a magyarság Etelközben még nem volt kerteskedő nép, bár a gyümölcs fontos táplálékát képezte (Rapaics, 1940). Ám ha a földművelés és kerteskedés itteni meghonosodását elfogadjuk (Bartha, 1988), akkor a kert fogalmán is megművelt és gondozott területet kell értenünk. „Dula király elrabolt leánya tanította meg Magort (Magyart) a kert ismeretére” (Rapaics, 1940).

5. *Itthon, a Kárpát-medencében*

A Kárpát-medencében úgyszintén az új földrajzi és éghajlati környezet, valamint a szomszédos népek kapcsolataiból adódó kényszerű feltételek, illetőleg az azokból következő új feladatok és foglalkozások határozták meg a kalandozásoknak véget vetni és letelepedni kényszerült magyarság kultúrájának fejlődését. „Az új hazában a helyhez kötöttség, a földművelés elkezdése szabta meg a növényismeret fejlődését” (Gombocz, 1936).

Bizonyos azonban, hogy a Kárpát-medencébe érkezett honalapító magyarság már megfelelő táj- és élőlényismerettel rendelkezett ahhoz, hogy az új feltételek között eredményesen gazdálkodhasson, állatokat tartson, növényeket gondozzon és termeszen. „A honfoglalók műveltsége fejlett és sokrétű volt... Az ugor magyarság az alapvető gabonanövények és természetük megismerését nem kerülhette el; bárhol is lett légyen lakóhelye” (Bartha, 1988). A vándorlások idejének életmódjából eddig kikövetkeztetett megismert és használt növények száma meg-

közelíti a nyolcvanát. Ezekhez hozzáveendő még az olyan alapvető élelmiszernövények mint az *árpa*, a *búza* és a *köles*, amelyet kétségtelenül ismerniük kellett, hiszen évezredek földművelő népek vonzáskörében is éltek (Kramer, 1962). A kultúrtörténelem által számon tartottakon kívül mindenkor sokkal több lehetett a szájhagyományokban öröklődő hasznos növények ismerete; miként az az írásbeliség megjelenése utáni oklevelek feljegyzéseiből kitűnik.

A termelőgazdálkodás állandósulása és fokozatos fejlődése mellett a növényteni ismeretek kibontakozását, legfőképpen pedig haladásának irányát a kereszténység felvételével járó írásbeliség, a tanulás terjedése határozta meg. Persze ez nem jelentette az öröklött növényismereti hagyományok kihalását; régi nevek (például *kásavirág* /Prímula/, *káka* /Thypha/, *ürüm* /Artemisia/) és gyógyászati eljárások továbbra is megmaradtak (és talán némely helyeken még ma is megvannak). Ezek figyelembevételével a középkori magyar botanika kibontakozásának a következő szakaszait lehet megjelölni:

- a.) oklevél-(szájhagyomány-) szavak,
- b.) szójegyzékek,
- c.) szótárak.

a.) Oklevelek növényei

Az oklevelekben előforduló magyar növényneveket csak akkor értékelhetjük eredményesen és helyesen, ha a művelődéstörténeti környezetet az egész Kárpát-medencére vonatkoztatjuk, mert a természet, a környezet érzékelése (percipiálása) a különböző népcsoportok sajátos ökológiai tapasztalata által valósul meg (Nagy-Tóth, 1996). „Kultúránk természeti képzetei, jelképei azt igazolják, hogy a Kárpát-medencében letelepedett magyarság a kulturális ökológia szerint egységesnek tekinthető” (R. Várkonyi, 1993). „A helységnevek az egységes magyar kultúra részeiben is összetartozó nemzet elemei” (Szabó – Péntek, 1996).

A magyar nyelvterület egészén levő mintegy húszezer településnévből csaknem ezernek valamely növénynév az alapja. Ezeknek a régi magyar településneveknek száz növényfaj képezi eredetét. Gyakoriságuk sorrendje a következő: alma 57; mogyoró 43; som, körte, meggy, kökény, szilva 30-20; szeder 20-10; kender, árpa 10-5 (Murádin, 1996). A településnevek eredetének egy része növénynevi személynév (Almás, Árpád, Kökény, Meggyes, Som) (Rapaics, 1932). A helységnevek gyakorisága és elterjedtsége a gyümölcsfák termőhelyeinek is bizonyítékai; Erdélyben több mint a Kárpát-medence más tartományaiiban (Nagy-Tóth, 1998).

Sajnos a megszerzett szépséges, földrajzilag és ökológiailag egységes hazában sem lelte nyugalomát a magyarság. Mintha nem lett volna elegendő az idegen népekkel való háborúskodás, egymás között is folyton viszálykodtak, és osztozkodtak a már birtokba vett területeken. A sok pereskedés bizonyára csupán a táj- és növényismeret gazdagította, ugyanis az ezek miatt ismétlődő határjárások leggyakoribb *gyepűi* /1212/, *jelzői* (meta) a feltűnő *fák* /1055/ (*fiíz* 1001, *szil* 1015, *kőrís* 1055, *nyír* 1055, *berkenye* 1055, *éger* 1067, *hárs* 1093, *nyár* 1113, *bükk* 1130, *tölgy* 1181, *kökény* 1228) vagy a számon tartott tájalakulások (*sővény* 1015, *tó* 1015, *kert* 1055, *aszó* 1055, *láp* 1055, *bokor* 1055, *mező* 1055, *fü* 1061, *liget* 1121, *zsombék* 1137, *erdő* 1138, *mál* 1156, *berek* 1158, *rét* 1210, *tarló* 1212, *semlyék* 1244, *irtványok* 1271, *cserjék* 1358) voltak.

Különösen makacs osztozkodások folytak a megművelt területek (*szántók* 1002, *szőlők* 1075) és a rendszeresen megszedett gyümölcsösök (1130) és gyümölcsfák (*som* 1001, *alma* 1009; *veres alma* 1296; *dió* 1015; *körte* 1055; *aprókörtvél* 1145, *sárkörtvél* 1258, *veres körtvél* 1275, *szürke körtvél* 1295, *kalamár körtvél* 1304, *remete körtvél* 1325, *csákán körtvél* 1330, *farkasakasztó körtvél* 1368, *gyöngyös körtvél* 1386, *árpával érő*

körtvél 1395; *mogyoró* 1055, *meggy* 1220) és *makkosok* (1186) birtoklásáért.

Nem kétséges, hogy az oklevelekben felbukkanó növénynevek csak egy részét, a feltűnőbbeket, a „hasznosabbakat” képezik az általánosan ismerteknek, mely utóbbiak száma jóval több kellett hogy legyen. Ez tűnik ki a későbbi vagy egyidejű szójegyzékek viszonylagos bőségéből.

Az oklevelekben, idegen (latin) írásszövegekben felbukkanó növénynevek (az előbbieken kívül még: *fenyő* 1075, *gyertyán* 1242, *szömörce* 1282, *tóvis* 1135) mint tájékozódási pontok, határjelek mindenki részéről (még a jobbágyok által is) ismertek kellett hogy legyenek; és természetesen ma sem idegenek számunkra, talán a *godolya* (körte) kivételével.

A középkor évszázadainak hiteles anyagaiból (nem csak oklevelek) összeszedett és azonosított növénynevek és növényismereti és termesztési fogalmak száma megközelíti a háromszázat (kb. 272). Ebből szabadföldi vadontermő növény: 91, termesztett: 89, növényismereti és tájnévi fogalom: 92 (Benkő, 1990-1995). Néveredeti százalékos arányuk megoszlása a vadon termő növények neveiben 65% ősi örökség, 30% szláv kölcsönzés; a termesztett növényekben 35% régebbi szerzemény, 27% pedig szláv eredetű; a fogalmak közül 72% ősi eredetű és csak 25% a szláv elem.¹

Az 1023 és 1300 között kelt 603 erdélyi oklevélben (Jakó, 1997) harmincöt növény neve fordul elő; 13 termesztett, 17 szabadföldi növény és 5 növényzeti szó. Nagy részük, természetesen, a *Magyar nyelv történeti-etimológiai szótárában* (TESz) is megvan, de az erdélyi anyagban található korábbi említések; például a szőlő és a szilva már az 1060-1063. évekből ismert. Ebben az anyagban található Rogerius beszámoló-

jának azon részlete (1241-1242), amelyben a tatároktól való megszökése után, a Kárpátoktól Gyulafehérvárig és onnan Frátáig (Kolozs vm.) tartó útja van leírva, s amelyben megrendítően említi a tölgyfakéregdara és liszt keverékéből készített fekete kenyeret, és a tönkrement falusi kertekben a fokhagyma, porcsin (*Portulaca oleracea*) és hagyma, továbbá a *mályva*, *cicardis* és *cicutaria* (gémorr) maradványait. E növények megléte a korhoz képest fejlett növénytermesztést, következésképpen megfelelő növényismereti színvonalat jelez.

A termelőgazdálkodás fokozódása és a velejáró növényismeret bővülése tűnik ki a kolozsmonostori konvent 1289-1484. évi jegyzőkönyveinek (Jakó, 1990, 1997) anyagából is, amelynek birtokpereskedési és hagyatéki tárgyai a legtöbb esetben gyümölcsösök, szőlők, megművelt területek. Így például Deréte (Kolozs vm.): kúria és vele szemben csűrös- és gyümölcsöskert (1469); Felsőtök (Doboka vm.): szőlőhegy (1442); Bikal (Kolozs vm.): szántóföldeken, szénafüveken és erdőkön osztozkodtak (1444); Kisbuda (Kolozs vm.): Cseresznyefaberce nevű erdő eladása (1451); Kide (Kolozs vm.): Bekekörtvél nevű rét elfoglalása (1440). A jegyzőkönyvekben harmincöt növényről és vonatkozó fogalomról történik említés, s az oklevelekéhez képest több a termesztett, megszedett növény (búzaasztag, Bekekörtvély, cseresznye, meggy, kölesmező) és hasznosított terület (szénamező, irtvány, gypű). Itt történik említés *ültetett fűz*ről is (1430).

Élénk és jövedelmező termelőgazdálkodásról tanúskodnak a váradi püspökség középkori iratai is. Várad első lakosai (1083-1095) közül nem hiányoztak a szántóvetők, vincellérek, méhészek és betegápolók. A *Várad Regestrum* (1205-1235) a lakosság foglalkozásai között feltünteti a föld- és szőlőművelőket meg a méhészeket. Elvin püspöknek (1189-1200) Biharon öt szőlője,

¹ A cikk illusztrációs anyagaként szolgáló négy táblázat megtekinthető a *Magyar Tudomány* honlapján www.matud.iif.hu.

Micskén pedig palotája volt. Góg ispán (1231) a lelkészének egy ekényi (150 hold) földet rendelt és annak megművelésére szolgálakat, akik neki arattak, fát hordtak és sert főztek (amihez pedig árpa és komló is kellett). A lelkészeknek, egyébként, minden házaspár évenként egy véka búzát meg egy csirkét fizetett. Mindezek előállításához megfelelő növényismereti és termesztési tudás kellett. „Az ősök karddal szerezték e hazát, de papjaink tartották meg azt számunkra keresztel és ekével” (Bunyitay, 1883), és hozzátehető: ma a tudás fogja megtartani.

A növényismeret bővülésének jele a fajszám-növekedés mellett a faj- és fajtamegkülönböztetés (tölgy, cser; nyár, jegenye; vac-korkörtvély, nagykörtvély, Bekekörtvély) is. De ezekben a régi okmányokban meglelhetőek a jelenlegi botanika újabb ágazatának, a növényzeti (vegetáció) kutatásoknak egyes ma használatos szakkifejezései is (gyep, tölgyes, nádas, gyékényes, somos).

b.) Szójegyzékek

A királyoktól kapott nagykiterjedésű birtokok és számos kiváltság, a kötelező jobbágyi szolgáltatások révén a kolostorok szerzetesrendjei döntően befolyásolták a termelőgazdálkodás folyamatosságát, s ezáltal a helyhez kötött életmód végleges kialakulását, az írásbeliség és műveltség terjesztését. A kereszténység felvétele után létrehozott kolostorok (1003-1172) körül vált rendszeressé a földművelés és kertészkedés. A termesztett növények megválasztását és megismerését részben a szerzetes papok nyugat-európai tanulmányai határozták meg, részben pedig – kiegészítően és szükségből – a helybelileg ismert és használt növények. Valószínűsíthető, hogy a megtelepedett magyarság által addig ismert és termesztett, begyűjtött némely őshagyományos növény feledésbe is merült.

Ismeretes, hogy a Nyugat-Európában termesztett legfontosabb kerti növényeket

Nagy Károlynak (742-814), a frankok császáranak tulajdonított jegyzék, a *Capitulare de villis et cortis imperialibus* (795) tartalmazza. Ebben a jegyzékben nyolcvankilenc növény termesztése van előírva, melyekből hetvennégy lágyszárú (herba). Ez a magyarázata annak, hogy a szójegyzékek főleg lágyszárú konyhakerti és gyógynövények neveivel gazdagították a középkori magyar növényismeretet.

A *Pray-kódex* (XII–XIII. század fordulója) összesen huszonegy magyar növénynevet tartalmaz, melyek közül tizenöt a *Capitulare*-ban is előfordul (Rapaics, 1932). A szőlő és boróka kivételével valamennyi lágyszárú, és csak kevés közöttük a magyar tájakra (is) jellemző. Legtöbbjük gyógynövény.

A *Besztercei szójegyzék* (1395 körül) a fűvek, gyümölcsök és fák köréből kb. kétszáz növénynevet tartalmaz, de túlnyomó többségük gyógy-, fűszer- és zöldségnövény. A TESz-ben előforduló növénynevek egy része (kb. harminc) e forrásból származik.

A *Schlägeli szójegyzék* (1405 körül) fogalomköre (4) és növénynev-jegyzéke (kb. 250) is bővebb, de sok szó ismétlődik. E két szójegyzéket azonos származásúnak tartják (Rapaics, 1932).

A Casanate Korvin-kódexében (XV. század vége) nyolcvanhárom magyar bejegyzés található, melyek közül negyvenkettő itt fordul elő először. Nagy számuk népies növény (bakfű, bogácskóró, farkasalma, farkashárs, gezemice, iglice, sárkeres, vadkék), más részük ezeknek is nyugati hatás eredménye. Két állatorvosi receptet is tartalmaz. Gombocz Endre (1936) szerint „ez az első írott nyom, mely arra enged következtetni, hogy növény-tannal, legalábbis mint az orvostudomány részével foglalkoztak a középkorban”.

A szójegyzékek közül a *Pray-kódexet* tekintik az első magyar gyógynövényjegyzéknek. A növényismeret kibontakozására általában, a botanika tudomány fejlődésére mindenkor talán a legserkentőbb hatással a

gyógyítás volt. A legtöbb gyógyír már a sumé-roknál is a növényvilágból (kasszia, mirtusz, csombord, fűzfa, körte, fenyő, füge, banán) származott (Kramer, 1962). Jelenleg is van olyan vélemény, hogy minden növény lehetséges gyógynövény. Nem véletlen, hogy a középkorból ismert növények nagy része ma is javallott gyógynövény.

A szójegyzékek fokozatosan gazdagodó növénynévanyaga bizonyossága a növényismeret fejlődésének. Ennek ellenére nem tükrözi a Kárpát-medence középkori növénytermesztésének és kultuszának akkori európai színvonalát. Az Anjou- királyok (1308-1437) és Mátyás király (1458-1490) korában jelentős gyümölcsösök és mesés reneszánsz kertek keletkeztek, melyekben „a kertészet minden művével, a virágok különféle fajtaival megrakott ágyak” léteztek, sajnos azonban a hársfa volt az egyetlen, amelyet megneveztek (Rapaics, 1932).

A szójegyzékek a középkor legfontosabb iskolai feladataiként a latin nyelv tanításának az eszközei voltak (Rapaics, 1932). Szikszai Fabricius Balázs vallotta, hogy „tanítványai az őket körülvevő tárgyakról tudjanak szabatosan latinul beszélni, hogy a magyar fiúk a magyar viszonyok közt előforduló tárgyakat tudják latinul megnevezni.” Az ő szójegyzéke (Nomenclatura, 1590) több mint hatszáz növénynevet tartalmaz, a növényalaktani és növénykörtani, valamint más természettudományi fogalmak mellett.

A szójegyzékek vezettek el a szélesebb körű könyves botanika (mint szótárak, fűvészkönyvek) létrejöttéhez, mely azonban már a következő korszakok eredménye.

6. Következtetések

a.) A magyarság növényismerete anyanyelvében gyökeredzik; azzal egyidejűleg gyarapodott és fejlődött.

A növényismeret folytonosan bővült és csiszolódott az ekés földművelés és kertészkedés színvonaláig még a honfoglalás előtt, a többször változtatott természeti és társadalmi környezetnek megfelelően.

b.) A középkori növénynevek és növényismereti fogalmak eredetének 25-30 százaléka szláv. A szláv jövevényszavak aránya, a Kárpát-medencei új természeti viszonyokon kívül, a kolostorok és nemesek birtokain alkalmazott szláv eredetű jobbágyok nagyobb számának is tulajdonítható.

A Kárpát-medencébe letelepedett magyarság nem kényszerült természethezatalra, ami a növényismeret és természetes akkori európai színvonalát bizonyíthatja.

c.) Az oklevelek és szójegyzékek magyar növénynevei csak kis része („kövülete”) az élő nyelvben létezettnek, ami kitérni olyan ma is használt és oklevelekben nem szereplő régi nevekből (káka, kásavirág), amelyek bizonyára ősi eredetűek.

A honfoglalás és a kereszténység felvétele után sok idő telt el (talán százötven-kétszáz év) míg a magyarság saját népéből kinőtt írástudói kinevelődtek, akik az ősi és hazai hagyományokat és növényismeretet az akkori nyugat-európai kultúrával azonosítani tudták.

Kulcsszavak: *anyanyelv és növényismeret, a magyar növényismeret kezdetei*

IRODALOM

- Bartha Antal (1988): *A magyar nép őstörténete*. Akadémiai, Budapest
- Benkő Lóránd (főszerk.) (1976–1995): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. I–III. Akadémiai, Budapest
- Bunyitay Vince: (1883): *A váradi püspökök. A Püspökség alapításától 1566. évig*. Nagyvárad (a püspökség hasonmás kiadása 1999)

- Clusius, Carolus. – Beythe István (1583): *Stirpium nomenclator Pannonicus*. in Gombocz Endre: (1936): *A magyar botanika története*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest
- Gombocz Endre: (1936): *A magyar botanika története*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest
- Horváth G. (1896): *A honfoglaló magyarok természetrajzi ismeretei*. Természettudományi Közlöny. XXVIII. 513.

- Jakó Zsigmond (kivonatokban közléteszi) (1990): *A Kolozsmonostori Konvent jegyzőkönyvei (1289–1556)*. I. (1289–1484). Akadémiai, Budapest
- Jakó Zsigmond (közléteszi) (1997a): *Erdélyi okmánytár*. I. Akadémiai, Budapest
- Jakó Zsigmond (1997b): *Társadalom, egyház, művelődés*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- Jávorka Sándor (1925): *A magyar flóra*. Studium, Budapest.
- Kramer, Samuel Noah (1962): *Istoria începe la Sumer*. Ed. Stiintifică, Bucuresti
- Murádin László (1996): *Anyanyelvünk ősvényein*. Erdélyi Gondolat, Székelyudvarhely
- Nagy-Tóth Ferenc (1996): Művelődéstörténeti környezettan. Korunk (Kolozsvár). III, VII, 6, 98–101.
- Nagy-Tóth Ferenc (1998): *Régi erdélyi almák*. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Kiadása, Kolozsvár
- Rapaics Rajmund (1932): *A magyarság virágai*. Királyi Magyar Természet-tudományi Társulat, Budapest
- Rapaics Rajmund (1940): *A magyar gyümölcs*. Királyi Magyar Természet-tudományi Társulat, Budapest
- Rápóti Jenő – Romváry Vilmos: (1987): *Gyógyító növények*. Medicina, Budapest
- Settle, Mary Lee (1991): *Turkish Reflections*. Prentice Hall Press, New York
- Shklovsky, Victor (1988): *Lev Tolstoy*. Raduga, Moscow
- Soó Rezső (1965): *Fejlődéstörténeti növényrendszertan*. Tankönyvkiadó, Budapest
- Szabó T. Attila (szerk.) (1984): Erdélyi magyar szótörténeti tár. IV. Kriterion, Bukarest
- Szabó T. Attila (szerk.) (1995): *Erdélyi magyar szótörténeti tár*. VII. Akadémiai–Kriterion, Budapest–Bukarest.
- Szabó T. Attila – Péntek János (1996): *Ezerjófű*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest
- Szamota István – Zolnai Gyula (szerk.) (1902–1906): *Magyar oklevél-szótár*. Horánszky Viktor Könyvkereskedése, Budapest (Utánnomás, 1984)
- Szikszai Fabricius Balázs (1590): *Nomenclatura*. Exudebat Ioannes Czaktomyaj, Debrecini (Melich J. kiadása. Akadémiai Értesítő a Nyelv- és Széptudományok köréből. XIX. 9.)
- R. Várkonyi Ágnes (1993): A legfiatalabb tudomány. Történelmi és a művelődés históriája. In: R. Várkonyi Ágnes – Kósa László (szerk.): *Európa híres kertje*. Orpheusz, Budapest

„Önállás, nemzetiség, és nemzeti nyelv nélkül még nemzet nem vergődhetett nagyobb fényre.”

1855. FEBRUÁR 15-ÉN, 150 ÉVE HUNYT EL
GRÓF TELEKI JÓZSEF
NYELVÉSZ-TÖRTÉNÉSZ,
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELSŐ ELNÖKE

Körmendy Kinga

PhD, kéziratár, MTA Könyvtára
kormendy@vax.mtak.hu

Mázi Béla

egy. doktor, kéziratár, MTA Könyvtára
mazib@vax.mtak.hu

Teleki József (1790–1855) maga éstestvérei, valamint mostohaanyjuk nevében a pozsonyi országgyűlésen 1826. március 17-én felajánlotta a családi könyvtárat a létesítendő tudós társaság számára. Beadványában kifejtette: „... a nemzeti nyelv előmozdítására és ez által a tudományok művelésére felállítandó és ... szervezendő Tudós Társaság a maga feladatának a rábízottakban óhajtott eredménnyel meg tudjon felelni... elsősorban pedig nagyobb könyvgyűjteményekkel látandó el.” Másfél évvel később, 1827. november 30-án József nádor arról értesítette Széchenyi Istvánt, az Akadémia alapítóját, hogy az 1827. évi országgyűlés 11. törvénye értelmében a Magyar Academia Alap-Intézetének és Rendszabásainak kidolgozására küldöttséget nevezett ki, és ennek elnökévé Teleki Józsefet kérte fel.

Teleki József az Akadémia alapszabályait kidolgozó bizottság első ülésén mondott elnöki beszédében megfogalmazta elképzeléseit: az Akadémia tagjainak munkálkodása a nemzeti egységet szolgálja, a tudósok

szabadon dolgozhassanak, semmi ne korlátozza őket tudományos munkájukban.¹

A küldöttség 1828. március 15. és április 17. között huszonegy ülésen dolgozta ki az alapszabályt, valamint az anyagi lehetőségeknek megfelelő működési rendet. Az első ülésen Széchenyi azt ajánlotta, mivel „a küldöttség tanácskozásának tárgya a magyar nyelv előmenetelének eszközlése volna, ... a jegyzőkönyv nemzeti nyelven vitetnék, s maguk a kidolgozandó munkák is nemzeti magyar nyelven készítenének eredeti képpen.” Ezt elfogadták azzal, hogy a jegyzőkönyvet a hivatalos latin nyelven kívül magyarul is felküldik a nádorhoz.

A küldöttség tagjai a működési szabályok kidolgozásakor Teleki javaslatára határozták meg az adott anyagi lehetőségeknek megfelelően a rendes fizetéses tagok számát, és azokat, akik rendes tagok ugyan, de csak akkor kapnak fizetést, amikor ennek meg-

---

¹ A felállítandó Magyar Tudós Társaság Alap-Intézetének és Rendszabásainak elkészítésére rendelt küldöttségnek jegyzőkönyve. I. ülés. 1828. március 15.

lesz az anyagi fedezete. Ők addig „a Társaság munkálkodásaiban még hazafiságból, becsületből, és bizonyos reményből részt vegyenek.” Ugyancsak Teleki javaslatát fogadták el az év legjobb magyar könyvének adott jutalom összegére, a jutalomtétélekre és az anyagi helyzettől függő, egyéb gyakorlati kérdések megoldásában.

Teleki József még az alapszabályt kidolgozó küldöttség első ülésén az Akadémia működésének céljaként a magyar nyelv ápolását és a tudományok művelését jelölte meg. A rendszabás (működési szabályzat) első pontjának megfogalmazása szerint: „A Magyar Tudós Társaság a tudományok és szépmesterségek minden nemeiben a nemzeti nyelv kimiveltetésén igyekszik egyedül.” Ennek szellemében Teleki 1830-tól, már mint az Akadémia elnöke² érvényesítette tudománypolitikai elgondolásait, alkalmanként az alapító-alelnök Széchenyivel szemben is. Ezért nem támogatta az 1832–33-as alapszabály-módosítást sem, mert tartott attól, hogy ez lehetőséget adna Bécsnek a tudós társaság működésének megbénítására.

Teleki József az ország számára az 1841-es akadémiai nagygyűlésen összegezte azokat az eredményeket, amelyeket az Akadémia a megalakulása óta elért. A tudós társaság működése hozzájárult a nyelvújítás körüli harcok megszűnéséhez. Ezzel lehetővé vált a magyar nyelv egységes, kiegyensúlyozott fejlődése. Új szakaszba jutott az Akadémia mint tudományos intézet is. Tagjainak tevékenységével több, eddig itthon nem művelt tudományág vált a hazai tudományosság részévé. Ezzel párhuzamosan pedig tagjainak politikai megnyilvánulásai miatt politikai tényező is lett. 1840–41-ben Bécs szemében az Akadémia már a forradalom fészke volt.

Ebben a politikai helyzetben vezette Széchenyi 1842-ben alelnökként a nagygyűlést az Erdély kormányzójává akkor kinevezett

² Teleki József már mint elnök vezette az első igazgatótanács ülést 1830. november 17-én.

Teleki József elnök helyett. Megnyitóbeszédében azt fejtette ki hosszán, hogy az Akadémia eredeti célja a magyar nyelv tudományos kiművelése. Az alapszabály félreérthetőségére hivatkozva, számos érveléssel igyekezett hallgatóit, de még inkább olvasóit³ meggyőzni, hogy az Akadémiának nyelvművelőnek és nem nyelvterjesztőnek kell lennie. A nemzetiségi konfliktusoktól való reális aggodalom miatt tartotta hátrányosnak a magyar nyelv használatának ki-terjesztését a közélet minden területére, és hangsúlyozta az anyanyelv használatának jogosságát minden országlakos számára.⁴ A megnyitóbeszédben Széchenyi – anélkül, hogy megnevezte volna – támadta Kossuthot, aki mögé felsorakozott a reformellenzék. Bírálói felrőtíták Széchenyinek azt is, hogy politikai küzdelmek terévé tette az Akadémiát.⁵

Az 1843. évi nagygyűlés október 2-tól október 8-ig tartott. Az üléseken végig Teleki József elnököt, aki Pozsonyból, az országgyűlésről utazott Pestre. A második ülésen, október 3-án döntötték el, hogy az ünnepélyes és nyilvános „közülést” október 8-án, vasárnap tartják. Egyben megbízták a főtükári hivatalt, hogy a nagyközönséget a sajtó útján, a meghívandókat pedig nyomtatott meghívóval értesítse.⁶ Programjáról csak október 6-án, az ötödik ülésen döntöttek, egyben utasították a

³ Széchenyi István a félreértések elkerülése érdekében, a jobb megértés biztosítására beszédét szokatlan hosszúsága miatt azonnal nyomtatásban is közreadta.

⁴ A több nyelvet beszélő Széchenyi egész politikai tevékenységében mindig hangsúlyozta az anyanyelv, de más nyelvek szabad használatának jogos követelményét, de szükségességét is mint a szabadság bizonyosságát.

⁵ Pulszky Ferenc a Pesti Hírlap 1842. december 1-i számában név nélkül megjelent tudósításában azt írta, hogy ha nem hallotta volna Jászay Pál előadását és a jutalmi jelentéseket, „a politikai szenvedélyek homokján” érezte volna magát, hol szólni azonban csak az egyik félnek szabad.

⁶ A Pesti Hírlap 1843. október 8-án, az ülés napján közölte a hírt: „A Magyar Tudós Társaság Pest vármegye nagyobb temében ma, oct. 8-án de. 10 órakor tartja XII.

főtitkárt, Toldy Ferencet, a program kinyomatására. Másnap Kis Károly rendes tag útján elkérték a pesti vármegyeház dísztermét a nyilvános ülés megtartására, és a vendégek fogadásával megbízták Balogh Pált, Luczenbacher Jánost, Flór Ferencet, Tasner Antalt és Trefort Ágostont.

A nagygyűlés nyilvános közgyűlését tehát október 8-án tartották a pesti vármegyeház nagytermében, „meglehetősen nagy publikum”⁷ jelenlétében. Délelőtt tíz órakor Teleki József elnök nyitotta meg az ülést, majd a főtitkár számolt be az Akadémia múlt évi tevékenységéről. A jutalmak kiosztása után délután egy órakor ért véget a Magyar Tudós Társaság 1843. évi nagygyűlése.

A hírlapok természetesen beszámoltak a nagygyűlésről, mint a magyar közélet jeles eseményéről. A *Nemzeti Újság* 1843. október 18-án adott hírt az új tagok választásáról, a jutalomdíjak nyerteseiről és az emlékbeszédekről, de meg sem említette az elnök előadását. A *Pesti Hírlap* október 12-én részletesen ismertette Teleki József beszédét, különösen azokat a gondolatokat, melyekben a Tudós Társaság célját taglalta. A tudósító szerint az elnök rövid, de velős beszédben fejtegette az Akadémia hivatását; megmutatta azon álláspont fonákságát, mely szerint az Akadémia csak nyelvművelő társaság volna. Orosz József lapja, a *Hírnök* a nagygyűlés és az elnök beszéde kapcsán egy oldalvágást is tett: a Magyar Tudós Társaság már tizenhárom év óta létezik, célja és rendeltetése azonban még nem tisztázott. A tudósító itt arra a vitára utalt, amely néhány évvel korábban a *Hírnök* és melléklapja, a

közülését, mellyen minden rendbelit hazafiu tisztelettel és indulattal lát. Magyar köntösben megjelenőknek a terem áll nyitva, másoknak a karzat, hol asszonyosságok számára külön hely leszen.”

⁷ A Pozsonyból, 1843. október 15-én a Magyar Tudós Társaság nagygyűléséről küldött ügynöki jelentés nem közöl számadatokat („in ziemlich grosser Anzahl”), és más helyről sincs adat arra nézve, hány vendég volt jelen az ülésen.

Századunk hasábjain folyt az Akadémia feladatáról.⁸ Legnagyobb terjedelemben a Széchenyi által irányított *Jelenkor* foglalkozott az Akadémia ünnepélyes közülésével. Az október 12-i számban részletesen ismertették az elnök „szíves éljenektől koszorúzott” beszédét. Teleki gondolatait kommentálva a tudósító megjegyezte, hogy az Akadémia munkálkodásától, közvetett és közvetlen hatásától nagy siker várható, különösen a nemzeti nyelvű oktatás területén, melynek közeli bevezetésére nagy remény van.

A nyilvánosság mellett a titokzatos bécsi hivatal, a Polizeihofstellét is érdekelték az Akadémia nagygyűlésén történtek. A rendőrminisztérium ügynöke részletes jelentést küldött az eseményről. Miután beszámolt az Akadémia általános ügyeiről, többek között arról, hogy a Toldy–Vörösmarty–Bajza triumvirátus irányítja évek óta az Akadémiát, rátért az elnök beszédének ismertetésére. A jelentés jól adta vissza Teleki József gondolatainak lényeges részeit. Megjegyezte, hogy sokan várták: Teleki egyetértően csatlakozni fog Széchenyi előző évi beszédéhez, azonban még csak meg sem említette azt.

1842. november 24-én, az Akadémia XI. közgyűlésén az első nyilvános politikai beszéd hangzott el a Tudós Társaság egyik vezető tisztségviselőjétől. Az 1843-as nagygyűlést megnyitó beszédével Teleki József ennek kívánta ellensúlyt adni. Egyértelműen fogalmazta meg a Társaság működésének célkitűzését: „A nyelv, nemzetiség és a tudományok kitűzött cél gyanánt karöltve lebegnek előttünk, ezen három elénkbe szabott tárgyak szerencsés öszvesítése dicső feladatunk. Ezen szép eszmével meg kell barátokozni annak, ki fényes rendeltetésünkről magának tiszta fogalmat akar szerezni.”

⁸ A vitát Csató Pál kezdte és Teleki József írása (Levél a „szemle” ügyében = *Századunk* 1840. január 6.), valamint Orosz József válasza (Válaszjegyzetek nm. gróf Teleki József úr levelére = *Századunk* 1840. január 9.) zárta le.

Az 1844-es nagygyűlést ismét Széchenyi nyitotta meg. A magyar nyelvtörvény elfogadása után is az maradt a meggyőződése, hogy az anyanyelv ápolása nélkül „soha nem fogunk az emberiségre díszl hártó nemzetek sorába fölemelkedni”. Az 1844-es nagygyűlés jelentős döntéseket hozott. Felvázolta az Akadémia reformterveit. Ezek létjogosultságát Teleki is elismerte, de az adott körülmények között csakis azokat, „melyek a régi szerkezetek épségben tartása mellett kizárólag önnön erőnkkel is módosíthatók”. Széchenyi is azokat a változtatásokat támogatta, „mik a jelenen fennálló rendszabályok korlátai között, s így a felsőbb helyben hagyás nélkül is eszközölhetők”.

Ekkor Teleki és Széchenyi ugyanazt az álláspontot képviselték, és az adott politikai helyzetben féltették az Akadémiát attól, hogy nem kapná meg működéséhez az uralkodói jóváhagyást.

Teleki Józsefet két célkitűzés vezette elnöki tevékenységében: mindenáron fenntartani, megerősíteni és korszerű tudományos központtá fejleszteni az Akadémiát. Tudósi belátással elfogadta, hogy az intézmény túl nőtt rajta. Félrehúzódt, de anyagi, szellemi és erkölcsi támogatásával haláláig az intézmény mellett állt.⁹

Az Akadémia Teleki Józsefnek, első elnökének köszönheti, hogy kiegyensúlyozó tevékenységével elősegítette tudományos intézményé fejlődését és tagjainak politikai tényezővé válását. Az egykori Magyar Tudós Társaság tagjainak pedig a tudós Teleki József előrelátásából már a kezdetekkor sem kellett nélkülözniük a tudományos munka mindenkor elsődleges feltételét, a könyvtárat.¹⁰

⁹ Terjedelmi okokból nem sorolhatjuk föl itt könyvvásárlásait, festményajándékozásait, színműpályázatra adott pályadíjait, és nem utolsósorban az önkényuralom alatti erkölcsi támogatását mind az intézménynek, mind az egyes embereknek. Tudósi tevékenységére lásd összeállításunkat 2005. március 19-től az MTAK honlapján: <http://www.mtak.hu/>

„Beszéd, mellyel a' M.[agyar] Academia' XII-dik köz ülését, oct. 8. 1843. megnyitotta az elnök, gróf Teleki József¹¹

Tisztelt gyülekezet! Ime tizenharmadik éve foly, mióta tudományos társaságunk áll, az alaprajz által kiszabott körben munkálkodik, az elébe tűzött irányban előrehaladni törekszik; szorgalmatosságának különböző eredményei számos kötetekben forognak az olvasó közönség kezein, fáradozásainak gyümölcseit – szerénytelenség vádjá nélkül elmondhatom – a haza már több évektől fogva élvezheti, sőt valósággal élvezi is; – és mégis, ránk nézve elég elszomorítólag, annak valóságos célja felett sokan nincsenek tisztában, ez iránt időről időre új vélemények terjesztetnek, új kétségek támasztatnak. Már pedig helyesen jegyzé meg e helyen egy kedvelt szónok: „hogycsak rossz sőt veszély burjánozhatik olly intézetekből, mellyek irányaikból esnek és céljaikat veszítik”.¹² Nem lesz tehát érdektelen, nem felesleges egyszer e kérdést minden oldalról komoly és szigorú vizsgálat alá vetni, még pedig itt e helyen, hogy esztendei munkálkodásainkról számot adva, a résztvevő közönség láthassa és megítélhesse, mennyiben feleltünk meg rendeltetésünknek.

Hogy honi nyelvünk szent ügye van kezelésünkre bízva, kétséget nem szenved; hogy ennek terjesztése hazánk különböző ajkú lakosai közt nem közvetlen feladatunk,¹³

¹⁰ Egy magyar tudós társaság alapításának gondolata foglalkoztatta Teleki Lászlót, Teleki József édesapját is, aki könyvtárának állományát ebből a szempontból is gyarapította. Teleki József testvéreivel így egy minden tudományos szakot felölelő, általános gyűjtőkörrel létrehozott könyvtárat örökölt. A családi könyvtáron kívül Teleki József 1850-ben saját könyvtárát is az Akadémiának ajándékozta.

¹¹ A szöveget a Magyar Tudós Társaság Évkönyvei hetedik kötetéből közöljük, a jelenlegi helyesírás szerint, meghagyva a nyelvi sajátosságokat.

¹² Szó szerinti idézet Széchenyi 1842. évi megnyitóbeszédéből.

¹³ Teleki József itt egyetértően hivatkozik Széchenyi beszédére.

éppen oly bizonyos: mi magunk jól éreztük, és a múlt évben csakugyan e helyen bőven kifejtett; és így csak arról lehet és van kérdés, hogy csupa philologiai intézet-e academiánk, mint ezt többen vitatják, vagy pedig egyszersmind tudományos is, és ha igen, mennyiben?¹⁴

Minden nyelv gondolataink, fogalmaink és eszméink kölcsönös közlésének csak eszköze; ezeknek tehát amazt meg kell előzniük, mint bizonyítja ezt nemcsak a dolog természete, hanem a nemzetek történetéből merített tapasztalás is. Ebből nyilván következik, hogy valamint egyfelül minden nemzetnek csak annyi szavakra, fordulatokra van szüksége, mennyi gondolatai, eszméi s fogalmai vagynak, úgy másfelül a nyelv csak a használat által gyarapodhatván, ez a nemzet műveltségének legbiztosabb mérlege. Innen pedig megint természetesen foly az, hogy a nemzet műveltségét kell mindenek előtt emelni, hogy így azután ahhoz simuljon a nyelv.

Már most alkalmaztassuk ezen csalhatatlan elveket nemzetünk műveltségének akkori állapotjára, midőn némelly, honi nyelvöket és nemzetiségöket forrón átölelő, hazafiak buzgósa és ennek következtében maga a törvényhozás intézetünknek lételet adtak.

– Minden félreértés elkerülésére kénytelen vagyok azonban előre megjegyezni, hogy itt nem egyes férfiakról van szó, kik vas

¹⁴ Véleményünk szerint Teleki itt nem Széchenyivel vitatkozik, hanem a *Hírnök* és melléklapja, a *Századunk* hasábjain folyt vitára utal, melyet ő zárt le 1840. január 6-án azzal, hogy a Magyar Tudós Társaság egyszersmind magyar és így a tudományokat egyedül magyar nyelven s a magyar nyelvet a tudományok által igyekszik kiművelni. Lényeges volt az elnök állásfoglalása azért is, mert az 1843. évi nagygyűlés október 5-i, 4. ülésén felvetődött, hogy a cenzúra gyakran tagadja meg az Akadémia folyóiratába, a *Tudománytárba* szánt értekezésektől a közlési engedélyt, mert politikai tartalmúnak tartja a jogtudományi, történettudományi és filozófiai tanulmányokat. Felkérték az elnököt, hogy nyilvánítsa ki: a Tudós Társaság a tudományok összességével foglalkozik és alapszabályai a politikát csak üléseiről zárják ki.

szorgalmok és idegen nyelvek segítségével a tudományok mélyébe hatva, fényes csillagokként ragyogtak hazánk egén, de nemzetünk műveltségét vagy nem tekintve, vagy arra hatni csak idegen nyelv segítségével akarva, minden hazafiságok, minden magyar érzéseik mellett is idegenek maradtak a magyar földön; minden dicséretes ügyekezétek, minden nagy fáradaimaik eredménytelenül hangzottak el, mint azon kertészé, ki nem a hazai növények nemesítésén, nem az idegenek meghonosításán törekszik, hanem minden erejét, minden mesterségét égmérsékletünkhöz nem alkalmaztathatók, éppen oly nehéz mint hálátlan megtartására fordítja, hogy ne mondjam, pazarolja. Illy egyes hazafiak és tudósokkal minden időszakban dicsekedhetett szegény hazánk, de ezek minden tisztelet, minden becsület mellett, mellyel emlékeztöknek tartozunk, honi műveltségünkre csekély vagy talán semmi behatást sem gyakoroltak. Csak az verhet a nemzetben mély gyökeret, csak az emeli azt egészében, csak az szűnik meg mulékony lenni, mi annak önállását biztosítja, mi annak nemzetiségét gyarapítja, mi annak nyelvvel vérebe megy által. Önállás, nemzetiség, és nemzeti nyelv nélkül más nemzet nem vergődhetett nagyobb fényre.

Ezeket tehát és az ezek által terjesztett idegen, ingadékony alapú és még e felett a nemzetnek igen kis részére ható ál műveltséget egészen mellőzve, látszik már most, miként állott ez előtt mintegy másfél évtizeddel a magyar műveltség, következőleg a honi nyelv. Erőtlenül, ifjú tűzzel, keleti bájjal, de még nem illő szabatosággal, tisztasággal hangzott az már több évtizedek óta az országgyűlés és megyék tanácskozó termeiben; némelly dicső költőink a szív titkosabb érzelmeinek kifejezésére, elővarázslására nagy szerencsével használák azt; némelly, a tudományok titkaiba hatott, és inkább a nemzeti irodalom előteremtésének óhajta, mint a dicsvágy és anyagi hasznok által vezérlett, honfiak majd

több, majd kisebb szerencsével megkísérték a honi még darabos hangoknak az idegen földről kölcsönzött eszméik, gondolataik, és fogalmaik kifejezésére; a hős elődeiktől öröklött nyelvöket hön szerető, a hazát nemzeti műveltség által önállóvá tenni, ezt pedig az elhanyagolt nyelv emelése, mint legbiztosabb eszköz által elérni szándékozó buzgó hazafiak napról napra nevedő tömege több évtized óta törekedett és minden előgördített akadályok dacára nem minden siker nélkül törekedett szent célja elérésében. De nemzeti műveltség nem létezett, nemzeti irodalomról szó nem lehetett, és ennek következtében a nyelv is, nyers gyémántként csak magába rejté tündöklő tulajdonait. A felső körökből száműzve, a tudományokra, művészetekre nem alkalmazva, és főként a pómép száján forogva, sajtóságos kincsei fejletlen maradának; a társalgási és tudományos műveltség idegen vala hazánkban. E mellett a szépnem, a műveltebb osztályokban legalább, elkorcsosodva, nemzetétől elvála s idegenhez csatlakozék. Mi csoda tehát, hogy a magas állású magyar ifjak, hazánk jövődő boldogságának fő reményei, inkább divatból mint nemzetiség-parancsolta szükségből dajkáiktól megtanulának ugyan annyit magyarul, mennyit a gyermekszoba korlátozott székségei megkívánnak; de családi körökben mindig csak idegen hangzatokat hallva, iskoláinkban megint idegen holt nyelvet tanulva, és ebben drága idejük legszebb részét elvesztegetve, a tudományok előcsarnokaiba ennek segítségével vezetve, további kiműveltetésüket csak idegen nyelvű társalgás és irodalom által eszközölhetve, hazánk kellő közepén, magyarok közt, igen kevés és alig számítható kivétellel vagy egészen idegen műveltséget nyertek, vagy bárdolatlanságban maradtak. A szerencsésebb jövődő, mint reménylenünk szabad, a társalgási műveltségbe is nemzetiséget oltva, és egy szép önállású nemzeti irodalommal bírva, ezen csak némely közönséges vona-

tokban oda vetett képtől visz-szarettenend, és annak hitelességét vonandja kétségbe; de a mostani emberi nyom, a magyar földet elárasztó idegen műveltség nyomorából még egészen fel nem üdülve, a hazánkban nemzetiség tekintetében még most sem igen kedvező állásán siránkozva, festvényünket túlságosnak éppen nem tekintendi és csak a szebb jövődő kétes reményeivel vigasztalandja magát.

Hazánk műveltségének ez állásában egy csupán nyelv-művelő, egy csupán philológiai társaságtól mit lehetett volna várni? Valóban minden ügyekezetei hálátlanok, munkáságának legszebb eredményei meddők maradtak volna. Új találmányai, fölfedezései, összehasonlításai, fejtegetései, összeillesztései, következtetései, megállapításai szótárára, nyelvtanára és száraz értekezéseire szorítva, minden belső becsök mellett, az életbe nem vágta és mint egy elásott kincs használat nélkül maradtak volna mind addig, míg azokat egy későbbi kor, más egyes tudósok, vagy tudományos társulatok ügyekezetei által a nyelvbe gyakorlatilag nem viszi be, vagy éppen ekkor hiányosságait fölfedezve, mint haszonvehetetleneket nem veti el és helyeiket másokkal nem pótolja ki.

Igen jól érzék ezt intéztünk első alkotói, meggyőződtek e felől az országosan összegyűlt karok és rendek, midőn azt pártfogásokra méltatták; meg dicsően elhunyt királyunk, I. Ferenc, midőn annak felállítását legkegyelmesebben megengedé. Jól tudák, hogy a nyelvnek csak a használat ad életet; hogy a nyelvet csak a gyakorlat művelheti sikeresen és annak a nemzet műveltségéhez, különösen tudományos kiképzéséhez kell alkalmaztatnia. Azért tűzték ki ezen intézet céljául a nyelv-művelést úgy, hogy az kiterjedjen egyszersmind a tudományok minden ágazataira, kivevén a hittant és mellőzvé a politikai vitatkozásokat, mellyek a tagok közt könnyen kedvetlen vitatkozásokra nyújthatnának alkalmat; – azért adtak a nyelvtani

osztály mellé még öt más, egyenként ugyanannyi tagokkal ellátott tudományos osztályokat, melyeknek kötelességük a tudományokat honi nyelven terjeszteni, és így a nemzeti tudományos műveltséget előmozdítani; azért tűzetnek ki a tudományok különböző osztályaiból évenként bizonyos sorozat szerint jutalomkérdések megfejtésül, hogy az academia körén kívül is készíttessenek tudós férfiak, kik a tudományokat a nemzeti nyelv segítségével meghonosítani képesek legyenek; azért adatik a nagy jutalom minden évben a magyar irodalom egész körében kijött legjobb munkának minden legkisebb tekintet nélkül a tudományra, mellyről az szól, hogy a hazafiak a tudományoknak magyar nyelven művelésére hathatósan buzdíttassanak.

Nem lehet tehát mondani, hogy tudományos intézetünk köre egyedül a nyelv-művelésre volna szorítva, hogy abból minden más tudományok száműzve volnának. A nyelv philológiai kiképzése nem egyedüli, de nem is fő célja társaságunknak; szép és nagy rendeltetése annak a tudományokat terjeszteni hazánkban honi nyelvünk segítségével és így ezt alkalmaztatni a tudományok különböző nemeire; egy nemzeti műveltséget megállapítani, melly az egész országra kiterjesztvén, hazánkban e részben is önállást, fényt és díszes helyet adjon a több művelt nemzetek sorában. A nyelv, nemzetiség és a tudományok kitzött czél gyanánt karöltve lebegnek előttünk, ezen

három elénkbe szabott tárgynak szerencsés öszvesítése dicső feladatunk. Ezen szép eszmével meg kell barátkozni annak, ki fényes rendeltetésünkről magának tiszta fogalmat akar szerezni.¹⁵

Az alapszabályok által elénkbe szabott ez irányban kívánt munkálkodásaiban haladni társaságunk felállításától fogva, mint bizonyítják minden lépéseink, törekvéseinknek eredményei. Mennyiben felelünk meg magas hivatásunknak, nem idevaló; de arról mi nem is ítélhetünk, ítélje meg ezt a közönség, ítélje meg a maradék; elég az hogy figyelmünk kiterjedett a honi nyelv mellett a tudományok minden részeire, e kettőt szorosán öszvekötvé, csekély tehetőségeink egész erejéből kívántuk részünkről is nemzetiségünk kifejtését, szilárdítását előmozdítani. Ezen szempontból indultunk ki ügyekezeteinkben a múlt év alatt is, mint az ki fog tetszeni mai ülésünk további folytatásából, mellyre hallgatóink szíves figyelmét kikérjük.”

¹⁵ Teleki kiterjesztette Széchenyi gondolatát, amely így hangzik: „[Az Akadémia] hivatásának csak úgy felel meg magasb szellemileg, ha a magyarnak nyelv-kincse körül annál anyaiabb gondal virraszt, és annak becsét, méltóságát emelni annál inkább buzog, minél kétesb jövőndő borul nemzeti önállásunkra, s minél nagyobb s nagyobb súlyedési veszélyekbe bonyolódik a hon.”

Kulcsszavak: *elnöki megnyitóbeszéd, magyar akadémia, magyar nyelv, magyar tudományosság, nagygyűlés, reformkor*

IRODALOM

- F. Csanak Dóra (2001): A Telekiek gyűjteménye. In: *Örökségünk, élő múltunk*. MTA. Bp., 11–23.
Magyar Országos Levéltár. *Takáts Sándor hagyatéka*. N 119. Fasc. 68. 9907.
MTA Könyvtára Kézirattár. *A Magyar Tudományos Akadémia 1843. évi nagygyűlésének jegyzőkönyve*. K 1357.
MTA Könyvtára Kézirattár. *Széchenyi-gyűjtemény*. *Akadémia* K 166/99–117.
Magyar Tudós Társaság évkönyvei. Hetedik kötet. Buda, 1846, 3–8.

- Magyar Tudós Társaság rendszabásai*. Pest, 1831
Pach Zsigmond Pál (főszerk.) (1975): *A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada. 1825–1975*. Budapest, 33–48.
Széchenyi István (1842): *A Magyar Academia körül*. Pest
Széchenyi István (1847): *Politikai programmm töredékek*. Pest
Viszota Gyula (szerk. és bev.) (1927): *Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal. I. rész. (1841–1843)*. Budapest

HERMAN OTTÓ ÉS A MAGYAR HALÁSZAT

Bíró Péter

az MTA levelező tagja, kutatóprofesszor, intézetigazgató
MTA Balatoni Limnológiai Kutató Intézet Tihany – biro@tres.blki.hu

Amikor a roppant széles látókörű, nagy tudású, autodidakta természettudós, Herman Ottó (Brezsnóbánya, 1835. június 26. – Budapest, 1914. december 27.) halálának 90. évfordulóján életművére emlékezünk, természettudományi és etnográfiai munkásságában jelentős súlyt képviselő halászati tanulmányai is részletes méltatást érdemelnek. Munkáit – mintegy 1140 tanulmányból, cikkből, könyvből álló életművét – nemcsak egy szűkebb „vájtfülű” tudós rétegnek szánta, hanem elmélyült kutatásainak eredményeit világos, népszerű, a magyar nyelv választékos stílusában írta meg és tette mindenki számára hozzáférhetővé és örökké marandóvá. Mestere és széles körben elismert művelője volt a tudományos eredmények népszerű ismertetésének. A magyar halászati szakirodalomban korszakalkotó, kétkötetes nagy munkája *A magyar halászat könyve* (1887) 117 éve jelent meg.

A természettudományok és főként az élővilág iránti érdeklődése már kora fiatalságában megmutatkozott, s édesapja, valamint az ő baráti köre elvezette a természetbúvárkodáshoz és kialakította a természet iránti mély vonzalmát. Az ifjú Herman Ottó 1864-ben Brassai Sámuel támogatásával elnyerte az Erdélyi Múzeum-Egylet kolozsvári múzeumának konzervatori állását. A népi halászat emlékeivel és eredeti régiségében megmaradt gyakorlatával először az Erdélyi-medence középső részén, a Mezőségen folytatott kutatásai során került testközelbe. Az itt húzóódó völgyekben tavak és

az azokat környező ingoványos területek gazdag tárházát képezték etnográfiai és természettudományos megfigyeléseinek. Állandóvá vált gyűjtőútjain barátaival és kollégáival felkutatták a Mezőség faunáját, és jelentősen gazdagították a múzeumi állatgyűjteményt az ízeltlábúaktól a gerincesekkel bezárólag. Anyagi gondjai, Brassával kiéleződött személyes ellentéte és sikertelen politikai próbálkozása miatt 1871-ben elhagyni kényszerült Kolozsvárt. Pár éves „intermezzo” után 1875-ben Frivaldszky Jánostól a Magyar Nemzeti Múzeumban őrségédi kinevezést kapott, később már Pulszky Ferenc állt a múzeum élén, amikor Herman Ottó 1877-ben megindította a múzeum kiadásában megjelenő *Természetrajzi Füzetek*-et. A múzeumban a madarak osztályát vette át, ahol édesapja barátjának, Petényi Salamon János kézírati hagyatékára bukkant, mely sok halnevet és fajleírást is tartalmazott. Ekkor határozta el, hogy majd a halakkal is foglalkozik, s ennek köszönhetjük a magyar néprajzi irodalom alapvető remekművének, *A magyar halászat könyve* nek 1887. évi megjelenését, majd a gyakorlati ismereteket közreadó *A halgazdaság rövid foglalatja* című 1888. évi kiadását a Természettudományi Társulat gondozásában. Ebben az időben kodifikálták a magyar halászatról szóló 1888. XIX. törvénycikket, amelyhez az 1874. évi porosz halászati törvény szolgált mintául.

Halászati tanulmányait 1883-ban kezdte meg Semsei Andortámogatása mellett, Petényi

Salamon „népies” halnevei után nyomozva. Herman Ottó négy év alatt hét hónapot töltött gyűjtőúton. Járt jelentős folyóinknál, a Szernye-mocsarakban, az Ecsedi-lápon, a Drávaszög ingoványos területein, nagy tavaink, a Balaton, Fertő, és a Velencei-tó mentén, a Gyilkos-tónál, hegyi patakoknál, Szádelő-völgyében, Székelyföldön és a Szinvánál, a Bükkben. Összegyűjtött anyagát a magyar halászati kultúra bemutatásának teljességre törekvő igényével, osztályozva és rendszerezve tette közkinccsé a közelgő millenniumi ünnepek előtt. A halászati tanulmányokban kibontakozó módszeréről írja, hogy „egy vizsgált nép – ebben az esetben a magyarság – őstörténetét élő ősfoglalkozásainak tárgyi része, azok díszítése, használata illetőleg terminológiája világítja meg. Ezek a tárgyak egyrészt összevetve Magyarországon feltárt régészeti leletekkel, arra is következtetést nyújtanak, hogy milyen kapcsolat fűzte a magyarokat az előttük itt lakó népekhez. Másrészt e tárgyak arról is tanúskodnak, hogy a magyarság merre vándorolt, illetve vándorlása közben milyen népekkel került kapcsolatba”. Herman Ottó ezt az eljárást általános érvényűnek tekintette, és minden népre alkalmazhatónak tartotta azzal, hogy az eredet keresésekor az összehasonlítás nem zárható ki. Herman Ottót komplex vizsgálataíért is polihisztornak tartjuk a szónak abban az értelmében, hogy akár ornitológusként a madarokról, akár etnográfusként halászokról és halászatról írt, korának szétszórt ismeretanyaga az ő megfogalmazásában és összegzésében csodálatos egységben jelent meg. A 860 oldal terjedelmű, kétkötetes, háromszáz ábrával, tizenkét műlappal és kilenc könyvmatú táblával illusztrált *A magyar halászat könyve* (1887) előszavában írja a következőket: „A könyv szerzésénél két szempont vezetett. Be akartam bizonyítani, hogy a beható, eredeti kutatás a nemzetnek egyik látszólag nagyon egyszerű foglalkozási körében is

igen háládatos és figyelmen kívül hagyva minden egyéb tanulságot, nyelv dolgában igen fontos. Másfelől be akartam bizonyítani, hogy immár egy könyvet nemcsak szerezeni, hanem utolsó ízéig kiállítani is bírunk.” Idegen szerzőkre csak ott volt tekintettel, ahol a tudomány mint közkinccs elkerülhetetlenné tette, így az őskor és ókor rövid jellemzésénél, de kötelességének tekinti azt is hozzátenni, hogy amennyiben némi önálló kutatásra is támaszkodhatott, ezekben is sok az önálló felfogás. Nem állítja, hogy nézetei döntők, reméli viszont, hogy megvan bennük mindaz, ami másokat beható kutatásokra serkenthet. A halászéletről merített képeket Jankó János dolgozta ki, és azokon az alakok többnyire élő emberek képmásai. A magyar szerszám- és halrajzok kivétel nélkül Herman Ottó keze munkái.

A könyv története című fejezetben írja, hogy „e könyv úgy keletkezett, mint keletkezik a forrás, a forrásból az ér, a futóérből a patak. Lehet a patakból folyó, e könyv azonban csak patak akart maradni, célja az, hogy bevetéssék a magyar művelődés nagy folyamatába, s ha nem is sokkal, de valódival gyarapítsa a folyam erejét”.

Petényi Salamon és Heckel Jakab kezdték el a magyar föld halainak feltárását és természetrajzuk megírását. Az iratok nagy része azonban elkallódott. Herman a megmaradt iratok alapján Petényitől megfigyelt hatvanhét halfajnak és -fajtának elterjedési viszonyait, a hozzá tartozó százhetvenöt magyar népies elnevezéssel együtt összefoglalta, és sajtó alá rendezte. Ez az anyag indíttatta Herman Ottót a magyar halászati emlékek felkutatására és rendszerezésére. Siófokon figyelt fel a sokféle halászszerszámra, amelyeket húsz évvel korábban már a mezősi tavakon is megfigyelt, és ezeket részletesen feljegyezte és lerajzolta. Egyúttal összegyűjtötte a magyaros mesterszavakat. Ekkor jut eszébe, hogy a halászat az emberség ősfoglalkozása, hogy szerszáma, fogása

a népismeret, az ősrégészet szempontjából legalábbis érdekes lehet, mert hiszen ősfogalkozások terén a nép szívósan ragaszkodik mindenhez, ami ősi, hátha egy-egy nyom elvezet oda is, ahol az írott történet eddig néma maradt. Felöltött benne az is, hogy a magyar halászat hanyatlófélben van: a rétségek eltűnedeznek, a szabályozott folyók elvesztik ősi természetüket, mindezzel megcsökkennek a halászat régi módjai, az ősi szerszámok, s ezekkel örökre elvesz egy egész szokáncs, tehát meg kell menteni azt, ami még megvan. Semsei Andorral és Szily Kálmánnal egyeztetve terveit, végül is 1883. július 28-án indult el hosszú gyűjtőútjára. Útba ejtette a Velencei-tavat, majd innét ment Siófokra, átment Komáromba, majd innét Szegedre. Budapest után halászati perek tanulmányozása vitte Enyingre, elment Köröstarcsára, innen a Szádelő-völgyébe, majd a Bódva mentére, Hídvég-Ardó, Komjáti, Szendrő érintésével eljutott az Ecsedi-lápra. Börvelyen és Kismajtényban kutatva később az Ipolyhoz rándult ki, rövid ideig Kenesén, Tihanyban ismét a Balatonra kutatott. Majd Csongrádra és Szentesre vetődött, s újra fölkereste Szegedet, különösen Algyő és Tápé ősi helyek miatt. Ezekkel az utakkal telt el az 1883. év. Utazásait 1884. június havában folytatta. Ismét elment Szegedre, ezután Székelyföldre. Kutatott Héjjasfalván, Székelykeresztúron, Egyházasoláh faluban, a Vargyas mentén, Baróton, Felső és Alsó Rákoson, Fülén, majd az Olt mentén Oltszemen, Sepsiszentgyörgyön, Csíkmadarason, föl a Gyilkos-tóig. Innen a Bucsinon átkelve elment Székelyudvarhelyre, majd Kolozsvárra és Bánfi-Hunyadra. Újra a Velencei-tóhoz, Agádra került, majd a Balatonhoz jutott el, ahol Balatonfüreden, Tihany környékén és Keszthelyen kutatott. Ismét bejárta az Ecsedi-lápot, Köröstarcsát, Komáromot, elment Tatára, Győrbe és Pinnyédre, majd újra Szegedre, innen Apatinba, s a Dunán átkelve a Drávafokra, Kopácsiba. Ezzel az

1884. év is eltelt. 1885-ben ismét júniusban kelt útra: Berettyóújfalura került, innét Nagyenyedre ment. Visszatérőben Csucsán megállapodott, majd Szolnokon és Tószegen is járt. Ezután ellátogatott Ungba a Latorcához, majd Záhonyba a Felső-Tiszához. Elment Beregszászra, Nagyberekbe és Debrecenbe, a Szememocsárhoz és a Borzsához, később felkereste Miskolcon a Sajót, a Bükkben a Szinva pisztrángos vizét és a Hejőt. A Bükkben az Alsó-Hámor völgyének csendjében fogott hozzá a történeti rész kidolgozásához, és ezt befejezve még a halászat gyakorlatának megírását is megkezdte. Decemberben a magyar és az óvend halászszerszámok közötti összefüggés kutatása céljából utazott Berlinbe, majd visszaútján a Fertőnél állapodott meg. A Fertőn kívül még volt számára egy elhagyott pont, amely sok ősi elemet ígért: Nagydobrony, mely a Szemye mocsárvilágához tartozott, s ezért legjobban a „jég hátán” volt kutatható. Miután a keleti résszel végzett, innét nyugatra, valamint a Fertőre fordította figyelmét. 1886. január 6-án a Fertőnél, Hegykő magyar községben zárta le a végleges útinapló írását. A kutatásokban a dolog természetéhez alkalmazott, saját módszere szerint járt el. Keveset támaszkodott ajánlásokra és vezetésre, inkább halászati, különösen horgászati ügyességében bízva egyedül iparkodott a halászok közé keveredni, hogy fogásaikat meglesse, a szerszámjártást kitanulja, s csak ott, ahol tisztán szógyűjtésért járt, használta rossz füle helyett megbízható emberét, de kérdéseit mindig maga intézte a halászokhoz. Így ami a halászatra, tudniillik annak módjaira, szerszámaira, fogásaira, szokásaira és mesterművére vonatkozik, s ami a szótárakkal és a történelmi anyaggal való egybevetésből is származik, teljesen önálló, eredeti kutatás eredménye. Meggyőződött arról, hogy a magyar halászat mesterszavait egyes ember még egy évtized munkája árán sem mérítheti ki, hiszen oly szerteágazó és oly gazdag. Petényi Salamon százhetvenöt

halneve kutatásai során négyszázhatvanra szaporodott, a mesterszavak megközelítik az ezeryolcszázat, noha az akkori szótárak alig kétszáz halászati mesterszót foglaltak magukba. Kutatásainak eredményei a következőkben foglalhatók össze, amelyre Herman Ottó a következőket írja:

„1. A magyar népies halászati eszközök sok tekintetben visszavágnak ősrégi időkre, ezért ősrégészeti és néprajzi szempontból szerfölött becsesek.

2. A halászat a magyarságnak mindenestre ősfoglalkozása.

3. A magyar halászat virágzásának ideje a mohácsi vész megelőző időkre esik, legrégibb okirataink már fejlett halászatról tesznek tanúságot.

4. Igazi őshalászat már kevés ponton található.

5. A régi magyar ember gondozta a halat.

6. A mai magyar ember írta a halat.

7. Leleményesség dolgában a magyar halász ritkítja párját.

8. A magyar halászat föléledése az egyszerű tőgazdaságtól függ.

9. A magyar halászati irodalmat, az igazit, a népnyelv alkalmazása, tehát föl kutatása nélkül megkezdni nem lehet.

10. A magyar halászat történetét az élő népies halászat pontos ismerete nélkül megírni nem lehet.”

A hal nemcsak tárgya a természethistóriának, hanem tárgya a nemzet egyik ősfoglalkozásának is, nemcsak az ember, hanem a természet háztartása szempontjából is fontos, itt tehát az élet és a tudomány közvetlenül találkoznak egymással. E területen az élet századokkal előzte meg a tudományt, hatalmas nyelvyanyagot teremtett, amellyel a tudománynak számolnia kell, ha voltaképpen hivatásának meg akar felelni, mely az élő hatásban gyökerezik. S tekintettel arra, hogy újabb halászati irodalmunk (az 1800-as évek vége felé) nem számolt az élettel, s fölösleges alkotásokhoz folyamodott, ezért elvesztette

élő hatását. Éppen ezért kemény szavakkal ostromozza Bugáth „nyelvújító” működését, aki olyan műszavakat alkotott – például egyes halneveket vagy testtájékok neveit –, amelyeket a magyar halász nem is ismer. A fejezet vége felé megszívelendő sorai: „Ez a törekvés hozta magával azt, hogy az a munka, amelyet e könyvre fordítottam, nekem nem fáradság, hanem élvezet volt, csak azt sajnálom, hogy mélyebbre nem nyúlhattam, ami azonban nem rajtam, hanem a viszonyokon múlt.”

Az ember és a hal fejezetben a hal és az emberiség történetiségének és kapcsolatrendszerének áttekintését nyújtja, amikor nagy szeretettel fordul a vogulok hitregéihez. Herman Ottó az utókor számára és így szá munkra szokatlan szavakkal ajánlotta művét: „Ezt a könyvet nem írta tudós ember tudósnak a szó céhes értelmében kielégítésére, hanem írta egyszerű magyar ember, magyar emberek okulására, általános műveltséggel bíró emberek tudásvágyának kielégítésére.” *A társadalom és a hal*, valamint *A magyar ember és a hal* című részekben a szerző az emberiség és a magyarság története valamint ősfoglalkozásai között von párhuzamot. Az első kötet gerincét képezik a magyar halászat múltját és jelenét tárgyaló részek, az oklevéles anyag alapján kronologikus sorrendbe szedett adattár, amely a tárgyi emlékek és a halászat jogi-társadalmi vonatkozásainak történeti gyűjteménye. A történeti áttekintés és az összevetés nyomán a szerző kimutatja, hogy melyek a magyar történeti halászszerszámok, s melyeknek van ősrégészeti és néprajzi vonatkozásuk. Az általa rendszerezett anyag csak ezután következik. Herman Ottó szorgalmának és mély természetvizsgáló adottságainak birtokában, majdnem abban az állapotban tanulmányozhatta a halászatot, ahogyan az évszázadokon át virult. A nagy folyamszabályozási munkálatok és lecsapolások ekkor már éreztették hatásukat, de az 1870-es évek erősen „vizes” esztendei

még egy kis haladékot adtak a vízi életnek. Pár évtized múlva az általa tapasztaltak egy része már csak az írásaiban maradt meg, az emlékezetben élt tovább.

A halászat története és leírása csak egyik kötetét teszi művének. A történeti rész fejezeteiben taglalja a halászat őskorát, annak jellemzését, az őshalász nyomait, az őshalász képét, az ókor, valamint a vaskor halászatát. Később a magyar halászat múltjával foglalkozik: területi megoszlásával, mesterszávaival, valamint a legkülönbözőbb halászati módok és eszközök ismertetésével, az okiratos történet bemutatásával, végül itt kap helyet a magyar konyha és a tudomány ismertetése és a régi magyar halászat képszerű bemutatása. Igen tanulságos a következő fejezet, a magyar népies halászat ősi elemeinek bemutatása, majd az ősrégészeti és néprajzi vonatkozású magyar halászszerszámok ismertetése. Az első kötet második fejezetében a magyar halászat szerszámjárásáról és a magyar halászéletről van szó, a „hígvízen” való halászatról és annak módozatairól, a jeges (azaz jég alatti) halászatról, az általa bejárt területek jellegzetes halászmodszereiről. E fejezetek nemcsak a régi idők letűnt emlékeit őrzik, hanem ízes magyar nyelven megfogalmazott esz-széknek, írásoknak, irodalmi igényvel megírt történeteknek személyes élményein nyugvó, életszerű ötvözetei.

A második kötet – a szerző szavaival élve – a természethistória, a halak élettanáról szól, a hozzájuk fűződő biológiai tudományok foglalatja. Részletezi azokat az ismereteket, amelyeket a hal és a tudomány, a hal a természet háztartásában, a hal ellenségei, a hal szervezetéről szóló fejezetekben foglalt össze. Ezután a magyar édesvizekben élő halak rendszertani felsorolását adja, majd az édesvizek halainak elterjedéséről szóló ismereteket összegzi. Ezt követi a magyar édesvizekben élő halak rendszeres átnézete: csontos halak, vérteshalak, illetve körszájúak csoportosításában, s végül a fajok részletes le-

írása. Herman Ottót megelőzően soha senki nem végezte el azt az alapos munkát, amely lényegében a második kötet végén található: a magyar népies halászat mesterszótárára gondolok, majd az ezt követő magyarországi halak csoportos szótárára, ahol elkülönítve találjuk a szepességi és erdélyi német halneveket, szláv halneveket (tehát a tót [= szlovák] és horvát eredetűeket), valamint az oláh [= román] halneveket.

A magyar halászat könyvének részletes bemutatása révén lehet legteljesebben megrajzolni a polihisztor Herman Ottó egyéniségét, s a maga nemében ez a könyv egyik legsikerültebb, legmaradandóbb műve. Nemcsak a hazai, hanem a nemzetközi tudományos szakvélemény figyelmét is felhívta, s olvasmányos voltával a szélesebb olvasóközönség körében is nagy elismerésre talált. Munkájával a Néprajzi Társaság megalakulását is elősegítette, sok kortársát további kutatásra ösztönözte. Végül is Munkácsy Bernát, Jankó János és Herman Ottó anyagfeltáró és rendszerbe foglaló tevékenységének köszönhető, hogy a népi halászat évtizedeken át a legteljesebben kidolgozott ága volt a magyar tárgyi néprajznak, és hasonló igényességgel újat azóta is csak keveset alkottak.

A magyar halászat könyve a nemzetközi szakirodalomnak is elismert teljesítménye, példája lett – többek között – a román Grigore. Antipa Hermanéhoz hasonló, halászattal és halgazdálkodással foglalkozó monográfiájának, a horvát Curcic alapvető tanulmányának és a finn Uuno Taavi Sirelius finnugor népek rekesztő halászatáról szóló munkájának. Később a fiatal Jankó Jánossal támadt személyes vita Herman Ottót eltávolította a Magyar Néprajzi Múzeumból, de nem a néprajztól. Az ornitológiával, a rovarlattal és a természettudományok különböző ágával, a halászattal, az etnográfival kapcsolatban kifejtett tevékenysége mellett Herman Ottónak mint lángelmének

arra is jutott ereje és ideje, hogy mint ellenzéki képviselő éles politikai cikkeket írjon, természettudományos folyóiratot alapítson, illetve madártani intézetet, csillagászati obszervatóriumot hozzon létre, de a Balatonmenti Zoológiai Állomás (jelenleg Tihanyban a Magyar Tudományos Akadémia Balatoni Limnológiai Kutatóintézete) és a Természettudományi Múzeum létrehozására is ő tett javaslatot. Herman Ottó nevéhez fűződik az 1870-es évek során az intézményesített állatvédelem gondolata is.

Amennyiben *A magyar halászat könyve* a dolgok tudományos oldalát világította meg, úgy egy évvel később, 1888-ban a Természettudományi Társulat kiadásában megjelent *A halgazdaság rövid foglalatlja* című, negyvenhárom képpel illusztrált munkája egészen gyakorlati irányú könyvecske. E munkájának megírásához az előzményeket a Magyar Tudományos Akadémia Vitézféle pályázatára benyújtott három munka képezte: nevezetesen Krisch János *Halaink és haltenyésztésünk*, Kenessey Albert *Halászatunk és a haltenyésztés*, illetve Tasner Dénes *Javaslat halászatunk és haltenyésztésünk érdekében* című pályamunkái, melyek közül Krisch Jánosé aranykoszorús díjat nyert. Mindhárom pályamű kiadásra is került 1868-ban, Pesten. Herman Ottó könyvecskéje előszavában e pályázatokról a következőképpen nyilatkozik: „Mind a három pályamű éppen abban a leggyöngébb, a mire a magyar tudományos Akadémia – nagyon helyesen – a fősúlyt helyezte, t. i. a hazánk viszonyaihoz alkalmazott javaslatokban, abban az irányban, hogy a vizeinkben érzékenyen megfogyott hal tenyésztése előmozdítottassék.” Részletesen ír a halbőség koráról, a tavaszi áradás jelentőségéről, illetve a halbőség biológiai háttéréről. Ezzel párhuzamot von a halszűkének biológiai okairól és tanulságainak alkalmazásáról. Rámutat a tóságok viszonyaira és az okszerű haltenyésztés alapjaira, valamint az okszerű

rendszer alkalmazására. A lecsapolásokkal, a folyamszabályozásokkal megfogyatkozott áradásos területek (halnevelő területek) hiánya vezetett oda, hogy vizeink messze földön híres halbősége erre az időre már erősen megcsappant. Írja, hogy „vizeink érintetlen, ősi állapotában a rendes és szabad áradás... alkotta meg a folyóvizek mentén a tóságok területén e rétséget, t. i. az év bizonyos szakában víz alá kerülő térséget sajátos növényeivel és állataival, s nem is a folyó vagy tó rendes medre, hanem ez a rétség volt a tulajdonképpeni haltermő”. A halszűkét tehát az ősi állapotok megszűnésére vezetete vissza.

Az okszerű halgazdálkodásban a Dubics-féle rendszert tekintette célravezetőnek. Dubics Tamás rendszere nem volt egyéb, mint a haltermő ősi rétségnek gazdasági keretbe foglalása. Dubics Pozsony táján egy területet bérelt, melyet a Dunától egy gát választott el. Itt figyelte meg és jött rá, hogy a fajokat külön-külön kell tenyészteni, s egy bizonyos nagyságú területre csak egy bizonyos számú halat kellene ereszteni, annyit tudniillik, amennyinek a terület elegendő táplálékot nyújt. Arra is rájött, hogy „a természetben a táplálék felújulása főképpen a rétségen történik, akként, hogy a területek majd víz alá kerülnek, majd ismét szárazon fektüsznek, s legvégül tapasztalta, hogy a haltáplálék keletkezése és felújulása a felső földréteg minőségétől függ és minél termékenyebb ez mezőgazdasági szempontból, annál jobb a halnak is”. Ezért egyes tóterületeket szárazon hagyott, illetve elárasztott, amivel elérte, hogy annak tápláló ereje felújuljon. Később figyelte a halak növekedését, és meghatározhatta a halak száma és a terület nagysága közötti viszonyt, amely végül is az optimális népesítés alapjait képezte. A Dubics-féle árasztásos tószorozatok működése alapján ismerteti Herman Ottó a véleményét, amelyben a „sarkalatos elv, mely ezekből szükségképpen következik, egyfelől az, hogy az ősi rétség

természetével bíró tavakat kell alkotnunk, és ezeken csak egy fajt kell nevelünk, másfelől az, hogy egy adott területen csak annyi halat kell elhelyeznünk, amennyinek az a terület rendes felújítás mellett évről-évre táplálékot bír adni”. Ez a rendszer tehát a mai értelemben vett és már túlhaladott, külterjes monokultúrát jelenti.

Könyvében foglalkozik a halaszvizek kemizmusának termést befolyásoló tulajdonságával, a szinttájakkal és a halas víz oxigén-viszonyaival. Ezután lényegében a tógazdaság okszerű gyakorlatát, melyben a mintapéldát a ponty tenyésztése és a pontyos tógazdaság berendezése, kezelése képezik. Említést tesz a mocsarak, holtágak és tóságok termelésbe vonásáról, valamint az ún. gyülevész vizek felhasználásáról. Részletesen elemzi a már Dubics által is megfigyelt váltógazdaság előnyeit, majd a leggyakrabban tenyésztett halfajnak, a tőpontynak a táplálkozásáról, az alkalmazott szerszámokról, a fogassüllő tenyésztéséről, a kőszüllőről, valamint a sebes pisztráng tenyésztéséről nyújt részletes ismereteket. A pisztráng mesterséges tenyésztésének élettani alapjairól, valamint a Jacob és Costa által kidolgozott mesterséges szaporítási módszerekről szól; az ikra szerzéséről, a megtermékenyítésről, az ikra gondozásáról, a patak berendezéséről, pisztrángos tóról, majd végül a sebes pisztráng táplálkozásáról és a pisztrángos patakok védelméről tesz említést. Foglalkozik a különböző kártevőkkel, a halgazdaság ellenségeivel. Függelékben

pedig a halas vizeink föléledéséről szól, majd felsorolja a gazdasági tekintetben fontosabb halainkat, majd csekély vagy semmi értékű halainkat. (Megjegyzendő, hogy utóbbiak közül egy-két kivétellel ma mindegyik védett, vagy szigorúan védendő halfajnak tekinthető.) Végül Herman Ottó arra a következtetésre jut; hogy „főfolyóink mentén öt-hat Dubics-féle telep akként módosítva, hogy a fiasító tavon kívül még csak növendék tóból álljon, s ez utóbbiból a néki erősödött ivadékok nagy számmal a főfolyóiba jussanak, fő vizeink hal állományát biztosan gazdaságilag igen érezhetően felújítaná, s búsán visszaadná azt a csekély költséget, amelybe az ilyen fiasító telepek kerülnének. Akár e történetből, akár az élettanból induljunk is ki, mindig oda fogunk jutni, hogy vizeink mai állapotát, s jövőben való fejlődését véve a halállomány csak az említett módon tartható és javítható meg”.

Most, amikor nagy polihisztorunk kétkötetes, alapvető művére emlékezünk, megbecsülésünk jeleként megillette volna emlékét az, hogy *A magyar halászat könyve* változatlan utánnyomásban megjelenjen, hiszen egy új kiadás széles körű érdeklődésre számíthat ma is. Vajon gondoltak-e erre szakkönyvkiadásunk illetékesei? S vajon mindaz, amit a magyarok ősfoglalkozásáról leírt, ma milyen állapotban van?

Kulcsszavak: *Herman Ottó, magyar halászat*

MEGEMLÉKEZÉS SZIGETI GYÖRGY AKA- DÉMIKUS SZÜLETÉSÉNEK SZÁZADIK ÉVFOR- DULÓJÁRÓL

SZIGETI GYÖRGY ÉLETMŰVE

A SZIGETI-ISKOLA

Gergely György

a fizikai tudományok doktora

MTA Műszaki Fizikai és Anyagtudományi Kutatóintézete – gergely@mfa.kfki.hu

1948 februárjában Bay Zoltán doktorandusz-
nak vett fel az Egyesült Izzó Kutatólabora-
tóriumba, és Szigeti Györgyhöz osztott be.
Erről tavaly emlékeztem meg (Gergely, 2004).
Elhunytáig Szigeti György munkatársa voltam.
Mint legrégebbi közvetlen munkatársa
szeretnék róla megemlékezni.

Szigeti György 1905. január 29-én született
Szentesen. A család Újpestre költözése után
görög-latin szakos tanár édesapja a patinás
Könyves Kálmán Gimnáziumban tanított,
ahol később, 1922-ben fia érettségizett.
Ezután a budapesti József Nádor Műszaki
és Gazdaságtudományi Egyetemen szerzett
gépészmérnöki oklevelet 1926-ban.

1926-ban az Egyesült Izzólámpa és
Villamossági Rt. (Tungsram) Kutatólaborató-
riumában kapott állást, melyben 1953-ig dol-
gozott. A Tungsram Kutatólaboratórium ak-
koriban hazánk legjelentősebb kutatóhelye
volt az alkalmazott fizika terén, itt dolgozott
többek között Bródy Imre, Selényi Pál, majd
1935-től Bay Zoltán vezette. 1944-ben Bay
Zoltán és Jankovics igazgató mentették meg
Szigeti Györgyöt több mérnökkel együtt a
deportálástól. Később ő állt ki Jankovics mel-
lett egy koncepció ügyben, amikor ehhez
bátorság és emberség kellett. A háború után

a laboratórium a mártírhalált halt Bródy Imre
névét vette fel. A nehéz évekről objektív
képet nyújt Bay Zoltán *Az élet erősebb* című
életrajzi könyve, melyben elismeréssel szól
Szigeti Györgyről.

1950-ben a Távközlési Kutatóintézet
(TKI) vette át a laboratóriumot. Szigeti
György a TKI 2 sz. Laboratóriuma (TKI2)
ugyanezen épületében folytatta igazgatói
tevékenységét. 1953-ban a KGM Szigeti
György javaslatára létrehozta a Híradástechni-
kai Ipari Kutatóintézetet (HIKI) melynek
igazgatója is ő lett. A Szigeti György által 1956-
ban alapított Műszaki Fizikai Kutatóintézet
(MFKI) végül 1958-ban kezdte meg munkáját
az ő vezetésével. Ezen közleményben főként
az MFKI-ról szólok.

Szigeti György fényes tudományos pá-
lyát futott be. 1949-ben lett az MTA műszaki
tudományok doktora, 1954 óta az MTA le-
velező tagja, 1958 óta az MTA rendes tagja.
1949-ben meghatározó szerepet játszott az
Eötvös Loránd Fizikai Társulat (ELFT) meg-
alakításában. 1949-től az ELFT alelnöke,
1968-tól elnöke, majd 1976-tól tiszteletbeli
elnöke. 1968-ban részt vett az Európai Fizikai
Társulat (EPS) megalakításában, melyhez az
ELFT is csatlakozott. Számos hazai és külföldi

tudományos társaság tagja, többek között az Indiai Tudományos Akadémia (Bangalore), az Institute of Physics (London), a Nemzetközi Vákuum Unió (IUVSTA), a Nemzetközi Világítástechnikai Bizottság (CIE) választotta sorába.

A nemzetközi tudományos életben, konferenciákon számos barátot szerzett, közülük a Nobel-díjas Sir Chandrasekhara V. Raman, Gábor Dénes és Zhores I. Alferov nevét emelem ki. Kitüntetései közül a Kossuth-díjat (1959) említem meg.

Nyugalomba vonulásáig (1975) az MFKI igazgatója volt, ahol elhunytáig (1978) tudományos tanácsadóként dolgozott.

Szigeti György tevékenysége a Tungstramban elsősorban számos hazai és külföldi szabadalmaiban látható. Ezek teljes listája megjelent a Fizikai Szemlében (Nagy, 1979). Az MFKI megalakítása után hosszú távú tevékenysége a tudományszervezés és vezetés volt, melyet az ELFT-ben is folytatott. Igen eredményesen szervezett konferenciákat is. Néhány téma kutatómunkájában tevékenyen részt vett, számos, munkatársaival közös tudományos közleménye is megjelent (Nagy, 1979). Életelve volt az alkalmazott kutatások célja a megvalósult termék és annak gyártása. A fejlett technológia alapkövetelménye a mögötte álló alap kutatás.

Az MFKI 1998-ban az MTA Anyagtudományi Kutató Intézetével egyesülve, a KFKI telephelyén, MTA Műszaki Fizikai és Anyagtudományi Kutató Intézetként folytatja tevékenységét.

A következőkben Szigeti György munkáiról szólok. Szigeti György iskolát hozott létre. Ezen közleményemben csak a már elhunytakat nevezem meg. Több tanítványa ma is folytatja a kutatómunkát az MTA MFÁ-ban. Szigeti György az MFKI-ban számos olyan témát indított, melyek ma is időszerűek a nemzetközi kutatásokban. Mivel több munkatársa különböző témákban is dolgozott, közleményemben témákra bontva, csak

a legfontosabb eredményekről szólok. Az életmű és annak folytatása egy teljes könyvet igényelne.

Az alap kutatások nemzetközi hatása látható a *Science Citation Index*-ben közölt hivatkozásokban. Az alkalmazott kutatások hatékonyságának fő ismérve a megvalósult termék és gyártás. Rövid ismertetőben ezek a szempontok vezéreltek a legfontosabb eredmények kiválasztásánál. Említék még néhány, Szigeti György támogatásával megvalósult, elhunytá után is folytatott sikeres témát.

Lumineszcencia

Szigeti György első kiemelkedő eredménye Bay Zoltánnal közös szabadalma, a történelemben első, SiC elektrolumineszcens fényforrás (Szigeti, 1939). A *Proc. IEEE* (Proceedings of the The Institute of Electrical and Electronics Engineers) ötvenéves az elektronika ünnepi száma hivatkozik erre a szabadalomra.

A háború pusztításai, a Tungstram leszerelése után a kutatólaboratórium bámulatos gyorsasággal támadt fel. Már 1948-ban a korszerű fénycsövek és új halofoszfát fényporok kifejlesztésével foglalkozott Szigeti György osztálya. Ezen kutatások végeredménye óriási volumenű, jelenleg évi százmillió darabos fénycsőgyártás és -export lett.

Szigeti György meghatározó szerepet játszott a hazai fénycsőgyártás megvalósításában. Nagy súlyt helyezett a fejlesztést támogató alap kutatásokra. Már 1947-ben publikálta a munkáját a *Nature* (Szigeti, 1947). Kiváló gárdára támaszkodott, és ért el kiemelkedő eredményeiket: Bodó Zalán (Bodó, 1950) diffúz optikai munkáját a nemzetközi irodalom számos hivatkozása ismeri el, a kvantumhatásfok mikrokaloriméteres mérési eljárását a Tungstram fénycső, majd katódsugárcső-gyártás alkalmazta. A halofoszfát fényporok hazai megvalósítása és továbbfejlesztése Makai Endre és Szabó

János, a ZnS típusú fényporok Hangos István eredménye volt.

1950-ben a Távközlési Kutató Intézet vette át a Tungstram kutólaboratóriumát. Én a katódsugárcsövekkel foglalkoztam. Mint Szigeti György tanítványai, Hangos Istvánnal és számos TKI, továbbá Tungstram-munkatársunkkal a hazai tévéképcsőgyártást valósítottuk meg, mely elérte az évi 300 ezer darabot. Ezt is a nemzetközi színvonalú alapkutatás segítette elő. Csupán *Surface Recombination and Diffusion Processes in Cathodoluminescence* című (Gergely, 1960) munkámra utalok, melyre azóta folyamatosan, még 2003-ban is voltak hivatkozások a *Citation Index*-ben.

Szigeti György a HIKI-ben folytatta a fényforráskutatásokat, majd az MFKI-ban visszatért az elektrolumineszcencia alapkutatásokhoz. A HIKI, majd az MFKI alapításánál nagy súlyt helyezett a volfrámkutatásra. Ezeket Millner Tivadar akadémikus irányította. Munkáját Szigeti György teljes mértékben támogatta.

Félvezetőkutatások

Szigeti György munkatársaival a HIKI-ben valósította meg a hazai Ge egykristályt és első tranzisztort. Ezért 1959-ben Bodó Zalánnal és Szép Ivánnal megosztva Kossuth-díjat kaptak. A kutatás-fejlesztésből a Tungstramban gyártás, majd a Mikroelektronikai Vállalatban (MEV) szilíciumipari (Si) kutatás valósult meg.

Az alapkutatások az MFKI-ban folytatódtak. 1970-ben úttörő eredmény volt az Si- alapú félvezető heteroátmenetek megvalósítása (Szigeti, 1971). A későbbiekben Szigeti György indította el a III–V félvezető alapú mikrohullámú eszközök kutatását, a Gun- dióda, a félvezető lézerek és a CCD optikai eszköz, továbbá az akusztikus felületi hullámszűrők alapkutatásait. Ezekből sikeres MFKI- és MFA-termékek valósultak meg. Az EGA (evolving gas analysis) MFKI-módszer,

a III–V technológia segédeszköze még Szigeti György életében alkalmazást nyert.

A félvezető kutatások terén a Szigeti-iskola tagja (Ferenczi György) kiemelkedő eredménye volt a mélynívóspektroszkópia (DLTS) kidolgozása, melyből ma is működő gyártás (Semilab Rt.) és jelentős export fejlődött ki. Az eljárás és a műszer a Si és III–V félvezetők nyomszennyezőinek nagyérzékenységű kimutatását eredményezte.

A félvezető heteroátmenetek kutatásait folyamatosan folytatta a Szigeti-iskola, mely III–V félvezető rétegszerkezetekkel valósította meg hazánkban a félvezető lézereket, infravörös LED diódákat.

A felületi kutatások hatékony eszköze az ellipszométer. Az első hazai ellipszométer a TKI2-ben került megépítése, 1966-ban. Az MFKI és a TKI2 együttműködése az ellipszometria területén azonnal elkezdődött, majd Szigeti György engedélyezte az MFKI-ban egy Gaertner-spektroellipszométer beszerzését. Jelentős eredménynek bizonyult a Si-SiO₂ rendszer új ellipszométeres méréseinek elvégzése és egy táblázatos kézikönyv elkészítése (Gergely, 1971) a TKI2-együttműködés keretében.

1969-ben még csak három nagyszámítógép működött Budapesten, ezt alkalmaztuk a táblázat elkészítésénél, melyet a hazai félvezető ipar (Tungstram) és kutatás (MFKI, MEV) alkalmazott a MOS technológiában. A könyvet az Akadémiai Kiadó Szigeti György javaslatára adta ki. Számos külföldi hivatkozás is történt. Az MTA MFA-ban ma korszerű spektro- és szögfüggéses ellipszométerekkel folytatják a kutatásokat.

Elektronmikroszkópia és vékonyrétegfizika

Pócza Jenő ELTE tanszékének megszüntetése (1959) után Szigeti György biztosította számára a lehetőséget kutatásainak folytatásához az MFKI-ban. Szigeti György egyetértett Pócza Jenő azon felismerésével, hogy a

vékonyrétegek alapelemei lehetnek új technológiáknak és eszközöknek. A műszaki fizikai alap kutatások egyik célkitűzése lehet a vékonyrétegek kialakulásának és szerkezetének a technológia-szerkezeti tulajdonságok alkalmazások közti összefüggések feltárása. Pócza Jenő javaslatára és Szigeti György támogatásával az MFKI hozta létre az első hazai, fizikai és technológiai kutatások céljára szolgáló elektronmikroszkóp-laboratóriumot, egy 1963-ban korszerű, 100 keV-es JEOL elektronmikroszkóppal. Pócza Jenő munkatársaival együtt indította el a hazai vékonyréteg-kutatásokat. A kutatócsoport erre építve dolgozta ki a világon elsők között a vékonyrétegek szerkezet kialakulásának (ma ezt nanofizikának nevezzük) közvetlen vizsgálatára alkalmas *in situ* elektronmikroszkópos módszert. Az elektronmikroszkópos kísérletek eredményeit összefoglaló filmeket a világ számos egyetemén használják. A Szigeti György támogatásával létrejött és kifejlődött iskola másik korai eredménye volt az amorf Ge szemcsék (ma fraktálnak nevezett) morfológiájának feltárása (1974) és a folyamatok szimulálása. Sajnos Pócza Jenő 1975-ben elhunyt. Pócza Jenő és munkatársai nemzetközileg kiemelkedő eredményeire még 2003-ban is található hivatkozás a *Citation Index*-ben. A Szigeti-iskola jelenleg is folytatja a kutatásokat az MTA MFA-ban, ma már 300 keV-es, 1,7 A feloldású mikroszkóppal. Az utóbbi évtizedek egyik jelentős eredménye volt az elektronmikroszkópos minták készítésére alkalmas új ionsugaras vékonyítására alkalmas eszköz kidolgozása. A fizikai alap kutatásokat és számos ipari alkalmazást támogatták az MFKI, majd MFA-ban kifejlesztett új vékonyréteg- és felületi kutatási módszerek, valamint műszerek. Az ionsugaras vékonyítót a Technoorg-Linda Kft. gyártja, már több mint háromszáz nagy értékű berendezést exportált négy világ-részbe.

Felületfizika

1967-ben javasoltam Szigeti akadémikusnak a felületfizikai kutatások indítását az MFKI-ban, és ezen célra korszerű LEED-UHV nagyműszer beszerzését. Szigeti György a gáncsokodások ellenére helyet adott javaslatomnak, és 1968 végén megkezdtük munkánkat. Az irodalomban 1968-ban jelent meg az Auger-spektroszkópia. Javaslatomra, melyet Pócza Jenő is támogatott, Szigeti akadémikus lehetővé tette a LEED továbbfejlesztését. A fő nehézség akkoriban a devizahiány volt, ezért amit lehetett – az UHV és elektronikai berendezéseket – hazai fejlesztéssel kellett megvalósítanunk. Szigeti akadémikus messzemenően támogatta az együttműködést az UHV eszközök terén a Tungstam Bródy-laborral, az elektronika terén pedig a KFKI-val.

Végül is 1973-ban valósult meg az első hazai Auger-spektrométer, majd 1977-ben az Auger-fraktográfia. Az utóbbit az ipari célú anyagkutatásokban alkalmaztuk acélokban, vékonyrétegekben stb. A fő eredmény a vofrámtörek és hasított huzalfelületek AES elemzésének kidolgozása volt.

Az MFKI majd MFA-ban a felületfizikai kutatásokat Szigeti György elhunytá után is folytattuk. A nagyszámú publikációból csak két témát emelek ki. 1981-ben a rugalmas elektronszórás spektrometriát (jele a nemzetközi irodalomban EPES) (Berényi, 1992), melyet tizenhét ország harminckilenc kutatóhelye alkalmaz. A NIST (National Institute of Standards and Technology, USA) az EPES-t javasolja elektronok szabad úthosszának mérésére.

A már említett MFA 200 V-os ionágyúval az AES mélységi elemzés mélységi feloldásánál 200 nm felületi réteg eltávolítása után is 2 nm-t sikerült elérni (Bama, 1998) a DESA 100 (Stailb) elektronspektrométerrel.

Az MFKI vékonyréteg, elektronmikroszkópia és felületfizika számos eredménye megjelent az *A szilárdtestkutatás újabb*

eredményei 24. kötetében (Berényi, 1992). Sajnálatos, hogy a *Fejezetek a magyar fizika elmúlt 100 esztendejéből* (1891–1991) ELFT könyv *A fizika Újpesten* fejezete a Szigeti-iskola eredményeit nem is említi.

Szigeti György még a Bródy Imre-féle épületben létrehozta a Gombás-szemináriumokat, Gombás Pál előadásaival, aktív részvételével. Ez a tudományos szeminárium Szigeti György haláláig működött. Itt kerültek megvitatásra a benyújtandó kéziratok is. Összegezve: a Szigeti-iskola munkatársai közül hat Kossuth- illetve Állami Díj, tizenkét MTA doktora (fizika, műszaki, matematika) fokozat elnyerése és nagyszámú kandidátus

került ki. Szigeti György életműve maradandó tudományos értékeket és jelentős ipari eredményeket hozott létre. Szigeti György elhunytá után az MFKI egy domborműves arcképet helyezett el épületében. Ez az MFA megalakulása után a KFKI 29. sz. épületének előcsamokába került áthelyezésre. 1998-ban Szigeti György nevét vette fel Budapesten egy Műszaki Szakközépiskola. Életműve és emléke tovább él iskolájában és a fizikusok, valamint az ipar emlékezetében. Tisztelettel őrizzük emlékét.

Kulcsszavak: *Szigeti György élete, munkássága, tudományos öröksége, Szigeti-iskola.*

IRODALOM

- Barna Árpád – Pécz Béla – Menyhárd Miklós (1998): Amorphization and Surface Morphology Development at Low Energy Ion Beams. *Ultramicroscopy*. 41, 77.
- Berényi Dénes – Gergely György – Giber, János (1992): *A felületkutatás helyzete hazánkban. A szilárdtestkutatás újabb eredményei*. 24. köt. Akadémiai, Budapest, 172.
- Bodó Zalán (1951): Some Optical Properties of Luminescent Powders. *Acta Physica Hungarica*. 1, 135–150.
- Gergely György (1960): Surface Recombination and Diffusion Processes in Cathodoluminescence. *Journal of Physics and Chemistry of Solids*. 17, 112–116.
- Gergely György – Forgács G. – Szűcs B. – Phouc, D. van (1971): *Ellipsometric Tables of the Si-SiO₂*

System for Mercury and HeNe Laser Spectral Lines. Akadémiai, Budapest, 1–158.

- Gergely György (2004): Szigeti György öröksége. Szigeti György és Bay Zoltán. Megemlékezés Szigeti György halálának 25. évfordulójáról. *Fizikai Szemle*. 1, 25–26.
- Nagy Elemér – Kónya Albert (1979): Szigeti György. *Fizikai Szemle*. 29, 1–5.
- Szigeti György – Bay Zoltán (1939): Az elektrolumineszcencia jelenségét hasznosító fényforrás. *Magyar szabadalom* 140.587., USA Patent 2. 254.957
- Szigeti György – Nagy Elemér (1947): Dielectric Losses and Fluorescence in Zinc Silicate. *Nature*. 160, 641–642.
- Szigeti György (editor in chief) et al. (1971): *Proc. Int. Conf. Phys. and Chem. of Semiconductor Heterojunctions and Layer Structures*, Budapest, 1970. I-IV. Akadémiai, Budapest

Kitekintés

EURÓPAI TUDOMÁNYPOLITIKA

Még hivatalba lépése előtt adott interjút a *Science*-nek az Európai Unió új kutatási biztosa, Janez Potocnik szlovén közgazdász. Potocnikot a tudománynak a szociális és ipari növekedéshez való kapcsolódása foglalkoztatja. A kutatás elengedhetetlen része annak a Lisszabonban 2000-ben elfogadott stratégiai tervnek, amely a környezetvédelemmel egyensúlyban levő fenntartható gazdasági növekedést és Európa hagyományosan bőkezű szociálpolitikájának fenntartását tűzte ki célul. E stratégia részeként a K+F ráfordításokat a GDP 2000-beli 1,9%-os arányáról 3 %-ra kell növelni 2010-re. Potocnik a 7. Keretprogram keretének megduplázását szeretné elérni, így 2007 és 2013 között az EU kutatási ráfordításai elérnék az évi 13 milliárd dollárt. A lisszaboni célok elérésében a tudás, a tudomány és a kutatás egyértelműen fontos szerepet játszanak. Parlamenti meghallgatása során elmondta, hogy nincs szükség forradalmi változtatásokra, az elért eredményeket kell továbbfejleszteni. Elődjéhez hasonlóan támogatja az alapkutatások finanszírozására létrehozandó Európai Kutatási Tanács gondolatát. Az örökölt problémák közé tartozik a pályázati folyamat kutatók által régóta követelt egyszerűsítése. Potocnik megértő, kétfokozatú rendszert képzel el: az első körben csak egy összefoglaló absztrakttal kellene benyújtani, részletes programot csak a nyertesek dolgoznának ki. Úgy látja, hogy a kis- és közepes vállalkozások a kutatás hajtóerői. A kritikus alapkutatókkal szemben helyesnek tartja, hogy a jelenlegi keretprogram kb. 15 %-át alkalmazott kutatásokra fordítják.

Az Európai Kutatási Tanács (EKT) létrehozása szerepelt az Európai Unió tudományos, oktatási és ipari miniszterei november végi megbeszélésének napirendjén. A huszonöt tagország kettő kivételével támogatta a tervet, és felkérte az Európai Bizottságot egy előterjesztés kidolgozására. Az alapkutatásokat finanszírozó EKT ötlete európai tudományos szervezetekben merült fel, és két év alatt gyorsan népszerűvé vált. November elején a Wim Kok korábbi holland miniszterelnök által vezetett szakértőcsoport is támogatta a kezdeményezést, ez a munkacsoport a lisszaboni stratégia megvalósulását elemezte. Az egyhangú támogatáshoz Olaszország és Lengyelország egyetértése hiányzott. Olaszország azt kifogásolta, hogy a tervek szerint egyetlen ország kutatócsoportjai is elnyerhetnek támogatást, ez pedig szerintük sérti az EU alapelveit. Lengyelország attól tartott, hogy hátrányt szenvedhet az EU-alapokért folyó versenyben. Az országok túlnyomó többségének támogatása erős pozitív üzenet Janez Potocnik biztos számára tervek kidolgozásához. Eközben az Olasz Tudományos Akadémia állásfoglalásban támogatta az EKT létrehozását, és nehezményezte, hogy a kormány nem kérte ki a véleményüket. Az akadémia szerint a kormány álláspontja veszélyezteti az olasz tudósok európai presztízsét.

Vogel, Gretchen: New Commissioner Calls for Evolution, Not Revolution. *Science*. **306**, 1459, 26 November 2004

Ensemik, Martin: Europe Advances a Plan for Merit-Based Funding. *Science*. **306**, 1669, 3 December 2004

J. L.

2004: A LEGNAGYOBB EREDMÉ- NYEK

A *Science* összeállításában az első helyre a marsi élet lehetősége került. A két rover igazolta, hogy évmilliárdokkal ezelőtt elegendően hosszú ideig volt elég víz a Marson ahhoz, hogy kialakulhasson élet. Évmilliárdokkal ezelőtt a Marson sekély, sós tenger hullámozott. Második helyre a *Homo floresiensis* felfedezése került. A kis agykoponyájú törpe hominida (hobbit) 18 ezer éve még együtt élhetett a modern emberrel Indonéziában. Dél-Koreában emberi embriót hoztak létre klónozással, ezzel bebizonyosodott, hogy a klónozási technológia emberi sejtekenél is működik. Az embriót összejtutatókra szánták. Kaliforniában a koreai bejelentés után hárommilliárd dolláros alapot szavaztak meg klónozási és összejtutatók támogatására. A fizikában megvalósították fermionok Bose–Einstein-kondenzációját. (1995-ben a bozonok kondenzációja volt a listavezető az akkori eredmények között.) A fermionok a kizárási elv szerint nem lehetnek azonos kvantumállapotban. A megoldás: fermionpárokból molekulákat hoztak létre, ezek már a bozonokhoz hasonlóan valamennyien azonos kvantumállapotba kerülhetnek. Genetika: a DNS korábban feleslegesnek gondolt (fehérjéket nem kódoló) 90 %-áról kiderült, hogy van funkciója. Az égen kettős pulzárt fedeztek fel, ennek révén jelentősen bővültek ismereteink a neutroncsillagokról (Kitekintés 2005/1). Nemzetközi összefogással felmérték 5700 kétéltű állatfaj életkörülményeit – a következő száz évben a fajok fele eltűnhet. Más, például lepkékre, növényekre, madarakra vonatkozó felmérések is a biodiverzitás csökkenését mutatják. A felmelegedés miatt változnak az élőhelyek, a vörösrókák már elérték a sarki rókák területeit, a virágok korábban nyílnak, megváltoznak a madarak vándorlási szokásai. Százévi kutatás után is újdonságok derülnek ki a vízről: más a mo-

lekulák elrendeződése (Kitekintés 2004/7), máshova kapcsolódnak az ionok, mint korábban gondolták. A közegészségügyben is teret nyert a *public-private-partnership*, például a maláriaellenes oltás próbája során Mozambikban és HIV elleni szerek fejlesztésében. A tizedik helyre is genetikai eredmény került: DNS-minták elemzésével derítik fel az óceánok vagy a föld mélyén élő fajok genetikai rokonságát.

A *Nature* is röviden sorba vette az év nagy eredményeit: emberi klón Koreában; „hobbit” hominida; egyetlen elektron észlelése (Kitekintés 2004/9), elektronpálya „lefényképezése”; a barna norvég patkány genomjának feltárása (harmadik emlős); egerek szaporítása sperma nélkül; 740 ezer éves antarktisi jégminták vizsgálata; megduplázódott a 2003. évihez hasonló hóhullámok valószínűsége a klímakutatók szerint; kisméretű elektrongyorsító lézerek bevetésével; új, szintetikus és olcsóbb maláriaellenes szer.

Breakthrough of the Year. *Science*. **306**, 17 December 2004, 2010–2017. részletebben: www.sciencemag.org/sciext/btoy2004

Highlights. *Nature*. **432**, 23/30 December 2004, 943., 945.

J. L.

2005: KÍVÁNSÁGOK ÉS ELŐREJELZÉSEK

A *Nature* különböző területeken dolgozó tudósok és tudománypolitikusok kívánságait gyűjtötte össze. A kívánságlista a szerkesztőség szerint üdítően optimista pillantás a jövőbe. A külföldiek akadálytalanul juthassanak be Amerikába, kívánja a Caltech (Kaliforniai Műegyetem) elnöke. Immunológus kívánsága egy olyan valóban működő maláriavakcina, amely annyira olcsó, hogy az afrikai gyerekeknek is jut belőle. Az ITER

telephelye körüli vitákat (Kitekintés 2004/11) azzal zárna le a plazmafizikus, hogy ne egy, hanem két óriás tokamakot építsenek meg. A Harvard Egyetem összejtudatója a földkéreg lemezeinek olyan kataklizmatikus átrendezését (vagy a választóközvetek kreatív jogalkotással való olyan átrendezését) kívánja, hogy a kaliforniai Szent András-törésvonal Bostonig érjen. (A dél-ázsiai földrengéskatasztrófa fényében morbidnak tűnik a földkéreg kataklizmatikus átrendeződését kívánni, de a kutató csak azt akarta mondani, hogy irigylő a kaliforniaiakat, mert nekik törvényes lehetőségük és elegendő pénzük van összejtudatásra.) A génterápiák kutatója olyan génterápiás megoldásra számít, amely sokféle betegségre lesz alkalmazható. Más a kényelmes utazást említi, szupergyors repülést vagy a *jet lag* gyógyszerét szeretné meg tapasztalni, igénye még a hibátlan, gyors és láthatatlan repülőteri ellenőrzési technológia. A Planetáris Társaság elnökének kívánsága: ET, hívj fel! Geológus ötlete a van-e élet a Marson kérdés tisztázására: a marslakókat szellentésük árulhatja el. (Metángázt mutatnak ki az atmoszférában.) Kérjék számon az etikai standardok megsértését az orvosokon és kutatókon, jogi eszközökkel kényszerítsék ki a hippokratészi eskü betartását: ne árts! A neurológus kutató azt kívánta, hogy szélsőségesek zaklatása nélkül folytathassa állatkísérleteit a diszlexiás és Parkinson-kóros betegek érdekében. Német kutató kívánja az amerikaiaknak: indítsanak a Manhattan vagy az Apolló-programhoz mérhető vállalkozást annak elérésére, hogy öt évtizeden belül ne kerüljön szén-dioxid a légkörbe az energia-rendszerből. A humán genom kutatóintézet igazgatója olyan nagy költségvetésű hollywoodi filmet szeretne, amely a tudósokat állítaná példaképpül az ifjúság elé. Hátrább a rocksztórok, tévésekkel és sportolókkal! Mások kívánságlistáján olyan molekula szerepel, amely mozgósítaná a szervezet antitestjeit a HIV ellen. Hongkongból figyelmez-

tetés érkezett: egyre nagyobb az új fertőző betegségek megjelenésének kockázata, csak a tudomány állíthatja meg elterjedésüket.

A *Science* kiemelt néhány területet, ezekre érdemes lesz odafigyelni 2005-ben. Autophagia – stressz vagy éhezés esetén a sejtek egyes részei (citoplazmamolekulák, membrándarabok) lebomlanak, táplálják a sejtet. Elhízás elleni gyógyszer megjelenése várható, a rimonabant azokat az agyi receptorokat blokkolja, amelyeket a marihuána izgat. A nemzetközi Haplotype Map program lezárul: közös DNS-szakaszokat kerestek észak- vagy nyugat-európai származású amerikaiakban, kínaiakban és japánokban valamint afrikai jorubákban. A Huygens-űrszonda leereszkedik a Szaturnusz holdjára, a Titánra. A Cassini műszerei a Szaturnuszt, a holdakat és a gyűrűrendszert tanulmányozzák. Arra is érdemes odafigyelni, lesz-e nukleáris fegyvere Észak-Koreának, Brazíliának és Iránnak. 2005-ben az Európai Unióban létrejöhét az Európai Kutatási Tanács. Megkezdődik a nanotechnológia törvényi szabályozása: fogyasztóvédelem, egészségvédelem, környezetvédelem.

All I Want for 2005 Is... Nature. **432**, 23/30
December 2004. 942–948.

Areas to Watch in 2005. Science. **306**, 17
December 2004, 2014.

J. L.

VELESZÜLETETT VÉDELEM AZ AIDS-ELLEN

Amerikai kutatók dr. Sunil Ahuja vezetésével (University of Texas Health Science Center, San Antonio) olyan gént fedeztek fel, amely jelentős szerepet játszik abban, hogy valaki mennyire könnyen fertőződik meg az AIDS betegséget okozó HIV-vírussal. Sőt, kiderítették, hogy az infekcióra való érzékenység szempontjából tulajdonképpen az a legfontosabb tényező, hogy valaki az adott génből

hány kópiát hordoz. Minél többet, annál kisebb az esélye arra, hogy szervezetében megmaradjon és szaporodjon a vírus. A felfedezés segíthet abban, hogy a szakemberek új és jobb lehetőségeket találjanak az AIDS megelőzésére és gyógyítására. A járvány ugyanis minden erőfeszítés ellenére rohamosan terjed, és a betegség nyolcvanas évek elején történt felfedezése óta a világon 25 millió ember halt meg AIDS-ben.

A génekből általában két példány található a szervezetben, egyiket édesanyánktól, másikat édesapánktól örököljük, és a genetikai variabilitás ezen két gén eltéréseit, változatait jelenti. A kutatók szerint a CCL3L1 esetében más a helyzet. Vannak emberek, akik egyetlen kópiát sem hordoznak belőle, és vannak olyanok, akik hámat, négyet, esetleg ötöt.

Ahuja és munkatársai 4300 HIV-fertőzött és vírust nem hordozó, több etnikai csoporthoz tartozó ember vérmintájából végeztek genetikai elemzéseket. Megállapították, hogy örökletes anyagukban hány példány lelhető fel az említett génből. Óriási változatosságot találtak: kiderült például, hogy a HIV-negatív feketék átlagosan négy, a vírust nem hordozó európai származású amerikaiak átlagosan kettő, míg a spanyol-amerikaiak három kópia CCL3L1 génnel rendelkeznek. Összességében a kutatók azt a következtetést vonták le, hogy a védelem szempontjából nem a gének abszolút, hanem az adott etnikum átlagához viszonyított relatív száma számít. Minden egyes extra kópia 4-10%-kal csökkenti a fertőződés kockázatát.

A *Science*-ben megjelent cikk szerint a jövőben a fertőzöttek AIDS-terápiájának megtervezésekor érdemes lesz elvégezni a CCL3L1-re vonatkozó genetikai vizsgálatot, és agresszívebb kezelésben részesíteni azokat, akiknél gyorsabb lefolyású betegség várható. Ugyanakkor a gén felfedezése segíthet új oltóanyagok tervezésében, és annak eldöntésében, hogy kik azok, akik

a meglévő kísérleti vakcinák hatékonyságát tesztelni lehet.

A CCL3L1 egyébként az immunrendszer egyik jelátvivő molekulájának, egyik ún. citokinjének a termelődését szabályozza. Ez a citokin a fehérvérsejtek felszínén ugyanazon a kötőhelyen fejt ki hatását, amelyet a HIV-vírus is használ ahhoz, hogy bejusson a sejtekbe. Ha a vizsgált génből több példány van a szervezetben, akkor feltehetően sok citokin termelődik, és elfoglalja a kötőhelyeket, így a vírusnak kevesebb lehetősége marad a behatolásra. Feltehetően ez magyarázza a fertőzés elleni fokozott védelmet, azt azonban még nem tudják, hogy maga a citokin alkalmas lehet-e vakinációra.

Gonzalez, Enrique, et al. The Influence of *CCL3L1* Gene-Containing Segmental Duplications on HIV-1/AIDS Susceptibility. *Science*. 307. 5706, 07 January 2005. *Scienceexpress*, 0.1126/science. 1101160 (2004).

G.J.

ÉLET, EXTRÉM KÖRÜLMÉNYEK KÖZÖTT

Mikroorganizmusokat találtak holland kutatók a Föld egyik legsósabb vidékén, a Földközi-tenger sóval túltelített medencéiben. A sós oldat itt annyira tömény, hogy a mikrobiológusok nem is értik, hogyan képes ilyen közegben bármilyen élőlény létezni.

Kb. 6 millió évvel ezelőtt a Földközi-tenger elszigetelődött az Atlanti-óceántól, és kiszáradt. Ezen idő alatt a sivár medencében sós lerakódások kerültek a tengerfenékre. Később a terület újból összeköttetésbe került az Atlanti-óceánnal, és feltöltődött vízzel. Ma ezeken a helyeken a víz magnéziumtartalma eléri a 476 grammot literenként, ami rendkívül sok. A sűrű, viszkózus tengervíz kétszer olyan sós, mint a szójaszós.

Egy holland mikrobiológus, Paul van Wielen azonban meg akart bizonyosodni

arról, hogy ezen a területen valóban nincs élet. A Földközi-tenger négy ilyen medencéjében végeztek kutatásokat az európai BioDeep program keretében. Robot tengeralattjárókat juttattak a tengerbe ötszáz méter mélyre, és ezek vízmintákat hoztak fel. Ezeket elemezték, és örökítőanyagot, DNS-t találtak bennük. A kutatók a DNS-részek építőköveinek analizálásával ötven, eddig ismeretlen baktériumfajt fedeztek fel.

A kutatók azt remélik, hogy élő mikroorganizmusokat is lehet majd izolálni a medencékben nyert mintákból, és ha laboratóriumban tenyésztik őket, többet megtudnak róluk. Még hasznosak is lehetnek. Ha ugyanis kiderül, hogy ezek a baktériumok milyen biokémiai stratégiákat használnak az extrém körülmények elviselésére, milyen fehérjék, enzimek biztosítják túlélésüket, tanulhat tőlük valamit a biológiai vagy a biotechnológiai ipar.

Paul van Wielen és munkatársai szerint az a tény, hogy ilyen extrém körülmények között is létezik élet, újabb érv amellet, hogy más bolygókön is lehetnek elszigetelt kis foltjai az életnek.

Van der Wielen Paul W. J. J. et al.: The Enigma of Prokaryotic Life in Deep Hypersaline Anoxic Basins. *Science*. **307**. 121–123. 7 January 2005.

G.J.

AZ ÓLOM ÉS AZ ELBUTULÁS

A szervezetben évtizedek alatt felhalmozódott ólom hozzájárulhat az időskori szellemi hanyatláshoz – állítják amerikai kutatók. 466 férfi olyan férfi mentális képességeit követték nyomon, akiknek csontjaiban a vizsgálat kezdetekor az átlagosnál több ólom volt, és megállapították, hogy náluk a leépülés jelei gyorsabban mutatkoznak. Az ólom mérgező

fém, jelen van a levegőben, a vizekben és a talajban, annak ellenére, hogy az utóbbi években világszerte komoly erőfeszítéseket tettek a környezet ólomszennyezésének csökkentésére. Régóta ismert, hogy az anyaméhben gátolja a magzat idegrendszerének fejlődését, gyermekkorban pedig tanulás- és viselkedészavarokat okoz. Felnőtteknél a folyamatosan magas ólomterhelés magas vérnyomáshoz, veseműködési zavarokhoz, idegrendszeri problémákhoz vezet. Nemigen tudjuk azonban – nyilatkozta a kutatás vezetője, Dr. Marc G. Weisskopf (Harvard School of Public Health, Boston) a *Medline Plus*-nak január 7-én, hogy a szervezetben évtizedek alatt felhalmozódó ólom milyen hatással van az egészségre. A csontok ólomtartalma mutatja ezt a kumulációt, ezért a Harvard tudósi speciális röntgentechnikával mérték a vizsgálatban résztvevő idős, átlagosan 67 éves személyek csontjainak ólomtartalmát. Szellemi képességeiket két alkalommal, három és fél év különbséggel, standard tesztekkel vizsgálták. Ezek kiterjedtek a memória, a figyelem, a nyelvi képességek és más mentális funkciók tanulmányozására. Azt tapasztalták, hogy minél több ólom volt a csontokban, annál nagyobb volt a két teszt között a teljesítmény csökkenése. Az ólom tehát nem „felejthető”, hatásaival foglalkozni kell – hangsúlyozzák a kutatók. A katalizátoros autók bevezetésével ugyan jelentősen csökkent a levegő ólomszintje, az ólom azonban nem ürül ki a szervezetből, hanem felhalmozódik a csontokban. És innen időről időre a vérbe kerülve folyamatosan pusztíthatja az idegrendszert.

Marc G. Weisskopf et al.: Cumulative Lead Exposure and Prospective Change in Cognition among Elderly Men. *American Journal of Epidemiology*. 160, 12, 15 December 2004. 1184–1193.

G.J.

Jéki László – Gimes Júlia

Könyvszemle

Palló Gábor:

Zsenialitás és korszellem

Az elmúlt száz év legjelentősebb tudományos eredményeinek elérésében nagy, számarányunkat lényegesen meghaladó szerepet játszottak a magyar, illetve magyar származású tudósok. Ezzel a kérdéssel nem csupán mi foglalkozunk, hanem világszerte az időszak tudománytörténeti és tudományszociológiai kérdéseit tárgyaló számos könyv és közlemény. Elegendő talán Laura Fermi: *Illustrious Immigrants: The Intellectual Migration from Europe 1930-1941* című könyvére utalni. E cím jelzi, hogy az úgynevezett magyar jelenség része egy általánosabb problémának.

Palló Gábor könyve e kérdéskör legteljesebb elemzését nyújtja. Nem csupán a vonatkozó irodalomra, közte számos saját közleményére, hanem levéltári kutatásokra és több, személyes megbeszélésre is támaszkodik.

Áttekinti a különböző migrációs lépcsők mozgatóit, elemzi mind a migráció tényét, mind pedig irányait meghatározó politikai motívumokat. Nagyon fontos kérdés az, hogy kit tekinthetünk magyarnak. Palló válasza meggyőző: magyar az, aki kulturálisan kötődik a magyarsághoz. Ezért nem tekinti ide tartozónak a kétségkívül magyar származású Zsigmondy Richárdot, és a magyarokhoz sorolja a torzult világnézetű Lénárd Fülöpöt. (Bár Lénárd formálisan nem tagadta meg magyarságát, később teljesen elszakadt a hazai kultúrától, és például Eötvös Lorándot arra kérte, hogy németül írjon neki!)

Nagyon meggyőző, amit a matematika és a kémia szerepéről ír. Ez utóbbi jut kifejezésre abban, hogy milyen sok vegyész képzettségű

szerepel a legkiválóbbak között, olyanok is, akiknek későbbi, világhírt szerzett munkássága nem a kémia területére esik. Elegendő csak Neumann János nevét említeni.

Rámutat, hogy a migrációban szerepeltek vonzó és taszító hatások. (Úgy vélem, felesleges volt ezeket az angol szavakkal *push and pull* modellként leírni, a magyar megfelelők legalább annyira kifejezők.) Rámutat arra is, hogy milyen fontos volt számos külföldre szakadt magyar tudós egymás közötti kapcsolata: közöttük szinte hálózat alakult ki, amit az angol *network* szóval kívánt jellemezni.

A magyar jelenség okainak elemzése alapos és meggyőző. A legfőbb okot a kiegyezés utáni Magyarország sajátos és a tehetségeknek kedvező társadalmi viszonyaiban találja. Foglalkozik a magyar iskolarendszer szerepével. Kiténik elemzéséből, hogy milyen sok kiváló gimnázium volt a történelmi Magyarországon, de rámutat arra, hogy az iskola-rendszer szerepének tisztázása még mélyebb vizsgálódást igényel. Meggyőzően fejtegeti, hogy a genetikai tényezőknek aligha volt szerepük a zseniális magyarok burjánzásában. (Megjegyzem, hogy a XX. század első évtizedében egy, az Egyesült Államokba bevándorlókra vonatkozó intelligenciavizsgálat azt állapította meg, hogy a magyar és a zsidó bevándorlók IQ-ja volt a legalacsonyabb. Ez talán az IQ-tesztek érvényét is megkérdőjelezi.)

Palló Gábor bevezetőjében jelezte, hogy rövid könyve egy nagyobb jövőbeni munka alapjául is szolgál. E kitűnő könyvecske alapján nagy várakozással tekinthetünk a részletesebb elé. (*Palló Gábor: Zsenialitás és korszellem. Áron Kiadó, Bp., 2004, 216 p.*)

Beck Mihály
fizikus

Gazsó Ferenc – Laki László: Fiatalok az újkapitalizmusban

A rendszerváltozás különböző vetületeit, körülményeit, következményeit számos meghatározó politikatudományi és szociológiai munka vizsgálta az elmúlt években. A Napvilág Kiadó gondozásában megjelent Gazsó Ferenc és Laki László-könyv, a *Fiatalok az újkapitalizmusban* mégis sajátos metszetből vizsgálja a rendszerváltás tanulságait. Az empirikus alapokra épülő ifjúságszociológiai szakirodalom egyik komoly adóssága volt, hogy a téma átfogó, rendszerszintű elemzésére generációs szegmensből nem vállalkozott. Gazsó és Laki kitűnő monográfiája ezt az űrt tölti be. A szerzőpáros életpályájának mintegy betetőzése e könyv, ami mondanóját, újszerűségét és világos vonalvezetését tekintve kitűnik a hazai ifjúságszociológiai szakirodalomból.

A munka talán legfontosabb (de latens) kérdésfeltevése azt a témát feszegeti, hogy lehet-e egyáltalán az ifjúságot, mint a modern társadalom sajátos szociológiai, pszichológiai, tudati jellemzőkkel rendelkező életkori társadalmi csoportját – amely azonban a szerzők szerint nem önálló társadalmi réteg – önmagában vizsgálni. Gazsó és Laki egyértelmű válasza erre: nem lehet. Sem az államszocializmusban, sem az újkapitalizmusban. A szerzők a Bevezetésben nyilvánvalóvá teszik, hogy az ifjúság léthelyzetét, belső tagoltságát mindenkor a társadalom alapszerkezetének sajátosságai határozzák meg annak ellenére, hogy a fiatal nemzedék társadalmi tagoltságát, belső rétegzettségét sajátos vonások jellemzik. A könyv igyekszik ezt a társadalmi meghatározottságot mindvégig egyértelműen alátámasztani.

Gazsó és Laki szerint a kiindulópontnak – és részben összehasonlítási pontnak – tekintett államszocialista berendezkedés időszakában a hatalom igyekezett az ifjúság problematikáját elkülönült ifjúságpolitika

keretei között kezelni azon feltételezésre alapozva, hogy az ifjúsággal kapcsolatos – épp az ifjúságszociológiai vizsgálatok által feltárt – funkciózavarok kialakulása elsősorban azal függ össze, hogy a fiatal generációknak nincs megfelelő érdekreprezentációja a hatalmi mezőben. A szerzőpáros azonban egyértelművé teszi, hogy mind a problémaérzékelés, mind a rá adott államszocialista válasz helytelen volt. Az államszocialista modellben alapvető erőforrásoktól fosztották meg a nemzedéki újratermelés legfontosabb ágensét, a családot.

A család folyamatos devalválódása oda vezetett, hogy amikor a nyolcvanas évek közepétől az állam elkezdett kivonulni a közszféra egyes ágenseiből (így az egészségügyből, az oktatásügyből, a lakásügyből), a finanszírozást teljes egészében arra a családra hagyta, amely akkorra a tartalékképzés hiányában lassan már önmaga egzisztenciális szükségleteinek fenntartására is képtelen volt. Azok a családok, amelyek a második gazdaságból – a családtagok önkiszákmányolása révén – nem tudtak új forrásokhoz jutni, kilátástalan, reményvesztett helyzetbe kerültek, mert a családi reprodukció a korábbi alacsony szinten sem volt biztosítható. Ezekben a családokban, főleg az ipari városokban élő, alacsonyabban iskolázott, esetleg roma szülők gyermekeinek léthelyzetét és jövőjét a rendszerváltás „újkapitalizmusa” még kilátástalanabbá tette.

A Gazdasági és társadalmi makrofolyamatok című alfejezetben a szerzőpáros azt bizonyítja, hogy a rendszerváltás nyomán kialakult társadalmi, gazdasági berendezkedés a családok erőforrásgazdag létére támaszkodik. Az általuk bevezetett terminológia szerinti újkapitalista átalakulás az anyagi és tudástőkét automatikusan nem biztosítja a társadalom többsége – így a fiatalok reprodukciójában kulcsszerepet játszó családok – számára. Ennek oka, hogy Magyarországon a nyolcvanas évek közepétől elinduló gazdasági rendszer-

váltás egy világszintű gazdasági átalakulás kellős közepén vette kezdetét. Nem elég, hogy a magyar gazdaságot valamilyen szinten modernizálni és versenyképpé kellett tenni, ez pont akkortörtént, amikor egyrészt létrejön a „posztfordi” gazdasági paradigmaváltozás, azaz a világméretű temelészkihelyezési rendszer, de ekkor teljesedik ki a globalizáció is. Magyarországnak ehhez a gyorsan változó, megrázkódtatásokkal és bizonytalanságokkal telítődött világhoz kellett alkalmazkodnia, méghozzá egyenlően versenyfeltételekkel, ami a globalizáció által kialakított újfajta „centrum” és „periféria” munkamegosztásban jött létre, ahol országunk a fejletlenebb oldalra, a perifériára került. Mindezek a magyar társadalom szervesen fejlődéséből adódnak. A kívülről érkezett és a politikai elitek által elfogadott megoldási alternatívák állnak annak a folyamatnak a háttérben, amelynek következményei a versenyképtelen gyárak, üzemek bezárása, a tömeges munkanélküliség és elszegényedés, illetve a területi egyenlőtlenségek tartós megszilárdulása. A szerzők kimutatják, hogy a külföldi beruházások az ún. kapuvárosok, Budapest, Székesfehérvár, Győr és környékére összpontosultak, a települések többsége azonban nem élvezte a kétségkívül bekövetkező befektetési boomot. A háromezer falusi településből ötszázban gyors modernizáció ment végbe, a többiben viszont állandósult a lemaradás. Ezek után nem meglepő az a közölt adat, mely szerint a rendszerváltozást követő néhány évben másfél millió munkahely szűnt meg Magyarországon, az aktív keresők 4,8-5,0 milliós létszáma 3,6-3,7 millióra csökkent – 2004-ben mintegy 3 900 000 fő a foglalkoztatotti arány.

A munkanélküliség a fiatal korosztályokat is nagymértékben sújtotta. *A generációs újratermelés néhány jellemzője* című alfejezet egyik alapállítása, hogy ennek a generációnak éppen a munkanélküli lét a közös alapélménye. Az adatok szerint 1992 és 1997 között a 15-19 évesek munkanél-

küliségi rátája 30, a 20-24 éveseknél pedig 15 százalékpont körül mozgott. Ezeket a drasztikus folyamatokat az állam nem tudta vagy nem akarta kompenzálni. A kilencvenes évek elejétől kezdve tovább folyt, sőt rohamossá vált az állam kivonulása a közszolgáltatásokból.

A Magyarországon kialakult sajátos, bizonyos szegmenseiben tudásalapú társadalom jegyeit mutató berendezkedés által felállított követelményrendszer alapjaiban rengette meg a korábbi időszakban többé-kevésbé megszilárdult oktatási rendszert – veti fel a Tudásszerkezet, tudáselosztás fejezet. Egyrészt azokra a makroszintű társadalmi feszültségekre és problémákra, amelyek a munkanélküliségben öltöttek testet, a politikai elitek válasza az oktatás expanziója volt. Másrészt viszont kétségtelen, hogy az újkapitalizmus megköveteli a magasabb ismeretszintet, a nyelvtudást, a számítástechnikai ismereteket. Vagyis a tudásalapú társadalomban a fiatalok esélyeit és mozgásterét a versenyképes tudásjavakhoz való viszony befolyásolja.

A tudástöke birtoklása szerint elemezzve az iskolaszervezet átalakulását, megállapítható, hogy az alapiskolai, illetve a szakmunkásvégzettség át- és leértékelődött. Azok az elsősorban alsó társadalmi csoportokhoz tartozó fiatalok, akik semmiféle olyan tudástöket nem halmoznak fel, amit kedvező munkaerő-piaci pozícióra tudnának konvertálni, a „roncs társadalomba” kerülnek. Gazsó a felsőoktatás mindenhatóságába vetett hitet is szertefosztatja. Bár kétségtelenül a középiskolába járás tömegessé válik, és másfél évtized alatt közel háromszorosára bővül a felsőoktatás befogadóképessége, ez a látványlag kedvező átalakulás azonban nem járt együtt a társadalmi esélyek jelentős javulásával. Sőt, az iskolázási esélyegyenlőtlenségek inkább konzerválódtak. A felsőfokú végzettségű apák gyermekei jóval a társadalomban képviselt súlyukat meghaladó arányban reprezentáltak a főiskolákon és egyetemeken.

És fordítva: minél alacsonyabb iskolázottságú a szülő, annál kisebb a gyermek esélye a felsőfokú intézménybe való bekerülésre. A közölt adatok szerint 2000-ben a felsőoktatásban továbbtanuló fiatalok alig három, illetve négy százaléka tartozott abba a körbe, akinek az apja legfeljebb 8 osztályt végzett vagy annyit sem.

A recenzió készítőjében természetes módon merül fel a kérdés: milyen társadalmi és milyen egyéni szintű következményei vannak a tudásalapú kapitalizmus kialakulásának az ifjúság egészére? Erre a szerzők csak részleges választ adnak. Jelzik ugyan, hogy az iskolarendszerben eltöltött idő meghosszabbodása következtében a huszadik század utolsó évtizedeiben látványosan kitolódott az első munkába állás ideje az iskolából a munkaerőpiacra kilépni akaró és tudó fiatalok körében. Az 1971/72-ben született fiatalok közül minden tizedik 16 éves vagy fiatalabb korában munkába állt, az 1979/80-as születésűeknél ez az arány 2,5 százalék. Azt azonban, hogy ezzel a folyamattal párhuzamosan kitolódott a családalapítás és a gyermekvállalás időszaka, a szerzőpáros már nem elemzi.

Részletesen kitér ugyanakkor a mű a rendszerváltásra adott egyéni szintű válaszokra. Azon belül is az ifjúságpolitikai alrendszert érintő véleményére. Albert O. Hirschman hipotézise alapján egy társadalom tagjai háromtípusú választ adhatnak bizonyos problémák kezelésére: a kivonulást, a tiltakozást és a hűséget (Hirschman: 1995). A magyar ifjúság egyértelműen az első opciót választotta.

A szerzőpáros beszédes példákkal támasztja alá azt a közönyt, azt az elfordulást, ahogy a rendszerváltozás ifjúsága a politikai alrendszer egészét, ill. annak aktorait szemléli – erről részletesen lásd a Rendszerváltozás generációs fogadtatása című alfejezetet. A közölt adatok több, a szerzőpáros közreműködésével készített empirikus vizsgálat eredményeiből származnak. Ezekből kitűnik,

hogy a rendszerváltás gazdasági-társadalmi következményeit még 2000-ben is a fiatalok többsége negatív minősítéssel jellemzi. Az ifjúsági csoportok családjuk pozíciójának retrospektív értékelésekor többségében a kárvallottak, vesztesek közé sorolta önmagát. Minden második fiatal generációhoz tartozó állampolgár arról számol be, hogy nem tudta (ő vagy családja) még az államszocializmusban birtokolt társadalmi pozícióját, stabilitását és a társadalmi emelkedés sem megőrizni.

A rendszerváltás negatív megítélése a demokratikus mechanizmussal való elégedetlenséggel párosul. A fővárosi fiatalok 46, míg a községben lakó társaik több mint fele negatívan ítéli meg a demokrácia működését. Mindez megnyilvánul egyrészt a kilencvenes években kialakult szervezeti háló elutasításában, pontosabban a szervezeti tagság hiányában, másrészt a politikai érdeklődés elégtelen voltában, harmadrészt a direkt politikai aktivitás kerülésében. 2000-ben 100 fiatalból 10 érdeklődött valamilyen szinten a politikai iránt, egy 8000 fő megkérdezésén alapuló vizsgálat során 32-en jelentették ki, hogy valamilyen politikai pártnak vagy szervezetnek a tagjai. Az „Ifjúság 2000” adatfelvétel szerint minden harmadik választókorú fiatal egyértelműen elzárkózott a pártoktól és az esetleges parlamenti választásokon való részvételtől. A fiatalok közönye és kivonulása mögött az új politikai elit tevékenységének negatív érzékelése áll.

A *Fiatalok az újkapitalizmusban* című rendkívül tanulságos, hiánypótló és minden érdeklődő számára meleg szívvel ajánlott monográfia mondanivalója nem teszi boldogabbá az olvasót. Nem ad katartikus élményt, inkább újabb és újabb kérdéseket vet fel, amelyek arra készítetik az olvasót, hogy továbbgondolja a mélyülő egyenlőtlenségek lehetséges végső következményeit. Bizakodjunk! Ha tudunk. (Budapest, Napvilág Kiadó, 2004. 215 o.)

Szabó Andrea

tudományos munkatárs, MTA PTI

Magyari Beck István: Érték és pedagógia

Magyari Beck István tizenhetedik könyve az Akadémiai Kiadó gondozásában jelent meg 2003 végén. A szerző, a BKAE egyetemi tanára, több mint ötven idegen nyelvű tanulmány közlője. Széleskörű műveltségének döntő része két érdeklődési területre fókuszál. Az egyik a kreatológia (az alkotás interdiszciplináris tudománya, mely kifejezést a szerző alkototta meg), alapjait a szerző fektette le, és mely a külföldi szakirodalomban egyre látványosabb karriert fut be. A másik kutatási területe a gazdaságpszichológia. Jelen munka a megelőző kb. kétszáz tudományos közlemény metszéspontjának újabb fejezete.

A könyv elején az értékfogalom hagyományos filozófiai, gazdasági, esztétikai, szcientometriai kiterjedéseit társadalmi kontextusba ágyazva tárgyalja. Kutatói szabadságát igyekszik maximalizálni a gondolatáramlás fékeinek tudatos kiküszöbölésével, azzal, hogy a vizsgált probléma korábban érintetlen aspektusait tárja fel. Szuverenitását jelzi, hogy nem az érték kutatás nemzetközi és hazai klasszikusainak (például Rokeach, Schwartz, Váriné vagy Hankiss) gondolatait és módszereit ismételteti, hanem új struktúrát teremt. Tudatosan vállalja a kockáza-

toktól sem mentes úttörő munkát, amikor az ortodoxia veszélyére utalva, a heterodoxia értékét hangsúlyozza: „tilos ragaszkodni bármilyen konkrét irányhoz... egy dimenziós jelszó-elmélethez”. A szerző nem mér, nem statisztikázik, hanem hitet vall, mély krédót fogalmaz meg az emberről. A mű a befogadót gondolkodó olvasásra készíti, szerkezete olyan, mint egy mandala, egyszer ránézni nem elegendő, mert a részletek csak az egész ismerete által mutatják meg mélyebb összefüggéseiket.

Az empirikus kutatások hagyományos trendje egy adott társadalmi kontextus értékeinek hierarchikus szerveződését térképezi fel. A szerző számára ez nem járható út, mert a társadalom liberalizálódásával az érték elvesztette statikus jellegét. Az aktuális értékek rövid időn belül devalválódnak, illetve újrastrukturálódnak. Mivel szituációnként más-más értéket tart adekvátnak, ezért tézisei az értéktan egy lehetséges kontingencia-elméletét körvonalazzák. Ezáltal helyezi az értékvizsgálatot teljesen új elméleti alapokra.

A vállalkozás praktikus lényege egy pedagógiai értéktan vázolása. A cél alapján – három fő pedagógiai értékstruktúrát azonosít (táblázat).

A munkaerőpiaci értékeken a szerző a neumanni játéktevékenység értékeit érti, hangsúlyozva, hogy a sztereotip szerkezetű munkák értékei rendszerint ezek ellentétei.

Munkaerőpiaci értékek

Parciális belátás
Feszültségűtés
Intellektuális merészség
Kockáztatás
Bizonytalanság- és
feszültségűtés
Az újdonság
és innováció kedvelése
Frusztrációtolerancia
Optimizmus
Játékosság
Az újrakezdés készsége

A személyiség értékei

Rendező értelem
Belső harmónia
Külső-belső feltételek
aktív értelmezése
Nagyfokú tudatosság
Konstruktivitás
Értékalapú belső építkezés
Önszabályozás:
autonómia, nyitottság,
kiegyensúlyozottság

Szocializációs értékek

Azonosulás a kultúrparadigmákkal
Reálérzék: a társadalmi korlátok
és lehetőségek megkülönböztetése
Kulturális tanulás
Kritikai érzék
Mentális és fiziológiai érzékenység
Önbírálat
Az újra szocializálódásra
való készenlét

A pedagógiát nem szűkíti a társadalmi értékek reprodukciójára, hanem az értékek innovációját hasonlóan fontos nevelési célnak tekinti. Ma a permanens értékforradalom korában, a globalizálódó társadalomban az értékek viszonylagossá válnak. A társadalom terepein nyíltan és folyamatosan sűrűlnek a relativizált értékek. Magyar Beck István nem hasonlítja össze a különféle társadalmi szegmentumok értékeit, ezért nem tesz utalást a lehetséges értékkonfliktusokra sem. Nyitva hagyja, hogy az értékek mely szocializációs törvények szerint alakulnak ki, milyen társadalmi erővonalak mentén változnak. Arra helyezi a hangsúlyt, hogy milyen lenne az optimális állapot, és kevésbé arra, hogy milyen értékeket preferál a ma létező hazai pedagógiai gyakorlat vagy a munkaerőpiac.

Azt anticipálja, hogy a pedagógiai és gazdaság-
lélektani tapasztalatok alapján, milyen értékek megvalósítása lenne helyénvaló, és nem azt, hogy milyen tényleges értékváltozások valószínűsíthetőek a jövőben. Nem köti meg a pedagógus kezét a célok megvalósításában, mivel bármilyen pedagógia módszertani konzerv, ortodoxia ellentétes lenne a szerző hitvallásával. Következtetéseihez nem egyet-
értést, hanem továbbgondolást kér, hiszen a legfontosabb értékek egyike a heterodoxia, az újragondolás képessége. A szerző újszerű látásmódja, írásmódjának gondolat-provokatív ereje kiválóan szolgálja ezt a célt. (*Magyar Beck István: Érték és pedagógia. Akadémiai Kiadó Rt. 2004, 116 p.*)

Forgács Attila

tud. főmunkatárs, Budapesti Corvinus Egyetem

A gödöllői kastély sorsforduló

A Kulturális Örökségvédelmi Hivatal vezetője, Varga Kálmán, aki hosszú éveken át volt a Gödöllői Kastélymúzeum igazgatója, és módja volt elmélyülni a kastély történetére vonatkozó adatokban, már a második javított és bővített kiadást készítette el a kastélyról igen részletes és sokoldalú kutatások alapján.

A könyv érdemben két nagyobb részből áll. Az első, terjedelemre rövidebb a kastély építéstörténetét mutatja be. Varga utal a magyarországi barokk kastélyok jelenségére, a gödöllői részben néhány más ilyen kastély hatása alatt jött létre, részben, a továbbiakban, maga is mintává lépett elő. Az építéstörténetben is alapvető az alapító atya, ha úgy tetszik, Grassalkovich I. Antal (1694-1771), aki a 18. század egyik fantasztikus hazai jelensége. Egyszerű köznemes, aki azonban gazdasági tevékenysége, a kamarában végzett munkája (aminek sokáig elnöke volt), hatalmas vagyont szerzett, bárói, majd grófi címet is kapott, fia majd herceg is lesz, Mária Terézia kedves embere és nagy híve, aki egyébként országosan is jelentős mecénása

volt a korszaknak. Ő kezdi meg az építkezést, amire a Salzburgból származó Mayerhoffer Andrást sikerült megnyernie, aki egyébként a korabeli nagy bécsi építészek tanítványa is volt, az ő iskolájukat folytatta. Az építkezés első szakasza valamikor az 1730-as évek derekán kezdődött, 1745-ben fejeződött be, ekkor egy három szárnyból összetevődő kastélyt építettek fel. 1746-49 közt, miután Grassalkovich újranősült, és felesége révén családja létszáma is gyarapodott, ötszárnyúvá építették át. A későbbiekben még újabb átalakítások következtek, Varga Kálmán nagy szakértelemmel tudósít ezek részleteiről is. Az 1760-as években az eredetileg földszintes kastélyt emelettel egészítették ki. A kastély voltaképpen kettős U alakban épült fel. Grassalkovich ekkor már a magyar kamara elnöke volt, többfelé építtetett még kastélyokat, többek között Pozsonyban (ma ismét a szlovák köztársasági elnök székhelye). A szerző külön kitér arra a kérdésre, hogy a számos Grassalkovich-kastély közül egyikben sem volt képtár, és ezt a családi hagyomány hiányával magyarázza. Grassalkovich II. Antal (1734-1794) már nem sokat

építkezett, Gödöllőt magát is kevésbé látogatta, hivatali teendői Pozsonyhoz kötődtek. Részleges átalakításokat 1781-84-ben hajtott végre. A család harmadik tagja, Grassalkovich III. Antal (1771-1841) már 1798-ban átalakításokat kezdett, érdemben az 1830-as években került sor jelentősebb átépítésekre, ekkor még fürdőszobát is építettek. Az átalakításoknál ő már a 19. század jelentős építészét, Hild Józsefet foglalkoztatta. Ő alakította át a parkot angol típusúvá, ami eredetileg a hagyományoknak és a kornak megfelelően barokk francia park volt.

III. Antallal kihalt a dinasztia. Rövid időre a korabeli jelentős görög bankár-család, a magyar közéletben is szerepet játszó Sina bárók szerezték meg a kastélyt, és magyarországi rezidenciájukká akarták kiépíteni, aztán mégis visszatértek Görögországba. 1867-ben a magyar állam vásárolta meg mint királyi nyári rezidenciát, ez egyértelműen Erzsébet királyné kívánsága volt. Ekkor is folyt még átalakítás, a színházteremből vendégszobákat hoztak létre. A belső berendezés ekkor már nem volt olyan fényűző, mint az eredeti Grassalkovich-korszakban. A századforduló éveiben szerelték fel a villanyvilágítást. A szerző részletesen közli a berendezések készítőit és szállítóit – rendszerint helyi mesteremberekről volt szó. A két világháború közt inkább csak a belső berendezést modernizálták, ekkor hozták létre az úszómedencét. 1945-től szociális otthonként a kastély teljesen tönkrement. 1982-ben a kastélyprogram keretében határozták el a teljes felújítást, 1985-91 között csak állagmegóvás folyt, 1992-től gyors ütemben megkezdődött a helyreállítás. Az első, lezárult szakaszban a királyi lakosztályokat fejezték be. A teljes helyreállítás 2008-ra lesz kész.

Ezt a fejezetet követi, ha úgy tetszik, az építéstörténet után a kastély „társadalomtörténete”. Először az alapító Grassalkovich idejéről, amikor a kastély teljes barokk pompában ragyogott. Varga Kálmán itt tér ki arra, hogy a gödöllői kastély (és a többi) nem be-

fogadó, hanem bebocsátó jellegű volt, tehát barátságatlan a külső emberekkel szemben. Grassalkovich kapcsán még arra is kitér a szerző, hogy a kamaraelnök a gyakorlatban a magyar kamara ügyigazgatási nyelvéné a magyart tette. Ha képgyűjteménye nem is volt, de fegyverek és érmék jelentős számban akadtak.

II. Antal a „fényes” Esterházy Miklós herceg leányát vette el, hercegi címe mellé birodalmi és cseh honosságot is kapott. Valójában apjánál sokkal inkább udvari ember volt, palotáiban színházakat is működtetett, a zenei élet is élénk volt.

III. Antal viszont már egyenesen a hanyatlást jelentette, egyre több volt az adóssága. Gödöllőre csak vadászni járt, de a mecénási tevékenységet folytatta. Bőkezűsége révén közkedvelt is volt. Ő ajándékozta oda a későbbi Nemzeti Színháznak egyik, a városkapu közelében fekvő telkét (manapság az East-West Business Centrum épülete áll rajta). Halála után az egykori birodalom már szétesett. 1849 tavaszán Gödöllőn állapodtak meg Kossuth hívei a Függetlenségi Nyilatkozat kiadásában.

Az 1867-ben kezdődött királyi korszak fellendülést hozott, mert Erzsébet szívesen járt ide, és nemegyszer Ferenc József is megfordult a kastélyban. 1918-ban a kastélyt mint Habsburg-vagyont elkobozták, de nem döntöttek sorsáról. 1920-ban a kastélyban volt Horthy Miklós főhadiszállása. A politikából azonban továbbra sem maradt ki, Ráday Gedeon gróf itt ajánlotta fel Horthynak a koronát, amit azonban Horthy kereken elutasított. A világháború végén a kiugrási kísérleteket is részben itt tárgyalták meg.

1945-ben először a németek, azután két ízben is a szovjetek foglalták el a kastélyt, és vittek el mindent, ami mozgatható (a németek által elvitt étkészleteket még sikerült visszaszerezni). 1995 augusztusában hozták létre a Királyi Kastélymúzeumot, ez lett a végleges elnevezés.

A kötet végén a szerző részletesen felsorolja az egyes levéltárak feldolgozott anyagát, és terjedelmes bibliográfiát is ad. És közli a széles értelemben vett család (tehát a leányági leszármazottak) genealógiáját is.

Mindez azonban még mindig nem mond el mindent a könyvről. Mert egyrészt a szövegben sok egyéb ismeretanyag is van (például a kastély személyzete az egyes korszakokban), másrészt igen bőséges az illusztrációs anyag, magas szintű kivitelezésben.

A szövegben a pártállamból megmaradt függetlenségi szövegeket nyugodtan el lehetett volna hagyni, és az 1918 utáni rövid fejezetek az államfői szerepről és Gödöllő kapcsolatáról ugyancsak rövidebben lehettek volna elintézendők. Ez a néhány kritikai meg-

jegyzés mit sem változtat azonban a könyv igen pozitív értékelésén. Szerencsére van a kötetnek angol és német nyelvű, viszonylag részletes összefoglalása. Ha a képek jegyzéke is megvolna ezen a két nyelven, a kötet a külföld igényeit is jórészt kielégíthetné.

Varga Kálmán könyve kitűnő olvasmány, sok szép képpel, de egyúttal olyan könyv is, amelyet elolvasása után is érdemes megtartani, hogy bármikor utána lehessen nézni a szövegekben szereplő gazdag tényanyagoknak. Ez talán a legnagyobb dicséret, amit egy könyvről el lehet mondani. (*Varga Kálmán: A gödöllői kastély évszázadai. Bp., Műemlékek Állami Gondoksága, 2003, 311 p.*)

Niederhauser Emil

az MTA rendes tagja, egyetemi tanár, ELTE

CONTENTS

Researches on Minority Hungarians

Guest Editor: László Szarka

László Szarka: Introduction	130
László Gyurgyík: Development of the Population of Ethnic Hungarians outside the National Borders in the 1990-s	132
Ilyés Zoltán: Research and Interpretation on the Hungarian Diasporas in the Neighboring Countries. Comments on the Sociological Research on Sporadic Communities in the Carpathian-basin	145
Anna Kolláth: Chapters from the Comparative Studies on the Hungarian Language Use among the Minorities. Hungarian Linguistics without Borders: Prelude and Results – Intention and Implementation	156
Ferenc Dobos: Minority Status, Minority Protection and Nation Building. Orientation of Values in Hungary and in Ethnic Hungarian Communities.....	164
László Szarka: Alternatives and Trends in the Hungarian Minority Policy. Community Building, Consociation and National Integration	188
István Fábri: Cultural Institution-system of the Hungarian Minority Communities	200

Study

Ferenc Nagy-Tóth – Zoltán Uray: The Roots Of Hungarian Botanic. Plant Knowledge in the Hungarian Middle Ages (896-1526)	216
Kinga Körmendy – Béla Mázi: “No Nation Has Ever Achieved Greatness without Independence, National Identity and a National Tongue.” Linguist and Historian Count József Teleki, the First President of the Hungarian Academy of Sciences, died 150 Years Ago, on February 15, 1855.	225
Péter Bíró: Ottó Herman and the Hungarian Fishery.....	232
György Gergely: Memorial of György Szigeti, Born 100 Years Ago	239

<i>Outlook (László Jéki – Júlia Gimes)</i>	256
--	-----

<i>Book Review</i>	126
--------------------------	-----

A MAGYAR INNOVÁCIÓS ALAPÍTVÁNY

a Gazdasági és Közlekedési Minisztériummal, a Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztériummal, az Informatikai és Hírközlési Minisztériummal, a Környezetvédelmi és Vízügyi Minisztériummal, a Nemzeti Kutatási és Technológiai Hivatallal, a Magyar Szabadalmi Hivatallal, a Magyar Kereskedelmi és Iparkamarával és az Ipar Műszaki Fejlesztéséért Alapítvánnyal közösen meghirdeti

A XIII. MAGYAR INNOVÁCIÓS NAGYDÍJ PÁLYÁZATOT

Pályázhat az a Magyarországon bejegyzett vállalkozás, amely a 2004. évben kiemelkedő hasznot ért el nagy jelentőségű innováció (magas színvonalú új termék, új eljárás, új szolgáltatás stb. létrehozása és piaci bevezetése) révén. Az innováció alapja lehet kutatás-fejlesztési eredmény, szabadalom, know-how alkalmazása, technológia-transzfer stb. Korábban már díjazott innovációval pályázni nem lehet.

A pályázat tartalmi követelményei:

- egyoldalas összefoglaló a következők feltüntetésével: az innováció tárgya; szakterület; a pályázó neve, címe, telefonszáma; az innovációt megvalósító szervezet(ek) neve, címe, telefonszáma; tömör témaleírás; az innováció gazdasági és egyéb eredményeinek; valamint a referenciák felsorolása,
- részletes leírás a megvalósított innovációról és az elért piaci, illetve gazdasági eredményről (jelentősége, éves bevétel, éves üzleti eredmény, licenceladás stb.) max. 10 A/4-es oldalon,
- referenciák (szakvélemény, vevők véleménye, fotó, videofilm, szakcikk stb.).

A bírálóbizottság a Magyar Innovációs Alapítvány Kuratóriuma által felkért szakemberekből áll, elnöke a gazdasági és közlekedési miniszter.

Az innováció értékelésének szempontjai: 2004-ben elért gazdasági eredmény és egyéb műszaki, gazdasági előnyök • eredetiség, újszerűség • társadalmi hasznosság.

A PÁLYÁZAT NYERTESE KAPJA A 2004. ÉVI INNOVÁCIÓS NAGYDÍJÁT.

További kiemelkedő innovációs eredmények elismerését a GKM, az FVM, az IHM, a KVM, az NKTH, az MSZH, az MKIK és az IMFA által alapított, egy-egy innovációs díj jelenti.

A díjak ünnepélyes átadására 2005. március végén kerül sor az Országgházban.

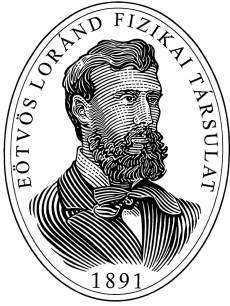
Az Alapítvány valamennyi, a bírálóbizottság által jelentős innovációnak minősített pályázatot díszoklevéllel ismer el. A pályázatok összefoglalóit külön kiadványban és a világhálón közzéteszi.

BEADÁSI HATÁRIDŐ: 2005. FEBRUÁR 22., 12 ÓRÁIG BEÉRKEZŐEN

A pályázatokat kinyomtatva, 2 példányban (az egyoldalas összefoglalót lemezen is) az alábbi címre kell eljuttatni: MAGYAR INNOVÁCIÓS ALAPÍTVÁNY, 1036 Budapest, Lajos u. 103.

További információ: dr. Antos László titkár, tel.: 453-6572, fax: 240-5625,
e-posta: innovacio@innovacio.hu ; <http://www.innovacio.hu>

2005 – A fizika éve

A nemzetközi tudományos közösség 2005-öt a fizika évének nyilvánította. A választást elsősorban az indokolta, hogy száz évvel ezelőtt, 1905-ben indult Albert Einstein cikkeivel hódító útjára a relativitáselmélet és a kvantummechanika. Ezek a tudományágak megváltoztatták a térrel, mozgással, anyaggal kapcsolatos elképzeléseinket, azaz megújították a fizikát, másrészt az eredményeik behatoltak a természettudomány szinte valamennyi ágába, megváltoztatták a Világegyetem szerkezetéről alkotott elképzeléseinket, sőt bizonyos mértékben az emberi gondolkodást is módosították.

A fizika évének megünneplésére felkészült a tudományos világ, és ebbe a megünneplésbe iparkodik bevonni a lakosságot is. Az egész világon probléma a fizika iránti érdeklődés csökkenése, holott fizikai ismeretek ma már szükségesek a természettudományokon kívül a műszaki tudományokhoz és az orvostudományhoz is. Különösen fontosnak tartják mindenütt a fiatalok érdeklődésének a felkeltését. Ezt talán legjobban az Einstein halála napján a világot körüljáró fénycsóva mutatja legjobban. Tenger alatti kábelben, Amerikából kiindulva és oda visszatérve lézersugárzástól zseblámpáig minden módon iparkodnak a fényt terjeszteni és továbbadni.

Természetesen az általános ünneplésből Magyarország sem marad ki. Vizi elnök úr a XI. osztály és a Fizikai Társulat vezetőivel az Akadémián január 11-én sajtótájékoztatót tartott a Fizika Éve alkalmából. A sajtó és a tudományos ismeretterjesztés jelenlevő képviselőinek elmondta, hogy ő mint orvos, hogyan használja a fizika eredményeit, az azon alapuló műszereket a nap minden órájában. A fizika népszerűsítésére a Mindentudás Egyeteme három fizikai illetve csillagászati előadással kezdődik. Ezek: Szabó Gábor: *Milyen messzire esett Newton almája?* Kolláth Zoltán: *A csillagbelső hangjai*, Faigel Gyula: *Mire jó a röntgenvonalzó?*

Előadási napokat tartanak az érdeklődőknek a különböző magyar egyetemek és kutatóintézetek is. Reméljük, hogy akinek módjában áll, részt vesz 2005-ben a fizika népszerűsítésében. Ez az egész társadalom érdeke.